Colecţia PLURAL

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4, P.O. BOX 266, 700506
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37 ; P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României :

MARINO, ADRIAN

Pentru Europa: integrarea României: aspecte ideologice și culturale/ Adrian Marino ; post-scriptum de Adrian Marino; cuv. înainte de Silviu Lupescu. – Ed. a 2-a, rev. și întregită – Iași : Polirom, 2005

ISBN : 973-681-819-5

I. Marino, Adrian (postf.)

II. Lupescu, Silviu (pref.)

008(498):341.217(4)

008(498:4)

821.135.1.09:82(4).09

Printed in ROMANIA

Adrian Marino

Pentru Europa

Integrarea României
Aspecte ideologice și culturale

Ediția a II-a, revăzută și întregită,
cu un post-scriptum al autorului

Cuvânt înainte de Silviu Lupescu

POLIROM
2005

De același autor

Viața lui Alexandru Macedonski (București, Ed. pentru Literatură, 1965)
Opera lui Alexandru Macedonski (București, Ed. pentru Literatură, 1967)
Introducere în critica literară (București, Ed. Tineretului, 1968 ; trad. maghiară, București, Kriterion, 1979)
Modern, Modernism, Modernitate (București, Univers, 1969)
Rumänische Erzähler der Gegenwart (Antologie) (Berna, Gute Schriften, 1972)
Dicționar de idei literare, I, A-G (București, Eminescu, 1973)
Critica ideilor literare (Cluj, Dacia, 1974 ; trad. germană, *Kritik der literarischen Begriffe*, Cluj, Dacia, 1976)
Olé ! España (București, Eminescu, 1974 ; ed. a II-a, Craiova, Aius, 1995)
Carnete europene (Cluj, Dacia, 1976 ; ed. a II-a, București, Noul Orfeu, 2003)
Prezențe românești și realități europene. Jurnal intelectual (București, Albatros, 1978)
Hermeneutica lui Mircea Eliade (Cluj, Dacia, 1980 ; trad. franceză, Paris, Gallimard, 1981)
Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres (București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1981)
Étiemble ou Le Comparatisme Militant (Paris, Gallimard, 1982 ; trad. japoneză, Tokyo, Keiso Shobo, 1988)
Tendences esthétiques, în *Les Avant-gardes littéraires au XX-ème siècle*, vol. II, *Théorie* (Budapesta, Akadémiai Kiado, 1984)
Hermeneutica ideii de literatură (Cluj, Dacia, 1987 ; trad. it., *Teoria della letteratura*, Bologna, Il Mulino, 1994)
Comparatisme et Théorie de la Littérature (Paris, Presses Universitaires de France, 1988 ; trad. rom., *Comparatism și teoria literaturii*, Iași, Polirom, 1998)
Biografia ideii de literatură, vol. I : *Antichitate – Baroc* (Cluj, Dacia, 1991) ; vol. II : *Secolul Luminilor, Secolul 19* (Cluj, Dacia, 1992) ; vol. III : *Secolul 20*, partea I (Cluj, Dacia, 1994) ; vol. IV : *Secolul 20*, partea a II-a (Cluj, Dacia, 1997), vol. V : *Secolul 20*, partea a III-a (Cluj, Dacia, 1998) ; vol. VI : *Secolul 20*, partea a IV-a (Cluj, Dacia, 2000)
Evadări în lumea liberă (Iași, Institutul European, 1993)
Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice și culturale (Iași, Polirom, 1995)
Politică și cultură. Pentru o nouă cultură română (Iași, Polirom, 1996)
The Biography of „the Idea of Literature”. From Antiquity to the Baroque (Albany, State University of New York Press, 1996)
Revenirea în Europa. Idei și controverse românești, 1990-1995, Antologie și Prefață (Craiova, Aius, 1996)
Moderno, Modernizam, Modernost (Belgrad, Narodna Kniga, 1997)
Cenzura în România. Schiță istorică introductivă (Craiova, Aius, 2000)
Al treilea discurs : cultură, ideologie și politică în România. Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi (Iași, Polirom, 2001)
Prezențe românești și realități europene. Jurnal intelectual (Iași, Polirom, 2004)

Cuvânt înainte

> „Dl Marino percepe, discută și *trăiește* «ideea europeană» în contextul ei natural: prosperitate economică, eficiență instituțională, regularitate procedurală, stabilitate geopolitică, pluralism."
>
> Sorin Antohi

Cartea pe care o readucem astăzi în atenția cititorilor a semnat, în martie 1995, actul manifest de naștere al Editurii Polirom. Dacă este adevărat că sunt cărți care au putut influența destinele oamenilor, cu atât mai mult există cărți (și autori) care au influențat destinele editurilor. O astfel de carte a fost, pentru Polirom, cea de față. Și nu doar prin autorul ei, distinsul cărturar Adrian Marino, un nume pe care multe edituri îl țin la loc de cinste în cataloagele lor, ci – sau, poate, mai ales – prin textura ideilor și a convingerilor sale, prin exercițiul spiritului critic auctorial, liber și deschis modernității. Nu știu în ce măsură există fluxuri energetice care își pot pune pecetea asupra destinelor, în schimb, cred că multe dintre ideile expuse de Adrian Marino în *Pentru Europa* și în cărțile sale ulterioare au însemnat o *felix conjunctio* pentru ceea ce avea să devină în următorii zece ani Editura Polirom.

Chiar faptul că editura se năștea la Iași, unde tradiția poate fi un atu, dar și capcană, a fost,

pentru Adrian Marino, dătător de speranțe. Pentru el, obstacolul de neînvins în fața oricărei forme de „participare europeană” este centralismul de stat, dominația centrului asupra periferiei. Descentralizarea, o idee liberală în fond, ca singură soluție a demantelării totalitarismelor de orice tip (economic, cultural, administrativ etc.), revine ca un laitmotiv în construcția cărții. „E un mare avantaj că sunteți la Iași”, nu contenea să ne repete Marino, întrevăzând în „cultura de centru” pericolul iminent de a deveni „cultură oficială”. Probabil că nu întâmplător ideile lui sunt mai prețuite astăzi la Iași, Timișoara, Cluj-Napoca, Oradea sau Craiova decât în acele medii care au pretenția de a stabili „direcții”, mode și clasamente mai mult sau mai puțin definitive.

Câte dintre opiniile sale de „jurnalist politic” și „alternativ ireductibil” (cum se autodefinește Adrian Marino) nu pot constitui și astăzi adevărate repere în strategia oricărei edituri ? S-au publicat acele cărți care ar putea contribui la conturarea unei gândiri social-politice autohtone ? Am reușit să impunem autori români în conștiința europeană ? A dispărut mentalitatea de „stipendiați” ai statului (mai recent, ai Europei) ? Este astăzi climatul nostru editorial unul liberal, plasat sub semnul concurenței, fără ingerințe politice și ideologice din partea statului „maximal” ? Este Europa un model pe care dorim să ni-l însușim sau a devenit, pentru mulți, doar „o vacă bună de muls” ?

Într-adevăr, poate că ar trebui să ne punem întrebarea dacă suntem astăzi mai „europeni” decât acum zece ani, dacă s-a schimbat între timp ceva și în ce cadență. Ideea europeană, sublinia nu o dată Marino, este „esențial și structural” ideologică, este ostilă oricărei teorii sau oricărui obstacol anti- sau ne-european. Și, aș adăuga, este ostilă structurilor clientelare care se succedă. Nu-i de mirare deci că, în fața

atâtor bariere, pașii au fost neînsemnați. Dacă ar fi să dăm un singur exemplu din domeniul cultural, este limpede că lipsa marilor lucrări de referință, a sintezelor, rămâne aceeași realitate de acum zece ani. „Câtă vreme cultura română nu are lucrările ei fundamentale, ea rămâne, vrând-nevrând, o cultură minoră, subdezvoltată.” (*Al treilea discurs*, un dialog cu Sorin Antohi, Polirom, 2001, p. 109) Ea, cultura română, nu se află nici astăzi într-un dialog european fertil, fiind vizitată de aceleași vechi complexe, mitologii și neîmpliniri. Aceleași degringolade și nelimpeziri ideologice cauzate de interese meschine macină partidele politice, iar clasa de mijloc, mult visata clasă de mijloc, ei bine, e departe de a se fi întremat cât de cât. Cele „două Românii” despre care ne vorbește Marino (*Politică și cultură*, Polirom, 1996, pp. 176-196) continuă să coexiste, nestânjenite, fără liantul care să le contopească. Drept urmare, Europa e și astăzi departe „de a fi adusă «acasă»”. „Al treilea discurs”, unul româno-european real, departe de a fi unul eșuat, se află (încă) în aceeași stare incipientă.

Intuiția autorului, spiritul său profund analitic, erudiția, gândirea nonconformistă, observația nedistorsionată a celui ce se vrea un „marginal clinic” – ce anume face, la zece ani de la apariție, din *Pentru Europa* o carte actuală? O posibilă explicație ar fi că, atunci când a fost scrisă, era o carte pentru generațiile viitoare. Și încă mai este. O carte devenită, între timp, bibliografie obligatorie pentru orice facultate sau masterat de studii europene. Departe de a fi un individualist iremediabil, așa cum este acuzat de unii, retras, aplecat ca întotdeauna asupra fișelor și cărților sale, refuzând viața publică, cu atât mai mult onorurile și demnitățile, Adrian Marino continuă să „facă școală” prin multe dintre cărțile și ideile sale – și

asta în pofida repetatelor sale declarații și a repulsiei mărturisite față de orice tip de *guru*.

Ceva din „școala” sa, discret, dar continuu, s-a transmis către Iași, orașul atât de drag lui Marino, orașul anilor de liceu, de unde soarta avea să-l poarte apoi, după ani grei de pușcărie, spre Cluj-Napoca, acolo unde, „la început, eram atât de sărac încât soția mea, Lidia Bote, a trebuit să împrumute trei mii de lei de la un văr ca să-mi facă niște rafturi de cărți”. Astăzi, oricâte rafturi ar avea, biblioteca se dovedește neîncăpătoare, ești înconjurat de cărți. Printre acestea, multe sunt semnate de Adrian Marino însuși, unele fiind traduceri – în franceză, japoneză, germană, italiană, maghiară, sârbo-croată sau engleză –, publicate la edituri de un prestigiu incontestabil, unde prea puțini autori români pot accede. Doar câteva poartă sigla Polirom, o editură care, spunea cândva Marino, „a plecat practic de la nimic”, dar, „cu o tenacitate editorială extraordinară, a dat rezultate”. Acest „nimic” atât de bine venit de la care am plecat și pentru care Adrian Marino avea să revină la Iași în 1995, cu prilejul lansării, a fost tocmai *Pentru Europa*.

Silviu Lupescu

Prefață

Sper ca timpul să-mi rezerve răgazul și al unei cărți mai sistematice și mai bine documentate despre „Cultura română și Europa". Este un proiect care mă preocupă încă de la „revenirea" în activitate. Deocamdată, public doar această culegere de texte „europene", mai mult sau mai puțin ocazionale, apărute în reviste românești și, uneori, străine, între 1968 și 1994. Ea continuă, în felul său, o serie „europeană" anterioară, începută cu ¡ Olé ! España *(1974), recent reeditată,* Carnete europene *(1976),* Prezențe românești și realități europene *(1977) și încheiată de curând cu* Evadări în lumea liberă *(1993).*

Preocuparea de bază este afirmarea, definirea, apărarea și „popularizarea" în cercuri intelectuale largi a „ideii europene". Până la studii politologice și istoriografice ample și riguroase, „ideea europeană" are nevoie, în primul rând, la noi, în această fază, de afirmare și difuzare, de clarificare și consolidare, de solidarizare și aprofundare în cât mai multe conștiințe românești receptive. Această etapă pregătitoare, introductivă, este strict indispensabilă. Se impune deocamdată eliminarea, măcar în parte, a unui gol evident în publicistica noastră : discutarea metodică a „ideii europene" în tripla sa dimensiune : cultural-literară, ideologică și politică, așa cum se reflectă ea în cultura și realitățile românești actuale.

Patru obiective mi se par prioritare : 1. O afirmare energică a „Europei" și a adeziunii la acest ideal dintr-o perspectivă românească, printr-o asumare implicit personală ; 2. Un punct de vedere „european" corespunzător momentului istoric pe care-l parcurgem ; 3. O atitudine și un stil militant prin propagarea de idei active și, uneori, polemice, exprimate în mod civilizat și urban, polemică exclusiv de „idei" și nu de „persoane" ; 4. A „aduce" în sfârșit – figurat vorbind – „Europa acasă", prin cât mai multe idei, valori și atitudini tot mai asimilabile conștiințelor noastre. A fi în același timp „român" și „european", în toate domeniile de activitate și cu toată convingerea și energia, constituie programul de bază.

Câteva idei centrale se repetă deci în mod inevitabil, reluate în diferite împrejurări și contexte. Dar aceasta este condiția obiectivă a oricărei publicistici militante de o anume continuitate. Unele repetiții sunt de fapt augmentative. Altele nuanțează și precizează principiile centrale. Orice „luptă de idei" presupune – oricând și oriunde – astfel de insistențe și reluări. Ele sunt totdeauna necesare și utile în funcție de un obiectiv sau altul, când „repetiția" devine și firească și obligatorie.

Reduse la ultima expresie, aceste idei sunt extrem de simple, dar esențiale, pentru viitoarea orientare a culturii și politicii noastre : 1. Ieșirea definitivă din izolare, pe toate planurile, a României ; 2. Orientarea decisă spre Vest și spre toate structurile euro-atlantice ; 3. Integrarea europeană progresivă și ieșirea bine calculată din sfera de influență rusă, profund negativă ; 4. Formarea unei pături mijlocii urbane și rurale. Ea singură poate avea aspirații și convingeri efectiv europene. Acest punct este capital. Este absurd să predici „ideea europeană" unei comunități rurale,

închise, etniciste și latent xenofobe. Deocamdată, ideea europeană este asimilată din plin doar de o pătură intelectuală citadină destul de subțire. Această audiență trebuie însă extinsă și îmbrățișată și de formațiuni de diferite tipuri, care să-și facă din idealul european un punct important al programului lor politic. Unele dintre acestea revendică, într-adevăr, pe față, de pe acum, un astfel de model „european".

Această orientare nu poate fi, bineînțeles, nici „neutră", nici „apolitică", nici „desideologizată". Dimpotrivă. „Europa" reprezintă prin excelență o ideologie și o idee politică activă, afirmată în mod deschis și fără inhibiții. Ea se exprimă cu putere alături de altele, în cadrul dezbaterilor libere de idei diferite, chiar contradictorii. Sunt pentru pluralism în toate sensurile. În ce mă privește, cred că modelul european nu poate fi realizat decât într-un stat de drept, unde funcționează o reală separare a puterilor, un stat deschis, democratic, pluralist – în care libertatea trece înaintea egalității populiste –, al drepturilor omului, cu o economie reală de piață și în care proprietatea particulară să fie efectiv „garantată", nu doar „ocrotită". Un stat și un tip de societate în care structurile de tip comunist-colectivist să fie desființate sau cât mai reduse posibil, prin descentralizare, capitalizare și privatizare reală.

Exprimarea acestor idei a fost făcută (cel puțin în intenție) într-un stil cât mai accesibil, limpede și simplu cu putință. N-am scris nici „eseuri", nici „politologie" savantă, ci doar un anume gen de publicistică ideologică, uneori chiar de tip „manifest". Că multe din tezele acestei culegeri urmează a fi aprofundate și dezvoltate este în afară de orice discuție.

Am reprodus, în sfârșit, din intenții pur documentare, și două studii oarecum mai tehnice și „aride".

Ele au fost scrise în urma unei lecturi directe – și uneori pentru prima dată – a numeroase izvoare românești – „europene”, de epocă, de un deosebit interes istoric. Sunt, dacă vreți, doar o colecție organizată de „fișe”. Dar care demonstrează un fapt esențial : istoria ideii europene are și în cultura română tradiția sa, bine afirmată și articulată, încă din secolul al XVIII-lea. Și ea a fost, chiar de la început, asimilată în adâncime și exprimată în sens ideologic-militant, adesea polemic. Așa cum s-a dorit, de altfel, și culegerea de față. Ea se înscrie – păstrând toate proporțiile – în această serie ideologică. Și nu în cea diametral opusă : izolaționistă, naționalistă sau național-comunistă și de „dreapta”, pe care, în mod direct sau indirect, o combate.

A.M.

Cluj-Napoca, 2 ianuarie 1995

I. România și Europa

1. Pentru Europa

1. *Românii și imaginea Europei*

Ar trebui mai întâi să recunoaștem o evidență elementară : percepția românească a „Europei” a fost și în trecut și, mai ales, în epoca actuală, foarte diferențiată, foarte diversificată. Pentru români, „Europa” rămâne o noțiune-simbol. Dar dacă o privim cu tot mai mare atenție, observăm imediat mai multe zone de percepție, chiar dacă unele foarte joase. Există, de fapt, în conștiința publică și spirituală românească, mai multe „Europe”. La limită, ele sunt, nu o dată, străine unele de altele. Uneori, chiar contradictorii.

S-au făcut și la noi – ca și în Occident de altfel, dar în stil mult mai epigonic și compilativ – destule speculații pe această temă. S-au definit, de fapt s-au notat mecanic, o serie de valori specific „europene”. S-a vorbit, bineînțeles, și de existența unui „spirit european”. Ca să nu mai spun de „mentalitatea europeană”, adesea foarte aerian și eseistic analizată și formulată. Dar dacă privim cu atenție, la un nivel imediat perceptibil, nu este greu de observat că există o adevărată scară gradată, pe trepte tot mai înalte, a înțelegerii realităților europene. Și mă grăbesc să precizez :

toate explicabile, toate justificate, într-un fel sau altul, printr-un întreg complex de cauze istorice.

Doar că o adevărată mitologie europeană, și ea, într-un sens, foarte „specific națională”, trebuie în cele din urmă demistificată. Timpul nebulozităților a apus. Realitatea, extrem de dură, a epocii actuale, trebuie privită cu luciditate. Numai în felul acesta ne vom integra efectiv „Europei”, cândva, dar în mod real și fără iluzii. Să transformăm deci „Europa” dintr-un mit într-o realitate locală, pozitivă. Trebuie aruncată peste bord această „formă fără fond”, vagă, literară sau pretins „filozofică”, numită în cultura românească, mai ales de la 1848 încoace, „ideea europeană”. Suntem printre cei mai hotărâți și convinși partizani ai săi. Doar că o vedem „altfel”. Cu totul altfel decât circulă ea în presă, mai totdeauna fără bilet în regulă.

Dacă întrebi pe un român, absolvent măcar de liceu, ce fel de țară este România, el îți va răspunde că este, bineînțeles, o „țară europeană”, „în Europa”. Dar dacă insiști, rugându-l să precizeze în ce parte a Europei ne aflăm, atunci încep îndoielile, ezitările, aproximațiile : unii îți vor spune „în Europa centrală”, alții „în Europa de est”, alții „în Balcani”. Și toți au dreptate, în felul lor. Situația geografică este deci destul de nebuloasă. Acesta ar fi primul nivel al percepției : vag, confuz și de localizare imprecisă. Și totuși, cam unde se „oprește” Europa ? Pe Elba ? La Carpați ? La Urali ? Problema rămâne mereu deschisă. Nimeni nu poate decide. Dacă vei face observația că ultimele catedrale gotice din această parte a Europei sunt cele de la Brașov și Cluj – cu înțelesul

că ele delimitează o zonă spirituală și o tradiție specifică – nu vei convinge, cred, pe multă lume. Câți sunt sensibili, de fapt, la acest gen de argumente arheologice „europene”?

În schimb, mulți, mult mai mulți, cei mai mulți dintre români – mai ales după decenii de izolare totalitară – percep „Europa” în primul rând ca sinonimul generic al „străinătății”. Pentru mulți, o noțiune profund suspectă, dubioasă, în orice caz. Căci de acolo, din această direcție, vine „necunoscutul”, „străinul”. Iar acesta, pentru orice societate închisă, cu vechi și puternice reflexe tradiționaliste defensive, cum a fost și a rămas societatea noastră rurală, reprezintă un motiv de neliniște, o primejdie potențială permanentă. Faptul este plin de urmări și vom vedea imediat în ce direcție.

Și totuși această „Europă”, eminamente suspectă, a fascinat, a traumatizat chiar, timp de decenii, conștiințele românești. Dar în ce sens? Folosim în mod voit ideile cele mai simple și mai limpezi cu putință. „Masele largi populare” n-au fost niciodată sensibile, nici în Occident, nici la noi, mai ales, la valorile spirituale, ci materiale, economice, de „consum”. *Coca cola* a fost și a rămas mai „tare” decât orice argument ideologic „anticapitalist”. Fiindcă ea a devenit, între altele, un simbol al „societății de consum”, de o contagioasă și invincibilă forță propagandistică. O emblemă a celebrei *affluent society*. Pe J.K. Galbraith l-au citit extrem de puțini. *Coca cola* este însă băută, dorită de toată lumea. Și aceasta contează, în primul rând. Să nu uit nici pe mai puțin celebrul *Big Mac*...

Exemplul pare banal, trivial chiar, dar el ilustrează una din reacțiile cele mai tipice ale românului, de cel puțin patru decenii încoace, față de „Europa”. Ea este privită ca un loc privilegiat al abundenței, în primul rând alimentare, inimaginabil în țară. Și cum ar putea fi el condamnat pentru fascinația vitrinelor pline și a enormelor *supermarché*-uri, când în România el făcea foame, stătea umilitor la cozi interminabile, trăia pe cartele și se culca în frig? Fiindcă trebuia – nu-i așa? – să se sacrifice pentru... „edificarea industriei socialiste”.

În fața acestei realități teribile, orice ironie sau sarcasm, fie ele și „filozofice”, se prăbușesc. Penibil și ridicol, ca orice utopie absurdă. Să respingi „Germania” sau „Europa untului”, când în „patrie” se suferea de foame – așa cum a făcut-o C. Noica, într-un text antologic prin irealismul său total (dar problema este mult mai complicată, am analizat-o altă dată)[1] – este cel puțin grotesc. Dacă filozoful român, făcând din necesitate virtute, trăia într-adevăr demn și ascetic într-o mizerabilă cameră, la Păltiniș, mutat de la vila 12 la 13, după cum erau instalate și funcționau... microfoanele, poate fi recomandat și impus același stil de viață mizer și famelic unei țări întregi?

Europa a constituit deci, în modul cel mai legitim, un tărâm mirific, incredibil, un miraculos corn al abundenței, un mit paradisiac al bunurilor de consum interzise imensei majorități a românilor. Și, la fel, ea a rămas până azi, fiindcă mizeria continuă. Să nu ne îmbătăm cu vorbe mari și goale! Noi înșine, când ajungeam în Occident, intram în muzee și biblioteci, dar și în mari

magazine. Și pe bună dreptate. Îmi spun de o mie de ori, fiindcă eram silit s-o fac. Fiindcă nu se poate face cultură în foame, în frig, în mizerie, fără un anumit confort și securitate materială. Și într-o țară unde într-o așa-zisă „papetărie” nu se putea cumpăra nici măcar un... pix, să mi se dea voie să resping categoric întreg acest afectat dispreț „filozofic” antieuropean. El echivalează cu o adevărată sfidare a unei imense suferințe colective și – mult mai grav – cu o justificare a „economiei” comuniste de cazan și cazarmă. Va fi fiind ea „filozofică”, dar nu mă consolează. Și pe cine consolează sau convinge ea de fapt?

„Europa” a fost, este și trebuie să rămână, dimpotrivă, din acest punct de vedere – foarte simplu, dar categoric și energic spus – un model și un ideal de bună stare și dezvoltare economică. De organizare și productivitate. De abundență, tot mai sporită și diversificată. De orice fel, dar mai ales de cel mai mare „consum” posibil. Căci de la nivelul „bunei stări” pleacă, pe trepte ascendente tot mai înalte, totul. Orice realizare și creație. Capodopere se pot scrie, oricum, oricând și oriunde. Însă o societate, în ansamblul său, nu poate vegeta mereu în mizerie și în constrângere materială. A cumpăra... un pachet de unt este și el un „drept al omului”. Și o economie, oricum s-ar numi ea, care nu-l asigură, este un faliment total, o catastrofală eroare ideologico-politică și un scandal, eram să spun, „metafizic”...

Nu numai atât. Cel puțin de la Dinicu Golescu încoace, „Europa” a umplut pe români de admirație și invidie, de entuziasm și regrete patriotice sincere, pentru nivelul său foarte înalt de civilizație

și cultură. Nici un termen de comparație nu era (și nu este încă) posibil cu situația grea, umilitoare, din „țările românești". De atunci și de acum. Ceea ce produce mereu uimire și euforia descoperirii unei alte lumi, aproape neverosimile, devenită subit un model absolut de organizare a societății și statului. Dar și o cauză de depresiune și revoltă, de descurajare și emulație, uneori eroică, de ieșire din starea în care ne aflăm. Nu este vorba numai de abundența de care am vorbit, ci și de ordine și legalitate, de progres enorm în toate domeniile. De un nivel extraordinar de ridicat al vieții materiale și spirituale. De un sistem întreg de instituții profesioniste, funcționale și eficiente. Atunci s-a format ceea ce am numit, într-o carte de călătorii, „complexul Dinicu Golescu". El domină, de fapt, și azi pe toți cei ce se încăpățânează, se resemnează să „rămână", încă, în țară, s-o „europenizeze" cu orice preț. De ce o fac? Nu este numai spirit critic sau civic, sau patriotism, sau pașoptism întârziat. Voi reveni imediat și asupra acestui punct foarte sensibil.

„Schimbarea la față a României"? Fără îndoială! Dar nici pe departe în stilul liric-flamboiant, exaltat, imperialist-profetic-apocaliptic al lui E.M. Cioran. O „Românie în delir"? Ar fi o sinistră caricatură și o catastrofă, un izvor al tuturor fanatismelor și iraționalismelor naționaliste și totalitare, cum, în parte, din nefericire, s-a și întâmplat. Doresc, dorim, doar „ordine, cinste, moralitate și numai atât". „Deci un fel de Elveție"... Ce calamitate însă, după acest profet bombastic, luat încă de unii naivi în serios. Declar pe față că nu doresc deloc o „Românie în delir"

„agitată, contradictorie, furioasă și amenințătoare”, ci doar una, într-adevăr, „logică, ordonată, așezată și cuminte”. Civilizată și constructivă, organizată și productivă, în care existența cotidiană să nu mai fie nici blestem, nici suferință, nici irosire de timp, energie și sănătate. Cu magazine pline, accesibile pentru toată lumea. Și cu o administrație de stat care să nu te exaspereze niciodată prin haos, abuz, bun plac și mitocănie!

Ce „plat”, ce „mediocru” este totuși acest program pentru o Românie de la periferia Europei, unde legile ar trebui să se aplice (măcar în parte), corupția (aproape) să nu existe, funcționarii publici să răspundă (măcar în momente de bună dispoziție) cu solicitudine și politețe cetățeanului care se aventurează la un ghișeu! Unde trenurile să circule – culmea! – după orar, iar iarna – pretenție și mai absurdă! – să fie și încălzite. Străzi și șosele fără gropi, trotuare niciodată sparte, apa caldă și rece să curgă zi și noapte, caloriferul să nu rămână doar decorativ, lumina să nu se stingă când ți-e lumea mai dragă! Poșta și telefoanele să funcționeze cu destulă regularitate, ziarul la care ești abonat să-ți vină (aproape) în fiecare zi etc. etc.! Ce ideal „meschin”, „mic-burghez”, profund minor și detestabil, într-adevăr! Ce lipsă lamentabilă de... „spiritualitate”, de trăire *întru* „duh și ființare”... Visez doar un modest, foarte modest, umil de modest, *întru* (vorba lui C. Noica) civilizație și cultură, definitiv pătruns de astfel de aspirații profund mediocre...

Aceasta este, în linii mari, imaginea „Europei” în conștiința individuală a românului obișnuit, a omului de pe stradă. N-am nici o îndoială că un

sondaj serios de opinie ar da rezultate identice sau foarte apropiate. Asimilarea „Europei”, la acest nivel elementar, are în mod evident un caracter și o condiționare strict personală, individualistă, chiar egoistă, de altfel foarte „românească”. „Ce-mi pasă mie de Europa dumitale !”, se gândește încă în mod curent la noi. Preocuparea esențială este și rămâne, instinctual și afectiv, doar pentru „țărișoara mea”. Răspunsul tradițional – caragialesc sau nu – se aude însă mereu ori de câte ori se invocă și o altă „Europă” : multi- sau supranațională, federalizată, politică, instituțională, ideologică.

În această privință, asimilarea ideii în profunzime este încă slabă, incertă. Mult mai redusă, în orice caz, decât se crede în genere. Și vom vedea imediat și din ce motive. Dincolo de unele medii politice, intelectuale și jurnalistice evoluate, „ideea europeană”, în forma sa activă, militantă, are încă un impact minim și o audiență redusă, regretabil de redusă. Fiindcă ea presupune un alt model politic, pentru care cele mai multe dintre conștiințele românești n-au nici afinități și nu sunt nici pe departe pregătite. Tradițiile locale, educația și conștiința actuală n-au ajuns încă la acest nivel de înțelegere și maturizare. N-are sens să ne iluzionăm cu sentimentalisme „europene” inutile și irealiste.

Întreaga evoluție politică a Europei occidentale, după al doilea război mondial, vine în directă și totală contradicție cu mentalitatea politică dominantă de la noi. Barierele ideologice, războiul rece, formarea celor două blocuri antagoniste, *NATO* și *Tratatul de la Varșovia* etc. etc. au agravat, într-adevăr, foarte mult, dar nu au generat,

în esență, concepția despre stat total antieuropeană, care domină încă mentalitatea populară în România. Comunismul doar a preluat și a dus la ultimele consecințe, absurde și monstruoase, concepția statului național, unitar, autoritar, represiv, închis, riguros centralizat, cu rădăcini încă din secolul al XIX-lea, idee instaurată și consolidată la noi și după Marea Unire din 1918.

Totul se reduce, în mod fundamental, la o dificultate majoră : orice formă de participare europeană, orice aliniere la standardele europene, pentru a nu mai aminti de un mod sau altul de „integrare" europeană, se lovește de acest obstacol fundamental, deocamdată de neînvins : statul „trebuie" să renunțe, măcar formal, pur legislativ, la o parte din prerogativele și suveranitatea sa. Ceea ce pentru o anumită mentalitate politică, încă dominantă, este imposibil de acceptat. Pentru foarte mulți, ideea este de-a dreptul insuportabilă. Spiritul totalitar, bine consolidat în conștiințe, nu explică însă totul. Ideea de „unitate națională" este, cum aminteam, mai veche. Și cum ar putea accepta clasa politică dominantă actuală, educată în spiritul comunismului-naționalist, totalitar și monolitic, o formă sau alta de integrare europeană, și o serie întreagă de instituții supranaționale fie și decorative (de exemplu, „Carta europeană a administrației locale"), când ea respinge, cel puțin deocamdată, în vechi spirit totalitar, tocmai descentralizarea administrativă locală internă, legea finanțelor locale și, în general, tot ceea ce ar putea slăbi autoritatea și puterea de decizie a organelor și autorităților centrale ? A nu recunoaște această realitate înseamnă a scrie doar

articole politologice abstracte, bine intenţionate, dar fără nici un efect practic.

Există deci *Comunitatea europeană*, *F.M.I.* și multe alte asemenea organisme supranaționale. Dar care este percepția reală a acestor instituții? A clasei noastre conducătoare și, în primul rând, a opiniei publice, câtă există, în acest din urmă caz? Reacția pare să fie de categorică respingere, cu motivație profund naționalistă. În tot cazul, de neasimilare sau de mare indiferență. Căci, de fapt, pe cine poate să intereseze „Europa” – ca să ne exprimăm simbolic – în „Codrul Vlăsiei”? În sfera politică – la putere sau în opoziție – ideea „integrării euroatlantice” valorează doar atât cât valorează și au consistență și structurile socio-economice ale țării. Nivelul de dezvoltare și al conștiinței civico-politice, al instituțiilor noastre democratice, al opiniei publice în general, este încă o dată hotărâtor. Iar acesta, din nefericire, nu este, deocamdată cel puțin (ne consolăm mereu cu această speranță), foarte dezvoltat. „Cadrele” noastre – efectiv și autentic europene – sunt încă puține și, în orice caz, fără pondere determinantă în orientarea politico-socială actuală a țării. Este, din păcate, un fapt indiscutabil.

Ceea ce nu înseamnă că nu se face totuși, la noi, și o anume „politică europeană”. A clasei conducătoare, în primul rând, să-i spunem pe nume: nomenclaturistă. Politica sa are, în această direcție, două aspecte fundamentale (ar fi regretabil dacă rândurile de față ar fi privite doar ca un simplu pamflet).

Politica europeană „românească” actuală este în același timp de „simulare” și „exploatare”.

O foarte scurtă explicație este necesară. Formată la Moscova sau în spiritul său, clasa noastră conducătoare nu poate fi, n-are cum fi în mod esențial, sincer, autentic, proeuropeană. Originea sa socială, formația sa ideologică și culturală, interesele și aspirațiile sale, totul o îndepărtează de o aliniere efectiv europeană. Dar noile realități geopolitice, noul raport internațional de forțe după prăbușirea U.R.S.S. o obligă să simuleze, să mimeze false adeziuni la toate sau la cât mai multe principii, instituții și instanțe europene. Duplicitatea și jocul dublu sunt evidente. Uneori cusute doar cu ață albă. Acceptate în Vest, din naivitate, cinism, indiferență, incompetență, *Realpolitik* ? Nu decid acum. Nu se poate nega totuși o anume suplețe, o punere în scenă uneori abilă, o „potemkiniadă" proeuropeană pitorească. Organizăm Forumul *Crans Montana* și *World Trade Center* dar... demitem sau arestăm, pe tăcute, pe primarii opoziției. Pe scurt, „spunem ca ei și facem ca noi". Este, nimic de spus, tot în tradiția românească și această permanentă echilibristică și mistificare, de balans între extreme. Trebuie ținut seama și de faptul – esențial – că multe se pot schimba, în timp, dar geografia nu. Zonele de influență – recunoscute direct sau indirect – rămân mereu o mare și tristă realitate. Cel puțin în acest spațiu de expansiune al imperialismului rus tradițional. Iar România – marele său „blestem" istoric nu este altul – este așezată într-o zonă de dominație inevitabilă și de permanentă interferență de curente politice internaționale contradictorii.

Dar și mai însemnată este atitudinea „economică" față de Europa. Ea este percepută la nivel

oficial (dar nu numai), în primul rând, ca un izvor inepuizabil de credite, ca o eternă „vacă de muls”, pentru a rămâne la aceleași formule etniciste și profund tradiționale. Concepția statului care trebuie „să dea” („căci de aceea e stat”) a fost preluată și consolidată de comunism, dar nu și inventată integral de acest sistem. Statul este văzut la noi, încă din secolul trecut, ca o instituție semi-filantropică, semi-caritabilă, care întreține funcționari, sinecuriști, paraziți, la un nivel foarte redus, este adevărat, dar cu subînțelesul, declarat sau nu, că în rest „lumea se descurcă”. „Dacă nu curge, pică”...

Statul deci... „dă”. Aceasta este vocația și misiunea sa esențială. Concepția statului patron, generos, protector și paternalist este bine consolidată. El trebuie „să dea” și această psihologie este transferată din plin, și pe față, și instituțiilor internaționale de credit. Europa deci „trebuie să dea”. Pentru a menține industria ceaușistă neproductivă și necompetitivă, a umple periodic golurile bugetare, a salva pacea socială, stabilitatea în Balcani și alte asemenea pretexte. Și această concepție este bine consolidată și rodată. M. Pacepa afirma, în bună cunoștință de cauză, de altfel, că după Ceaușescu nu alta ar fi fost și „contribuția românească” la doctrina comunismului internațional : a construi o puternică industrie socialistă cu tehnologie furată – șurub cu șurub – de la... occidentali, de preferință americani. Istoria se repetă. *B.E.R.D.* trebuie să salveze industria ceaușistă falimentară moștenită etc. Destin umilitor de eterni debitori, asistați, stipendiați, sponsorizați etc. etc. Cuvântul magic cel mai plăcut auzit la Guvern, la M.A.E., la Cotroceni, este, în

orice caz, amabila invitație: *Passez à la caisse*... „Europa”, se știe bine la București, este „generoasă”. Dacă a existat o zonă unde formula *le mendiant ingrat* are un sens și un conținut profund, aceasta este, în mod regretabil, într-o anume mentalitate românească...

Există, bineînțeles, și o altă „Europă”, nefinanciară, necaritabilă: a normelor internaționale, sub egida *ONU*, a drepturilor omului, a libertăților fundamentale. Nu discut acum în ce măsură este efectiv respectat și acest gen de angajamente internaționale solemne. Bineînțeles, multe dintre ele nu sunt respectate. Și, de fapt, nici nu pot fi respectate într-o țară unde aparatul de stat, începând cu cel represiv, a rămas, în esență, neschimbat, după așa-zisa „revoluție”. Iar mentalitatea centralist-totalitar-represivă încă domină. O schimbare de regim s-a produs totuși într-adevăr. Dar nu și o „revoluție”. Deoarece nu s-a schimbat în mod fundamental regimul proprietății, iar aparatul administrativ a rămas, în esență, același. Sau, când a fost înlăturat, fie și în parte, el revine confortabil și triumfal, pe față, la loc. Este ceea ce se numește în general, „restaurație”. Și din acest punct de vedere ne confruntăm cu două realități pretins sau pseudo „europene”.

La nivel oficial, se acceptă și se adoptă formal norme, legi, principii efectiv europene, unele – nu se poate nega – foarte avansate. Dar cu intenția ascunsă fie de a nu le aplica niciodată, fie de a le interpreta, fie de a le restrânge prin legi mai mult sau mai puțin „organice”. Preocuparea de bază este, ca totdeauna (cu un surâs larg, concesiv, cooperant), salvarea aparențelor, punerea

cât mai reușită în scenă, mistificarea dacă nu a cancelariilor, cel puțin a unei părți a opiniei publice străine. În schimb, populația, muritorul de rând știe că există, efectiv, o altă „Europă”, fie și prin faptul că, legal vorbind, s-au ridicat restricțiile de călătorie. Evenimentul este important, chiar capital ; cum s-a observat pe bună dreptate, pașaportul devenise sub regimul ceaușist o adevărată obsesie națională. Azi putem, în principiu cel puțin, circula. Libertatea de mișcare este o realitate. Apare, în același timp, și restricția noii taxe (cât de constituțională ?) de trecere a frontierei. Dar dacă avem bani, putem pleca oriunde în Europa. Chiar și în Nepal și în Bangladesh.

Progresul „european” este, orice s-ar spune, considerabil. Dintre toate „drepturile omului”, libertatea de a călători rămâne – de departe, pentru românul actual – cea mai importantă. Europa – geografic cel puțin – devine, în sfârșit, un spațiu imediat accesibil. Interdicția a dispărut. Barierele – politico-polițienești – s-au ridicat. Obsesia, traumatismul, visul european, coșmarul vizei Securității, în principiu cel puțin, nu mai există. „Europa” constituie, în sfârșit, o realitate și o imagine tangibilă. Elementară sau nu, este probabil forma noastră cea mai directă, mai autentică și mai intens trăită de integrare în Europa. Multă vreme interzisă, inaccesibilă, profund mitizată.

În catalogul „Europelor” noastre românești (contemplate cu nostalgie) înscriem încă o „poziție”. Nu mai puțin importantă, dar pe alte planuri, deși toate ideile și comportamentele românești, umane în general, sunt și în acest caz interdependente

și convergente. Se vorbește în mod curent și de un anume „spirit” sau „mentalitate europeană”, de un „comportament” european ș.a.m.d. Se are în vedere respectarea și aplicarea unui număr de norme, mijloace și deprinderi considerabile, recunoscute ca tipic și exemplar „europene”. Definiția este destul de vagă. Aș formula-o, în modul următor, în două sensuri :

Se impune, în primul rând, atenției stabilirea unui nou raport cu statul și societatea civilă. Ar fi vorba, foarte simplu spus, de saltul de la conștiința de „individ” la cea de „cetățean”. Cu drepturi și datorii, dar mai ales cu profunda convingere că el există, trăiește și acționează dincolo, alături și uneori chiar împotriva statului. Că are acest drept și legitimare. Că este, efectiv, liber și independent. Că nu poate fi „umflat” niciodată în mod samavolnic de acasă sau de pe stradă. La noi, statul este văzut mereu, din nefericire, ca un supraorganism autoritar, agresiv și represiv. Periculos și arbitrar. Te poate da afară din casă, de la serviciu, din viața civilă sau culturală etc. etc. Noțiunea „statului de drept” nu este încă la noi decât o palidă ficțiune teoretico-juridică, luată în serios numai de naivii civici incurabili.

În „Europa”, cetățeanul se simte, dimpotrivă, protejat de legi, inclusiv împotriva agresiunii statului. Când cineva este arestat în S.U.A. i se citesc imediat... „drepturile”. De a nu declara nimic decât în prezența avocatului său etc. În România, așa ceva nu există. Pare chiar neverosimil, o pretenție ridicolă. A nu te teme de stat, a trăi efectiv libertatea de asociere și exprimare, a nu ți se deschide corespondența și asculta telefonul, cam

acestea ar fi cele mai simple aspirații civic-europene. Nu afirm că în Occident nu există și ilegalități, abuzuri, flagrante nedreptăți. Dar nu aceste aspecte negative domină. Nu în acest mod funcționează, în mod esențial, statul și societatea „europeană".

Mult mai important, sub acest aspect, rămâne însă un anume stil de comportament social. În relațiile cotidiene și profesionale, în moravuri și în întreaga conduită publică și particulară. El este indisociabil de o anume urbanitate și civilitate de esență profund citadină. A te purta ca la coada vacii, a trânti căciula de pământ sau a scuipa pe jos etc. nu este, cu certitudine, o ținută... „europeană". Stilul salonard, monden, să-i spun „parizian", al cărui exponent tipic a rămas la noi mai ales „conu Alecu" Paleologu, personaj simbolic, reprezentant al unei specii pe cale de totală dispariție, a apus, într-adevăr. Clasa, mai mult sau mai puțin aristocratică, „boierească", singura care-l făcea posibil, nu mai există. Dar a cultiva, în continuare, o serie de comportamente „civile", deci „civilizate" – recunoscute ca „europene" – este însă foarte posibil.

Mai mult chiar, de o necesitate absolută : a-ți respecta angajamentele și a te ține de cuvânt, a fi punctual, a răspunde la scrisori, a fi politicos sau cât mai puțin „mârlan" posibil, nu este nici pe departe o pretenție exagerată, un semn de snobism sau de distanțare socială voit superioară. A avea dreptul inalienabil la viața „ta" particulară și a te purta în consecință, a dispune cum crezi de cuviință de timpul tău liber, face parte din standardele cele mai generale, dar și mai

profunde, ale civilizației europene citadine. Sunt, de fapt, lucruri foarte simple, elementare, dar esențiale. Aproape că te simți stânjenit repetând asemenea banalități și truisme. Dar care definesc totuși o anume „mentalitate europeană” și un stil de comportament, de care suntem încă, din păcate, foarte departe.

Există, în sfârșit, și un „model cultural european”, efect al tuturor sincronismelor culturii române începând încă din secolul al XVIII-lea. Cât a fost el de inevitabil – și a fost într-adevăr ! – nu voi insista acum. Fiecare epocă literară și culturală l-a interpretat mereu altfel, cu un succes foarte variabil, totdeauna însă extrem de pozitiv pe o latură sau alta. În perioada actuală, imaginea culturală europeană este foarte variată, caleidoscopică, inevitabil inegală, dar mereu de un considerabil prestigiu, impact și forță de atracție, mai ales după o perioadă de mare izolare și restricție culturală, impusă de regimul comunist totalitar. Ea se confruntă, în același timp, dincolo de orice izolaționisme și respingeri obtuze, și cu fenomene organice de creștere și maturizare, de o anume receptivitate critică pozitivă. Pe scurt : imitație mecanică sau selectivă ? Între aceste coordonate, omul de cultură român optează, în mod firesc, pentru răspunsuri și soluții proprii, efectiv asimilate și specifice.

Nu voi enumera toate valorile considerate în mod cvasi-unanim drept „europene” : de la creștinism la umanism, de la raționalism la spiritul critic, de la clasicism la renaștere, până la romantism și totalitatea curentelor moderne, inclusiv de avangardă. Ale unei Europe, cum s-a și spus,

eline în adâncime, latine în extensiune, gotice în înălţime. Treptat se ajunge – chiar şi la spiritele europene cele mai profund asimilate – la o imagine tot mai personalizată şi subiectivizată a Europei culturale. Suntem, devenim, ne revendicăm de la un model cultural european din ce în ce mai interiorizat şi asumat ca o experienţă strict personală şi irepetabilă. Programul se transformă acum într-o adevărată confesiune, iar aceasta din urmă se confundă cu enunţarea şi afirmarea unor opţiuni de esenţă. Purtăm fiecare din noi „idealul" unei anumite „Europe culturale". În această situaţie, ne considerăm în acelaşi timp agenţi şi exponenţi, mesageri şi modele. Despre Europa „noastră" culturală, gândită şi definită în sens militant, deocamdată doar câteva cuvinte strict introductive. Îmi propun să revin pe larg şi cu toată documentarea necesară.

Ca orientare generală, foarte generală, dar esenţială, nu cred că două valori centrale ale culturii europene şi-au pierdut, de pildă, actualitatea în cultura română actuală. Dimpotrivă. Le cred în continuare foarte necesare şi foarte fecunde. Cultivarea lor, aş spune cu tărie, este chiar obligatorie.

Cea dintâi este „enciclopedismul". Pentru motivul foarte simplu că recuperarea noastră culturală europeană, adesea foarte întârziată, are la fiecare etapă istorică un caracter global, necesar integralist, „total". Suntem mereu în situaţia de a lua *peu de tout*, vorba lui Pascal, pentru a recupera măcar *ceva* din timpul pierdut. Din care cauză, suntem obligaţi să facem mereu apel atât la opere, valori, momente anterioare, clasice, ale

spiritului european, cât și la altele, foarte moderne, și unele și altele nouă necesare. De pildă – pentru a da un singur exemplu – o serie de valori zise „iluministe" (libertatea de gândire, de comunicare, spiritul critic etc. etc.) dobândesc substanță și o imprevizibilă actualizare, în plină epocă totalitară, perfect echivalentă cu definiția „tiraniei" în secolul al XVIII-lea. Ceea ce pare ideologic perimat, depășit, în Occident, redevine dintr-odată foarte actual în țările comuniste din Est, în a doua jumătate a secolului XX. A constituit pentru mine o profundă decepție să constat că așa-zisul „comparatism", profund dezideologizat, simplă disciplină academică tot mai inactuală, se dezinteresează total și de aceste probleme. Despre „literatura comparată", ideile mele exprimate în unele lucrări străine sunt net deosebite.

O a doua valoare (ca perspectivă, metodă etc.), nu mai puțin „clasică", reinterpretabilă, la fel, în sens actual românesc, este ideea de „sinteză". Și aceasta în plină epocă de cunoaștere strict specializată, parcelată, fragmentată. De unde, orientarea spre generalizarea necesară, spre teoretizare, globalizare, tendință considerată în Occident ca depășită, perimată, un semn sigur de amatorism și diletantism. Sinteză deci pe toate planurile. Inclusiv – sau mai ales, în foarte multe cazuri – între referințele străine și românești. În politologie, filozofie, teoria literaturii etc. unde suntem copleșiți adesea de valuri-valuri de trimiteri străine, insuficient sau deloc adaptate și elaborate, integrate și aplicate realităților și datelor românești corespunzătoare.

De unde, o a treia „valoare” – dar la fel de bine îi putem spune și atitudine intelectuală – și anume principiul „selecției critice”. Enciclopedism, recuperat sintetic, recuperat critic. Un întreg program cultural de urgență, de „stare de necesitate”, într-un fel, definit în trei cuvinte. Selecționăm din vastul și extrem de abundentul tablou și repertoriu al culturii europene, doar ceea ce ne „interesează”, ne este „util”, ne poate dezvolta într-o direcție sau alta. Nu este, sau nu poate fi vorba de nici o imitație mecanică, în spirit compilativ, servil, de obsesie a informației *à la page*. Pentru a proceda la o astfel de filtrare critică este însă nevoie, în prealabil, de un plan cultural, de un proiect propriu, de o filozofie personală. Sau, măcar, de un set de aspirații solid documentate și bine conturate, de consolidat și îmbogățit de la caz la caz. Un „bun simț” superior (altă valoare clasică!) ar trebui să prezideze întreagă această operație creatoare de selecție și integrare culturală.

Nu poate fi deci vorba de nici un fel de „europeism” superficial, de improvizație și diletantism, ci de o adevărată concepție, europeană într-adevăr, a „lucrului bine făcut”. S-a și scris câte ceva și în acest sens. „Europa” este și rămâne pentru noi emblema seriozității și solidității, a creației durabile, rezistente și eficiente, de cât mai mare randament posibil. De dorit deci, în acest spirit, profesionalizarea integrală și a României, în speță a culturii române, ieșirea sa definitivă din diletantism și improvizație. Să nu mai fim, să nu mai trecem drept țara lui *pseudo*, a *formelor goale*, a *imposturii* și *neseriozității*. În nici un domeniu.

A lucra în spirit „european”, la nivel „european”, înseamnă, în această perspectivă, care are și ea... „mesianismul” său, a rupe în mod radical și definitiv cu sinistra fușereală și brambureală românească, specific națională. Cu eternele cârpeli și soluții de expedient. Este greu, foarte greu, dar nu imposibil. Și trebuie să începem cu noi înșine, cu fiecare dintre noi, în propria noastră activitate culturală. Românul nu are însă, din păcate, sensul detaliului și al organizării minuțioase. „Dumnezeu se ascunde în detalii.” Iată un proverb neromânesc, noi fiind spontani și înclinați, prin definiție, spre minimul efort și improvizație. Prevederea calculată și planificarea metodică, a șahului mat la mișcarea 34, nu sunt, se pare, deloc proprii „geniului” nostru.

Întreg acest contra-efort cultural echivalează – printr-o exprimare foarte figurată – cu „a aduce Europa acasă”. Pe toate planurile. Este, într-un sens, chiar cheia problemei, finalitatea ultimă a întregului program european. Expresia are în conștiința mea mai multe sensuri, unele foarte „personale”, dar pe care mi le asum până la capăt, atribuindu-le în același timp și o valoare generală, obiectivă.

Aflându-mă, considerându-mă, spiritual cel puțin, „în Europa”, n-am simțit nevoia să „fug”, să mă „refugiez”, să mă expatriez, deși acest gând m-a obsedat adesea. Nici alții n-au făcut-o. Dar i-am înțeles pe deplin pe toți cei care au „plecat”. Nu i-am condamnat niciodată. Mai mult : în nu puține cazuri i-am aprobat pe deplin. Dar eu n-am putut să-i imit, să-i urmez, să mă expatriez, plătind din greu această – cum să-i spun ? – inhibiție.

Nu este vorba decât de simpla autenticitate a integrării europene și nimic mai mult. M-am născut întâmplător într-o anumită cultură, pe care mi-am asumat-o spontan. Nu discut acum nici calitatea, nici stadiul său de dezvoltare. Mă simțeam însă pe deplin integrat, înscris definitiv și firesc evoluției sale, în cadrul căreia încercam, în felul meu, să particip și chiar să aduc o contribuție oarecare. Realitate sau simplă iluzie? Sentimentalism sau luciditate?

Era vorba de o reacție – repet mereu – structurală, pur organică, spontană și, în ultimă analiză, irațională. Puteam „pleca” de mai multe ori, evada definitiv din izolare, din condiția de „ostatec”, de locuitor al unui „gheto” ideologic și politic. Și totuși, ceva obscur îmi spunea că valorile europene în care credeam pot și trebuie cultivate, în primul rând, aici, pe loc, acolo unde au fost cu adevărat asimilate. Mai mult: că ele nu pot fi trăite și realizate efectiv prin transplantare, ci în primul rând unde au fost descoperite, asumate și cultivate, într-un fel sau altul, pentru prima dată. Chiar de la primele „descoperiri” – oricât de naive ar fi fost ele la început – ale culturii europene. Nu revendic nici un merit special. Riscul acestui tip de „confesiuni-program” este de a nu fi niciodată bine înțelese. Mi-l asum din nou până la capăt.

Problema s-a complicat foarte mult în anii dictaturii și printr-o reacție de alt ordin. Și ea s-a precizat cu cea mai mare claritate imediat după 22 decembrie 1989. Indiferent de ce au făcut sau n-au făcut unii sau alții sub regimul ceaușist, am verificat din plin două criterii esențiale de sinceritate a respingerii sistemului totalitar de către

cei ce au trecut de partea democrației: 1. cei ce au intrat imediat, repet: imediat în acțiune, în primele zile *după* 22 decembrie, când situația era încă foarte confuză și soarta „revoluției" nici pe departe decisă; 2. cei ce se simțeau, într-un fel sau altul, vulnerabili, șantajabili prin „colaborări" cu un regim extrem de rigid, terorist și de foarte lungă durată, și care au trecut totuși peste această barieră psihologică.

Democrația de tip european trebuie instaurată, îmi spuneam, și în România. Oricât de dificilă a fost și continuă să fie această acțiune. A „fugi" într-o democrație apuseană era și este ușor. Sau relativ ușor. A o realiza în țară este infinit mai greu. Făceam parte din acea categorie, restrânsă sau nu, de români care gândeau încă liber, adică normal, chiar și în condiții extrem de dificile. Din care cauză am crezut – și continui să cred – că valorile democratice trebuie apărate efectiv, în primul rând, pe loc, în România, printr-un angajament ideologic și politic declarat. Evident, există și apolitici structurali, indiferenți la agitația publică etc. Dar când „apolitismul" devine în mod evident o formă de politică favorabilă Puterii, cu avantaje multiple și imediate, respingerea acestei ipocrizii devine necesară și categorică. Totul rămâne o problemă de temperament, conștiință și consecvență efectiv „europeană".

Care este situația scriitorului, a omului de carte, de cultură român, ce gândește în acest mod? El gândește, scrie și acționează în același timp ca „român" și „european". Spontan, organic și definitiv. Căci, atunci când scrie, el nici nu are în vedere, în mod imediat, aceste categorii. Dar

prin toată formația, educația, criteriile și ideile europene pe care le-a adoptat și le-a asimilat, el nu poate scrie *decât* în acest spirit. La nivel european, cu mentalitate europeană, continuând să fie în același timp scriitor român integral și fără rezerve. Sinteza a devenit atât de profundă și autentică, încât planurile sunt și rămân indisociabile. Am publicat un număr de cărți, să le spun „europene”, în România, în mod natural, fără nici o inhibiție și, în ultimă analiză, fără nici o intenție de a deveni neapărat „european”. Fiindcă, într-un fel, nici nu mă consideram altfel. Aceasta era chiar lumea mea, preocupările mele, convingerile mele și atât. Nu poți să revendici o evidență și o stare firească de spirit. Scriam și cărți de călătorie și credeam – uneori – dintr-o supremă „naivitate” – că pot aduce și în acest mod Europa „acasă”. Bineînțeles, proiectul a trecut neobservat sau răstălmăcit. În împrejurările de atunci și de mai târziu această optică opacă era și este încă inevitabilă.

Problema scriitorului „român” și în același timp „european” nu este însă deloc simplă. Ce înseamnă, de fapt, „literatura europeană”? Nu mai vorbesc de „literatura universală” sau „mondială”! Am încercat în mai multe texte să dau un răspuns cât mai strâns și documentat posibil. Dar întrebarea rămâne și ea n-a fost încă rezolvată. În ce măsură și în ce mod literatura română este *și* „europeană”? Într-adevăr europeană? Și, mai ales, este de ajuns să te proclami singur „european” în literatură? Dar dacă nu ești recunoscut, nici pe departe, ca atare, cum se și întâmplă de cele mai multe ori? Nu este adesea chiar ridicolă mica

noastră gloriolă „europeană”, pe care ne-o atribuim cu generozitate? Unde sunt „dosarele de presă” care ar confirma – fie și la acest nivel cantitativ – circulația europeană efectivă a literaturii române? Și întrebările de acest fel ar putea continua.

În ultimă analiză, totul se reduce la rezolvarea raportului permanent și hotărâtor, imposibil de evitat, dintre valoarea literară *absolută* și de *circulație*. Care este cea mai importantă? Și ce înseamnă, în definitiv, în literatură, valoare „absolută” și de „circulație”? Printre problemele de teorie literară pe care trebuie să le rezolve noua generație de teoreticieni literari români, aceasta este, probabil, cea mai urgentă și mai importantă. Fiindcă de ea depinde și definirea locului nostru *real* în „literatura europeană”. Pentru a nu mai vorbi de o politică într-adevăr realistă de difuzare a literaturii române. În această sferă, improvizația și mitologia sunt, din păcate, mereu dominante.

O ultimă observație nu mai puțin iritantă. Nu este însă vorba, încă o dată, numai de anume idei și poziții personale. Exprim în același timp și o stare de spirit mult mai largă, decis „proeuropeană”. Europa s-a constituit cultural, economic și politic în timp, prin eforturi și sacrificii enorme, considerabile. Pentru noi aproape neverosimile. Țări sărace au devenit, prin muncă, organizare și spirit de economie, extrem de bogate. Elveția, de pildă, pe care o detestă... E.M. Cioran. Progresul european nu poate fi realizat – este o evidență elementară – decât prin muncă tenace, continuă și bine organizată. La noi funcționează însă legea eternă a minimului efort și a expedientului. Se

muncește încă mult prea puțin la noi. Suntem, probabil, încă prea „contemplativi”, prea „poetici”, prea „visători-mioritici”. Și nu chiar întâmplător, „spiritul faustic” este detestat și el (de C. Noica, de pildă). Totul se rezolvă, s-ar zice, de multe ori, de prea multe ori, prea ușor, în zona noastră. O relație, un telefon, o recomandare, o intervenție, o... vorbă bună rezolvă multe, foarte multe dificultăți. Spiritul activ, îndârjit, mereu prevăzător, metodic și munca tenace, zi de zi, care se acumulează aproape mecanic, n-au, s-ar spune, nici teoreticieni, nici partizani români convinși.

Prima și cea mai puternică impresie pe care am avut-o, în Japonia, n-au fost nici... gheișele, nici kimonourile de mătase înflorată. De altfel, aceste exotisme au și dispărut. Cartierul Ioshiwara, evocat de Macedonski într-un frumos rondel, a fost, de pildă, desființat de... americani. De la aeroportul Narita până în cartierul Sinjuku, punctul terminus, am trecut timp de două ore, după șase seara, prin cartiere industriale și periferice ale orașului Tokyo. Peste tot, ferestre mari, luminate, prin care se vedeau sute, mii de oameni lucrând în birouri, în fața calculatoarelor, aplecați peste planșete de proiectare. Aceste imagini ale unui efort enorm, discret și relaxat, în condiții civilizate, au rămas de neuitat. La opt seara, străzile din Tokyo sunt pline de lume. Se iese de la „serviciu”, de la „ore suplimentare”. Voluntare și foarte bine plătite. Nu îndrăznesc să fac nici o comparație cu alte orașe mie mult mai cunoscute. Și se mai întreabă unii, la noi, de ce Japonia a devenit a doua putere economică a lumii...

2. Obstacole

Imagine idilică după unii, total ideală și utopică după alții, „Europa” – trecută în revistă în linii foarte generale – se confruntă, pas cu pas, în cultura română, cu o întreagă ideologie și mentalitate violent și radical ostile. Este chiar demn de observat că, în timp ce elitele românești, în perioada 1848, erau decis și declarat europene – și prin ele deveneam ideologic vorbind, „europeni” – vocea lor a fost redusă foarte repede la tăcere. Ne-am întors, spiritual vorbind, mult îndărăt în timp și spațiu, într-o zonă nebuloasă, imposibil de localizat în „Europa”. Până acolo încât, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și, în special, în perioada dintre cele două războaie mondiale, ideologia net dominantă în România a fost predominant naționalistă, etnicistă, uneori chiar rasistă și totdeauna antieuropeană[2].

Evident, au existat și unele voci în favoarea *Ideii europene*. A apărut chiar și o revistă cu acest titlu (C. Rădulescu-Motru, 1919-1928). Dar aceste luări de poziții și alte câteva, de orientare identică, au rămas, din nefericire, fără un mare ecou. Izolate, chiar exotice. Idealul „european” constituie încă, până azi, un fenomen cultural marginal. Adesea chiar de „avangardă”, permanent respins și culpabilizat. Valul ideologiei, definită în mod generic și simbolic de „dreapta”, l-a învins. Ceea ce nu înseamnă că nu există și o anume ideologie europeană, de reflexie și expresie românească. Dar ea se lovește, în permanență, de câteva obstacole

esențiale, ideologice, sociale, politice și psihologice. Toate extrem de puternice și agresive. O privire de sus, foarte sintetică, reține câteva aspecte esențiale.

Reflexul antieuropean, profund și tenace, are rădăcini adânci. Ele urcă mult în timp, în preistorie și protoistorie. „Europa” este percepută la acest nivel – și în primul rând – ca imperialistă și expansionistă. Ea „vine peste noi”. Cu intenții mereu sinistre și insolente. Vrea mereu să ne „cucerească”, să ne „îngenuncheze”. Să ne transforme într-o „colonie”. Lista acestor odioși imperialiști este foarte lungă și ea începe cu... romanii. Cu Traian și legiunile sale. Deși, doar prin latinitate noi am intrat și continuăm să existăm, în esență, în Europa. Cucerirea Daciei a constituit totuși, pentru acești nostalgici, lipsiți total de spirit istoric, o... catastrofă istorică oribilă. Fiindcă n-am mai rămas, vai,... traci. De unde și „revolta fondului nostru nelatin” (L. Blaga), perfect legitimă în această optică. Ideea echivalează cu un adevărat manifest de independență etnică și spirituală, violent, radical și absurd antilatină...

Nici vorbă nu poate fi de negarea existenței tracilor în istorie, de marele lor rol de „substrat”, al datelor arheologice și istoriei, riguros controlabile. Ar fi, evident, o absurditate și mai mare. Că se fac „studii tracologice” este foarte bine, chiar excelent, cât timp ele rămân la un nivel strict științific. Dar „tracomania” este cu totul altceva. Se invocă argumentul că tracii credeau în „nemurire”, că aveau o „spiritualitate” foarte înaltă, de neegalat, că erau singurii „monoteiști” (ceea ce este total fals) și că, în general, religiozitatea traco-getică este net superioară, spiritual

vorbind, culturii și moștenirii latine, de mediocri legiști și administratori coloniali. Cu astfel de concepții nu mai putem fi deloc de acord. La această moștenire putem chiar renunța fără mari regrete. Nu este cazul a insista acum asupra acestei aberații.

Se citează trunchiat, obsedant, ritual, ostentativ, câteva pasaje din Herodot. Numai că, dacă-l citim atent, și mai ales în întregime, lectura sa rezervă și nu puține surprize. Unele de-a dreptul amuzante și cu o poantă foarte... actuală. Foarte bine, foarte frumos că, „după indieni, neamul tracilor este cel mai mare din istorie". „Ei ar putea fi cei mai puternici din neamurile pământului." Dar reproducerea citatului din Herodot (V, 3) se oprește – ciudat – tocmai aici. Fiindcă el justifică, anticipă, prevestește, într-un fel, din plin, fantasmagoricul... imperialism românesc, visat în transă de mulți, inclusiv de E.M. Cioran.

Și ce mai spune Herodot? „Dar unirea lor e cu neputință și nu-i chip să se înfăptuiască, de aceea sunt ei slabi." În acest punct, tăcere totală, de gol istoric! Dacă este permisă elogierea tracismului spiritualist, de ce nu ne-am explica, măcar în parte, și o anume lipsă de vocație a românilor pentru organizare și cooperare, pentru coordonare și unitate, individualismul nostru acerb, pulverizarea permanentă a conștiințelor și eforturilor, tot prin acest eminent fond traco-getic? În baza aceleiași referințe de prestigiu? Este „lipsa de unire" o calitate de invidiat, de elogiat în continuare? Ne putem revendica mereu de la astfel de „calități" ancestrale, profund antisociale, nepolitice, fundamental ostile oricărei coeziuni și organizări statale? Presupun că nu. Sunt chiar convins că nu.

Să citim însă pe Herodot și ceva mai departe. Merită. Poporul român – știm bine – este foarte „muncitor” etc. etc. Cum erau însă tracii, strămoșii noștri etnici mult iubiți? Ce atitudine aveau ei față de muncă, de pildă? „La ei trândăvia este un lucru foarte ales, în vreme ce munca câmpului, îndeletnicirea cea mai umilitoare” (V, 6). Așa s-ar explica, poate, și înclinările noastre profund contemplative, sublim poetice, de popor cândva pastoral, cu vechi reflexe lirice, care cântă din frunză, tolănit sub copaci, păzind visător mioare...

Spiritul activ, energetic, „faustic”, industrios, nu este, în orice caz, foarte trac. Dar aceasta ar constitui chiar un defect, după tracomani. Și încă un mic citat nu lipsit de savoare: „La... traci există următoarea rânduială... își vând copiii pentru a fi duși peste hotare” (V, 6). Parcă citim și azi câte ceva, în presă, în acest sens... Au inventat tracii, să recunoaștem, cu mult spirit de inițiativă particulară, comerțul internațional cu copii, mai mult sau mai puțin abandonați? „Piața liberă” a copiilor? Așa s-ar părea după toate indiciile arheologice-epigrafice-filologice etc. etc., dacă ar fi să-l credem pe Herodot. În orice caz, de acest gen de „tracism” nu putem decât să ne despărțim. Urgent, definitiv și cu toată hotărârea.

Cu tracii lui... Herodot și cu ambasadorii lor actuali ne putem totuși, destul de ușor, împăca. Dar cu o anume interpretare a ortodoxismului (fundamentalist, de tip „Nichifor Crainic” sau „Nae Ionescu” etc.) este ceva mai complicat. Și în acest caz, istoria trebuie dezideologizată, deloc sau cât mai puțin manipulată propagandistic. Nu se poate nega imensul rol istoric și cultural al

creştinismului la români. Dar unele îndoieli încep să apară atunci când se susţine că poporul român s-a născut „ortodox". Or, această noţiune începe să capete un conţinut tot mai precis abia după anul 1054, al „Marei schisme". Însă, la acea dată, etnogeneza poporului român era de mult încheiată. Se poate deci afirma cu toată convingerea că poporul român s-a născut creştin. Perfect adevărat. Dar nu şi neapărat „ortodox".

Îndoielile au apărut şi se vor exprima mereu ori de câte ori noţiunea de „ortodoxie" devine mai ales o idee politică şi încă una declarat naţionalistă, de dreapta, intolerantă şi exclusivistă. Oricâtă stimă am avea pentru ortodoxia reală, profundă, autentică (problema ierarhiei ortodoxe servile este cu totul distinctă), atunci când se enunţă în stil agresiv teza „ortodox şi implicit naţional" apar, imediat, obiecţii inevitabile. Cum se poate afirma, de pildă, că biserica unită cu Roma nu este şi ea „naţională"? Când se cunoaşte atât de bine, între multe alte merite, contribuţia sa hotărâtoare la trezirea şi consolidarea conştiinţei naţionale în Transilvania, începând din secolul al XVIII-lea? Un catolic român nu este şi „naţional"? Acest sofism ”nae ionescian" este tenace. Catolicii n-au întreţinut totuşi conştiinţa naţională a poporului polonez de-a lungul întregii sale istorii? Catolici şi în acelaşi timp profund naţional-polonezi? A acuza catolicismul, sub o formă sau alta, de desnaţionalizare este deci o mare eroare, o mistificare istorică, pentru a fi eufemistici. Se înţelege însă de la sine că nu poate fi vorba, în acest plan al discuţiei, de nici un fel de propagandă confesională. „Uniţii" ne-au introdus, pe de altă parte,

trebuie să recunoaștem, în bună parte, în Europa, fără a ne desnaționaliza câtuși de puțin. „Vina lor”, în această optică restrictivă, este doar faptul că ei se revendică de la un centru spiritual extra- sau supranațional. Aceste biserici sunt definite (superior? disprețuitor?) drept simple... „filiale”. Ceea ce ideologia statului național închis și centralizat refuză să accepte pe orice plan. Izolaționismul (implicit antieuropean) este reflexul său permanent și fundamental.

De fapt, problema ar trebui să se închidă definitiv prin recunoașterea principiului constituțional al libertății de credință. Poți să „crezi”, să te „mântui”, să „urci la cer” cum dorești, fără a înceta să fii în același timp și român. Distincția între „român” și „bun român” (Nae Ionescu) este falsă de la un capăt la altul. Și tot în limitele constituționale și ale libertății de conștiință unanim recunoscute în Europa ar trebui rezolvată și problema „prozelitismului”. Interzicerea sa face parte din vechile reflexe ale statului represiv, polițist, centralizat. Nimeni nu te împiedică să respingi un cult neoprotestant sau altul, cu argumente, cu citate din Biblie etc. Dar nu și prin măsuri polițienești și alte interdicții oficiale, care ne-ar alinia tuturor fanatismelor și aberațiilor statelor fundamentaliste islamice.

Din fericire, este vorba, cel mai adesea, doar de reacții foarte formale și oficiale ale ierarhiei bisericești sau de exaltări neofite superficiale de teologi și mistici juvenili, de ocazie, cu vocații incerte, trezite subit după 1989, după o perioadă de nu mai puțin aberante măsuri ateiste. Reversul medaliei în acest din urmă caz? O vogă

acută și superficială de pseudo-mistică dubioasă, degradată, o invazie de „yogini” și „predicatori”, de „cărți ale morților” și „revelații de mistere”, de un obscurantism adesea penibil. Vocațiile mistice autentice, pentru care avem tot respectul, au fost însă totdeauna și pretutindeni puține. Și, mai ales, nepublicitare. Din care cauză suntem și noi, alături de alții – cel puțin din acest punct de vedere – pentru „secularizarea culturii române” (Sorin Alexandrescu)[3].

Există, fără îndoială, mode intelectuale, culturale, spirituale mai mult sau mai puțin superficiale, în Europa, în Occident, de unde ele vin și la noi. După cum există și se dezvoltă în aceeași Europă și un foarte puternic spirit laic, de fapt dominant în Vest. Desacralizarea lumii moderne constituie, în Occident mai ales, o evidentă realitate. Nu vedem de ce și o *astfel* de „integrare europeană” ar fi la noi, dimpotrivă, culpabilizată, anatemizată. „Europa” – bineînțeles – înseamnă, în acest plan, libertatea absolută de conștiință. Iar credința de orice fel este și rămâne profund interiorizată și nepublicitară, sau nu există ca fenomen spiritual autentic. „Europa” înseamnă, în orice caz, în această fază istorică, „stat laic”, neconfesional și cu atât mai puțin fundamentalist.

Ideea europeană – trebuie subliniat mereu – este esențial și structural ideologică. Conținutul său este un sistem de idei active, militante, implicate în mod direct în cea mai imediată actualitate, implicit românească. Ea este expresia voinței de integrare, pe toate planurile, în structurile spirituale, culturale, politice și economice europene. De unde și necesitatea sa permanentă de a

denunța și elimina, una după alta, toate concepțiile adverse. Ideea europeană este fundamental politico-ideologică. Nu este și nu poate fi „apolitică”, alibiul suprem al neangajării și oportunismelor de diferite tipuri. Din care cauză, ea nu poate fi decât ostilă și față de un alt mare și foarte puternic obstacol antieuropean românesc: spiritul etnicist, naționalist, izolaționist, localizat la „sat”, în comunitatea rurală, declarată unic „izvor” al tuturor valorilor și creațiilor spirituale românești. Definiție și profund restrictivă și profund inexactă.

Se pot face, foarte pe scurt, câteva observații. Dacă, istoric vorbind, se poate susține într-adevăr o astfel de teză, pe măsură ce se formează și un „oraș” românesc, începând din secolul al XIX-lea, ea încetează să mai fie integral valabilă. Culturii citadine, chiar dacă încă incipientă, i se refuză, din principiu, calitatea de „românească”? În al doilea rând, satul tradițional, ancestral, aproape că a dispărut, cu excepția unor mici insule etnografice. Sistemul și colectivizarea comunistă l-au distrus. El rămâne, în continuare, doar un mit ideologic, nostalgic și foarte conservator. În sfârșit, în întreaga Europă occidentală și, tot mai mult și centrală, „țăranul” se transformă în „fermier”, iar ponderea sa socială se micșorează progresiv. Populația se deplasează în orașe. Satele se depopulează. Urbanizarea este în plină și ireversibilă desfășurare. Este un fenomen obiectiv, de dimensiuni continentale, propriu economiei de piață urbane, care – mai devreme sau mai târziu – va pătrunde și va deveni dominant și în România. Semnele se întrevăd de altfel de pe acum.

Extrem de tenace, virulentă, profund și radical antieuropeană se dovedește în schimb ideologia naționalistă de dreapta și de extremă dreaptă. Istoria sa a fost făcută mai ales de cercetători străini (L. Volovici, K. Verdery etc.), existând la noi încă o evidentă inhibiție de a analiza și mai ales de a combate și denunța deschis o astfel de ideologie. Ea s-a sistematizat, mai ales, între cele două războaie mondiale, inclusiv în formele sale cele mai negative și agresive : șovine, rasiste, antisemite. Antipașoptistă și antidemocratică prin definiție, ea denunță în mod constant „Europa" drept izvorul tuturor calamităților : imitații goale și superficiale (în această privință, Nae Ionescu și toți elevii săi sunt profund și definitiv „maiorescieni"), desnaționalizare și corupere a „specificului național", cosmopolitism și alienare, distrugerea și dizolvarea, pe toate planurile, a „ființei naționale", a „neamului". Această ideologie profund izolaționistă și restrictivă duce în mod direct la naționalismul primar, culminat în doctrina statului totalitar naționalist-fascist, izolaționist, monolitic, polițist, centralizat și represiv. Astfel de constatări revin în mod inevitabil și obsedant. Pentru simplul motiv că ele definesc realitatea ideologică și politică românească în ultima jumătate a secolului nostru în care trăim, în bună parte, și azi.

Fără a intra în nici un fel în detalii, ci doar pentru a scoate în evidență, cu maximă claritate, toate izvoarele esențiale antieuropene românești, trebuie subliniat că împrejurările istorice au produs încă o circumstanță agravantă : național-comunismul, ideologia dominantă a ultimelor decenii. După cum s-a și observat, naționalismul

este și ultima fază a comunismului. Denumit și „național-ceaușism”, el are explicații și note specifice. A început să se precizeze tot mai mult pe măsură ce, începând cu transformările din U.R.S.S., s-a renunțat progresiv la stalinism. Noul spirit reformist, devenit „gorbaciovist”, ar fi subminat în mod grav bazele regimului represiv-totalitar românesc. Pentru a-l apăra, s-a făcut atunci apel – cu remarcabil succes, trebuie recunoscut – la vechiul reflex tradițional, naționalist, românesc, antirusesc, antisovietic. Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul au fost mobilizați pentru a legitima și apăra regimul stalinist-ceaușist-comunist, tot mai anacronic. Teza „încercuirii capitaliste” a fost înlocuită cu a vastului „complot internațional”, care urmărește aservirea, subordonarea și dezmembrarea României. Ea este foarte activă și după evenimentele din 1989, explicate de unele oficine tocmai printr-o astfel de „conspirație internațională”, „subversivă” și „diversionistă”. A făcut cineva o statistică a acestor termeni „securiști”, în presa de extremă dreaptă? Din Europa vin doar spioni și agenți imperialiști. Plus droguri, plus „crimă organizată”, plus multe calamități. Ele, bineînțeles, există într-o măsură oarecare, adesea exagerate. Dar „Europa” este și *altceva*. Mai ales *altceva*. Idee însă imposibil de asimilat, în adâncime și programatic, de vechile structuri culturale și politice dominante.

Nu poate fi uitată nici realitatea profund antieuropeană: natura reală a regimului politico-social instalat în România, după 1944, de ocupația sovietică. El s-a agravat în împrejurările „războiului rece”. Însă esența sa este de o crasă

evidență : izolarea cât mai ermetică a României, ca și a întregului bloc sovietic, de Europa. Zidul Berlinului este simbolul acestei separări și izolări, în intenție, definitive și radicale. Că istoria a voit altfel este o altă poveste. Dar o anume realitate rămâne, în România cel puțin, căci de ea ne ocupăm : formarea și continuarea dominației clasei nomenclaturiste, educată la Moscova sau în spiritul său. Toată sovietologia occidentală, în treacăt fie spus, aproape că nu valorează cât *Noua clasă conducătoare* de Milovan Djilas, scoasă din experiența cea mai directă, sau cât *Cetatea totală* de Constantin Dumitrescu, și ea foarte puțin cunoscută la noi, care explică acest fenomen. Doi observatori lucizi din zona noastră.

Interesele acestei noi clase conducătoare românești sunt indisolubil legate de politica expansionistă de dominare a Rusiei. Moscova, centrul de interes negativ al Europei, rămâne steaua sa polară. Fiindcă o adevărată transformare socială în România (inclusiv în „Moldova") ar duce la pierderea tuturor pozițiilor sale politice, economice și culturale dominante. De unde și tendințele filoruse constante ale acestei clase nomenclaturiste, pe de o parte, propagarea concepției statului român vasal, în sfera de influență a Rusiei, pe de alta. Inutil a aminti și dovezile de o rară forță demonstrativă : tratate, vizite, declarații solemne etc. Jocul de echilibru, unele acorduri formale de esență „europeană", nu știu ce „parteneriate" de pură publicitate și operetă politică etc. nu pot să înșele. Ele sunt impuse de necesități economice, în primul rând (obsesia națională a carității internaționale, denumită și „liniile de credit"), dar și

de nefericita noastră situație geostrategică. Cine a făcut studii la Moscova, a fost ilegalist, activist, nomenclaturist, nu poate fi – organic vorbind – un autentic „proeuropean”. Sunt realități și deprinderi elementare, definitive. Evocarea lor este doar aparent „polemică”. Analizez, de fapt, la rece, numai idei generale și substratul lor social-politic.

În același spirit – pe care l-am descris cât mai obiectiv posibil – sunt explicabile și alte procese sociale românești actuale *ne-* sau *antieuropene*. Dacă structurile vechii societăți de tip comunist sunt încă prezente, active, mai mult chiar : dominante, faptul se explică prin revoluția socială profundă care a avut loc, efectiv, în România. Lupta de clasă a distrus total pătura mijlocie, burgheză, pentru a nu mai vorbi de urmele vechii aristocrații. Sistemul social comunist nu cunoștea și nu recunoștea decât două realități : statul „muncitorilor și țăranilor”, jos, la bază ; clasa nomenclaturistă, de activiști, sus, la conducere. Ambele profund și definitiv antieuropene. Țărănimea și muncitorimea n-au avut și nu pot avea niciodată astfel de aspirații. Iar nomenclatura vede în orice influență occidentală – care introduce alte idei, valori, criterii de organizare și selecție – primejdia imediată și mortală a dominației sale. Modelul occidental, în două cuvinte, se opune și contestă în mod direct și radical modelul sovietic impus la noi timp de decenii.

Singura pătură socială care are în mod natural, spontan și tradițional, aspirații și tendințe europene este cea de mijloc : mica burghezie urbană și rurală. Din acest punct de vedere – dar nu numai : ea asigură și echilibrul social, stabilitatea,

dezvoltarea ; spiritul organic de proprietate și de liberă întreprindere o caracterizează în mod fundamental – refacerea progresivă a păturilor mijlocii românești este și rămâne un obiectiv esențial. Viitorul democrației în România este indisolubil și istoric legat de viitorul păturilor mijlocii românești. Este singurul gest, politic, cu adevărat decisiv, de mare perspectivă, al opoziției democratice, modelul fundamental al societății postdecembriste. Am subliniat, în mai multe rânduri, această necesitate socială absolută, vitală pentru țara noastră[4].

Singura șansă reală a integrării României, pe toate planurile, în Europa, pentru a ne limita acum doar la acest aspect – este deci formarea și consolidarea păturilor românești mijlocii preponderent citadine. Numai omul de la oraș poate fi „european". Societatea rurală, tradițională, închisă, izolată, care are o reacție instinctivă de neîncredere și apărare față de „străin", nu poate gândi și acționa în spirit european. Ea este animată de alte valori și are alte reflexe. Tradițiile sale sunt diametral opuse, conservatoare, religioase. Dimpotrivă, doar orașul deschide noi orizonturi locuitorilor săi. Ideile circulă mai ușor, informația prin diferite *media* este infinit mai variată și mai bogată. Cunoașterea limbilor străine este mult mai mare. Se călătorește mai ușor și mai des în străinătate. Contactul cu realitățile europene este direct și frecvent. Realizarea personală capătă noi dimensiuni stimulative. Nostalgia sămănătoristă („De ce m-ați dus de lângă... boi") dispare în mod inevitabil. Ambițiile culturale și sociale, spiritul de emulație, noțiunea de promoție și

ierarhie se modelează altfel la oraş. Din „Europa" vine un nou stil de viaţă (cu aspecte bune, uneori şi rele), o nouă concepţie socială şi economică, un nou orizont cultural. Mentalitatea suferă o transformare profundă, o adevărată mutaţie. Fenomenul este fundamental, decisiv, de subliniat cu tărie.

Nu poate fi însă vorba de a inversa radical raportul social de forţe din România actuală, ci doar de a reechilibra, îmbogăţi şi întregi „statul muncitorilor şi ţăranilor", relicvă ideologică sinistră, leninist-stalinistă. Doar că România viitoare nu poate rămâne nici măcar un „stat de ţărani şi muncitori la prima sau la a doua generaţie". Dar chiar şi în această perspectivă, de nocivă şi permanentă luptă de clasă, păturile mijlocii tot se vor reface şi vor progresa, în două-trei generaţii, în condiţii – bineînţeles – de continuitate, stabilitate socială şi pace. Procesul este, de fapt, ireversibil. Fiul activistului sau al securistului, devenit „capitalist" peste noapte, nu mai poate gândi „ţărăneşte" şi „proletar", oricâtă origine socială „sănătoasă" ar avea. Gustul banului, independenţa economică, spiritul de concurenţă şi de independenţă, riscul şi investiţia, cu toate seducţiile şi pericolele lor, şi multe altele, îi vor transforma în mod salutar psihologia. Este, de altfel, în ordinea firească a lucrurilor.

Acesta ar fi fundalul, substratul social al europenizării noastre virtuale. Deocamdată, ea se loveşte – pentru a privi cu maximă luciditate şi în adâncime realităţile imediate – de lipsa „societăţii civile". Este, de fapt, o noţiune-cheie în întreg acest proces de recuperare şi integrare europeană. Ea constă, în esenţă, dintr-un ansamblu de instituţii,

principii și, mai ales, de deprinderi sociale, opuse în mod direct statului și mentalității totalitare. În conștiința europeană, dominantă este ideea de democrație, drepturile omului, regulile societății deschise și nu conștiința etnică sau de „clasă”. Ceea ce nu este posibil fără îndeplinirea câtorva condiții, toate de inspirație specific „europeană”.

Mai întâi, este vorba de formarea unor grupuri sociale, asociații și societăți autonome de stat, independente, alături și eventual chiar împotriva structurilor guvernamentale de orice tip. Ceea ce presupune saltul radical și decisiv de la conștiința de individ amorf, izolat, dezarmat, la cea de cetățean pe deplin conștient de drepturile sale, de forța și responsabilitatea sa socială. El are, în principiu, sensul legii și justiției, „statului de drept”, posibilităților constituționale și legale de a se apăra chiar și împotriva guvernului. Civism, legalitate și implicare într-o gamă foarte largă de activități sociale. Acestea sunt semnele cele mai directe ale conștiinței civile. Absenteismul, dezinteresul, pasivitatea, apolitismul nu sunt indicii de mare evoluție și dezvoltare spirituală, culturală și socială.

Chiar dacă, deocamdată cel puțin, „ideea europeană” interesează în mod profund și activ doar o elită intelectuală, citadină, civică, destul de restrânsă, nu avem nici o îndoială că această idee se va dezvolta pe parcurs, pe măsură ce structura și condițiile de viață ale țării se vor modifica în sensul schițat mai sus. Dintr-un fenomen, deocamdată încă predominant intelectual, „spiritul european” va deveni tot mai mult o realitate publică, asimilată în adâncime. Și, împreună cu

toate forțele democratice ale țării, el va determina și o nouă politică de tip „liberal" sau „creștin democrat". Este, de altfel, și singura alternativă reală și eficace la statul nomenclaturist actual. Până la urmă, raportul fundamental trebuie inversat : statul centralizat, care conduce, coordonează și distribuie, face loc statului care stimulează și protejează. Funcția sa este doar „subsidiară". Pe măsură ce societatea civilă se dezvoltă, rolul său se restrânge progresiv : stat minimal = stat european, ca produs al unei noi evoluții istorice. Ceea ce impune și o schimbare profundă de optică ideologică, politică și socială.

„Europeanul" – în cadrul acestei concepții nu lipsită, admitem, și de o anume „ingenuitate", prin raportare mai ales la condițiile imediate ale României – nu poate fi nici de „stânga", nici de „dreapta", ci pur și simplu de „centru". Inclusiv în cultură, oricât de relative ar fi aceste noțiuni în funcție de un context sau altul. Am formulat într-un alt text, foarte sintetic, aceste alternative : *Cultură de stânga, de dreapta sau de centru ?* (1992)[5]. Definită foarte sumar, ea presupune echilibrul axiologic al valorilor, liberalismul (pe toate planurile), umanismul, europeismul declarat și activ, convergența și chiar sinteza dintre valorile naționale și universale, raționalismul și spiritul critic – atât de detestat de „filozofia" de dreapta, naționalist-intuitivă, dintre cele două războaie – respingerea misticismului, ocultismului, a tuturor formelor de mistagogie, a populismului, un anumit „bun simț" care se opune oricărui bombasticism, oricărei nebulozități și dezechilibrări într-un sens sau altul. Impenetrabilă la culpabilizare, această

mentalitate „mic burgheză” își dă întreaga adeziune ideologică la drepturile omului și cetățeanului. Ea are nostalgia societății civile și a „cetății universale a literelor” din care face parte incontestabil și literatura română[6]. Acestea ar fi, în câteva cuvinte, orientările culturii europene „centriste” spre care ne îndreptăm. Cel puțin în ordinea aspirațiilor ideale.

Fără mari tradiții locale, prinsă între cele două extremisme dominante și virulente, poziția sa, trebuie recunoscut, este încă dificilă, foarte slabă. Și totuși merită să te „bați” pentru ea, chiar dacă suntem încă „la porțile Orientului”. Sau tocmai din acest motiv. Situați între „Occident” și „Orient”, nu ne mai satisface integral soluția „punții de legătură” (M. Eliade). Dorim pe față ca balanța să încline tot mai mult în favoarea „Occidentului”. Claritatea mesajului și voluntarismul ideologic nu sunt însă nici pe departe suficiente. Pe lângă înlăturarea obstacolelor esențiale trecute în revistă, avem și o imperioasă nevoie de clarificare și difuzare conceptuală. Ea cere o propagare intensivă prin *mass media*, la un nivel de popularizare, în primul rând, dar și de serioasă și sistematică fundamentare teoretică și de educație corespunzătoare prin instituții gen, pentru a da un exemplu, *New Europe College*, întemeiat la București, în 1993, de Andrei Pleșu.

În general, se pot preconiza trei atitudini intelectuale foarte limpezi : 1. Racordare permanentă la valorile, ideile și cultura europeană ; 2. Documentare europeană cât mai serioasă (biblioteci, studii universitare, muzee etc.), cu excluderea oricărui diletantism și amatorism ; 3. Realizări

culturale de nivel european (ca scriitură și valoare), în mediul românesc, de către oameni de cultură români. Altfel spus, „a aduce Europa acasă”, prin creații proprii româno-europene. Dacă se vor ridica la standardele și condițiile receptării și circulației europene, ele vor deveni implicit și „valori europene”. Fără complexe de inferioritate sau superioritate, pe care, de fapt, adevăratul creator român în orice domeniu nu le-a avut niciodată. Întâi creem solid, durabil, fundamental și apoi organizăm și „recepția”. Fiindcă doar atunci vom avea ce oferi și prezenta efectiv „Europei”.

Această integrare cultural europeană, dublată de asumarea acestei identități spirituale, începe să se intensifice. Dacă până în 1940, ea a avut un caracter predominant „istoric” și „filologic”, prin contribuții importante în aceste direcții, uneori și „artistic”, sub presiunea totalitară a început să se evadeze, ca de altfel din întregul lagăr socialist și în zona „literară” și chiar a „studiilor literare”. Este semnificativ faptul, între altele, că E. Lovinescu și G. Călinescu, priviți drept cei mai importanți critici români, n-au fost traduși, pe baze strict editoriale, încă niciodată în străinătate, în mod semnificativ, unde continuă să rămână mari necunoscuți. Nu același lucru se poate spune, chiar dacă doar într-o măsură incipientă, prin câteva „cazuri” izolate, și despre generația următoare. Ceea ce părea „macedonskianism”, o extravaganță sau un gest insolit, rămas fără nici o urmare (de exemplu, M. Dragomirescu), a început acum să constituie o inițiativă destul de firească. Ea își asumă, bineînțeles, și toate riscurile, insuficiențele și chiar ratările pionieratului. Căci nu

este deloc simplu să exporţi din Est „teorie” sau „critică literară” românească, venind dintr-o cultură încă „necunoscută”, declarată „minoră” etc. Dar tocmai acest gen nu este lipsit de semnificația sa actuală deosebit de profundă.

Problema are, în sfârșit, dincolo de orice teorii și programe „europene”, și o dimensiune pur umană. Ea nu este nici pe departe neglijabilă. Nu poţi să fii, în același timp, „european” și brută, imbecil sau primitiv. Am citit recent un astfel de portret „al unui tip uman respingător, care conține în formula sa sufletească”, între alte „mutații” (cum le spune caritabil și eufemistic H.R. Patapievici)[7], și o serie de atitudini violent antieuropene : este retractil, suspicios, urăște tot ce este străin, „nu cunoaște alți dușmani decât oamenii prosperi din țară, și ungurii, în afara ei” etc. Profund și în sensul cel mai negativ „rural”, „elitele intelectuale îi trezesc neîncredere” etc. etc. Deși brute și imbecili există într-o proporție oarecare mai peste tot. Un astfel de tip uman, răspândit la scară națională, face imposibilă integrarea europeană. Concluzia se impune de la sine.

(1994)

2. Integrarea culturală a României în noua realitate europeană

(Răspunsuri la un chestionar italian)

8. Pentru a defini poziția României față de Europa – pe plan cultural și într-o perspectivă diacronică – au fost susținute, în esență, următoarele trei păreri :

a. România a făcut parte dintotdeauna din Europa și continuă să facă parte și astăzi ;

b. România a făcut parte până la instaurarea regimului comunist, apoi „a ieșit", de fapt, din Europa ;

c. România nu a reușit să intre până acum în Europa, pe plan cultural (ultima teorie se încadrează, într-o anume măsură, în cunoscuta teorie a eurocentrismului).

Care este opinia Dvs. în această chestiune ?

Se suprapun în opiniile citate de Dvs. mai multe planuri și realități „românești". Se confundă, în general, cadrul geografic cu cel istoric și cultural al problemei „europene". Este evident, de pildă, că România face parte (geografic) din continentul european, considerat mai mult sau mai puțin convențional, de la „Atlantic la Urali" (Charles

de Gaulle). Aş aminti şi de formula anticipativă italiană a lui Mazzini, din secolul trecut, de la „Ebru la Neva”. Tot atât de evident este şi faptul că România, începând cu formaţiile statale care au precedat formarea „României Mari” (1918), a participat, în limitele sale, şi la istoria europeană (cruciade, rezistenţă împotriva penetraţiei otomane în centrul Europei, „Byzance après Byzance”, pentru a relua o formulă a lui N. Iorga) etc.

Mai complicată este situaţia în domeniul cultural. Din punct de vedere lingvistic, limba română face parte din grupul limbilor neolatine. Este deci, incontestabil, o limbă europeană. Limba română este unitară cu câteva dialecte. Inventarea unei aşa-zise „limbi moldoveneşti”, mai întâi în „Republica Sovietică Moldovenească”, apoi în „Republica Moldova”, face parte din instrumentele de propagandă imperialiste şi de anexiune ori desnaţionalizare staliniste şi ruseşti. „Moldova” este – istoric, cultural şi lingvistic – o parte a României şi deci a Europei. Ea a fost anexată, în 1940, de către U.R.S.S. – trebuie reamintit mereu – prin pactul Molotov-Ribbentrop de tristă amintire.

În sfera valorilor culturale, câteva precizări sunt nu mai puţin necesare. Începând din secolul al XVIII-lea, când se înregistrează o primă şi destul de puternică influenţă iluministă, printr-o dublă filieră (greco-catolică în Ardeal şi grecească în Muntenia şi Moldova), cultura română începe să se integreze efectiv culturii europene. Până atunci, unele influenţe, traduceri etc. au fost sporadice, intermitente şi de mult mai mică anvergură şi difuzare. Peste acest strat iluminist s-a

suprapus și interferat, odată cu primele decenii ale secolului al XIX-lea, și o puternică influență romantică. Participarea noastră cultural-literară la Europa se consolidează și devine acum dominantă. După 1848, „Europa” începe să aibă și puternice conotații politico-ideologice. Începând din secolul al XIX-lea, prin cei doi mari poli de atracție (francez, cel mai puternic, dar și german), întreaga cultură românească are o orientare și un conținut net european. Nu discut acum cât de asimilată – în adâncime – a fost această influență. Teoria junimistă a „formelor fără fond” a contestat realitatea, valoarea și eficiența acestor influențe occidentale, în general de suprafață. Ele au constituit, nu mai puțin, o realitate.

La începutul secolului XX și, mai ales, între cele două războaie mondiale, integrarea română europeană, în special literară, începe să cunoască și un alt aspect. El s-a accentuat tot mai vizibil până în epoca actuală, inclusiv sub regimul comunist : conflictul latent (sau declarat) între valorile *absolute* și de *circulație*. Altfel spus, între creațiile care se limitează a fi doar „absolute” (de semnificație intrinsec universală) și creațiile ce încearcă să intre și în circuitul european. Deci să circule în Vest, să fie editate, discutate în cercurile literare europene etc. Un mare precursor în acest domeniu a fost poetul Alexandru Macedonski prin sforțările sale de a colabora, încă din secolul trecut, la reviste francofone simboliste, apoi de a fi editat și jucat la Paris etc. Cariera internațională, în poezia și plastica avangardistă a lui Tristan Tzara și Constantin Brâncuși, în perioada 1920-1940, dovedește că un început efectiv de integrare europeană s-a produs și cu remarcabil succes.

Deși drastic frânată, cenzurată etc., această tendință a continuat, în zone marginale și de penumbră, chiar și sub regimul comunist. Prin astfel de eforturi, care au avut și coeficientul lor de „rezistență”, se poate spune că literatura română n-a ieșit de fapt niciodată, total și radical, din Europa. Se observă chiar și fenomene de duplicitate la unii scriitori oficiali, foarte „pe linie” în interior, dar vizibil preocupați de a fi traduși, folosind pozițiile oficiale (*Uniunea Scriitorilor*), în cât mai multe limbi străine. O astfel de politică au dus-o și o serie de poeți și scriitori, mai mult sau mai puțin tolerați de regim.

Tendința integrării europene era, uneori, atât de puternică, încât ea a pătruns, în câteva cazuri precise, și în critica, istoria literară și studiile de literatură comparată. Până în această perioadă, experiența europeană a acestei categorii era ca și inexistentă. Profitându-se și de unele „deschideri” ale regimului, preocupat intens de impunerea unei imagini acceptabile în perioada de „liberalizare” relativă, s-a putut constitui un *Comitet Național de Literatură Comparată*, afiliat la *Asociația Internațională de Literatură Comparată*. S-a întemeiat astfel și prima revistă românească de literatură comparată în limbi străine (*Synthesis*, 1973). La fel și prima revistă română de studii literare în limbi de circulație, *Cahiers roumains d’études littéraires* (1973), (prin inițiativa celui ce vă răspunde la chestionar). Mai mult, fenomen extrem de rar până atunci: au început colaborări românești, tot mai sistematice, și la reviste de studii literare străine. În ce mă privește, pe lângă asemenea colaborări, am publicat între 1981 și 1994

(datele au în acest context semnificația lor), șase volume de studii și teoria literaturii, în Franța, Italia și Japonia (alte volume au fost traduse în limbi străine și editate în țară). Într-un astfel de studiu, un eseu cu cheie, de pseudo-comparatistică, în realitate de ideologie liberală, universalistă, „cosmopolită" etc., am contestat și „eurocentrismul", la care vă referiți și dumneavoastră („Contre l'européocentrisme", în *Etiemble ou le comparatisme militant*, Paris, Gallimard, 1982, pp. 51-62). Substratul latent polemic era contestarea, pe de o parte, a canoanelor literare impuse doar de către câteva centre culturale occidentale (în cazul românesc, Parisul) sau estice (Moscova) și, pe de alta, revendicarea unei egalități de substanță, de „valoare" și pentru unele creații estice sau orientale. Un alt capitol („Contre l'impérialisme et le colonialisme", pp. 63-81, cultural și literar, firește) dă și mai limpede expresie acestui început, să-i spun, de independență a conștiinței literare românești.

Deplină integrare europeană, într-adevăr, dar cu „drepturi" potențial egale împotriva oricăror bariere și ierarhii date. La limită, fiecare valoare estică, orientală, extrem-orientală etc. aspiră la o recepție selectivă individuală, potențial egală : să nu fie ignorată, respinsă, disprețuită etc. numai pentru faptul că ea provine dintr-o zonă culturală marginală, fără mare prestigiu într-un centru occidental sau altul. Se pot aminti și unele studii personale care urmăresc aceeași integrare europeană : *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres* (Bucarest, 1981), precum și studii despre *„letteratura europea"*, publicate

inclusiv în Italia: „La «Letteratura europea», oggi", în *I Quaderni di Gaia*, N. 1, 1990, pp. 103-116, Carruci Editore, Roma; studiul a fost scris în 1988. Simple repere bibliografice și nimic mai mult. Ele dovedesc că problema ridicată de Dvs. a preocupat și în România, chiar și în condiții dificile, și cu o oarecare insistență. Concluzia ar fi că printr-un număr (foarte redus) de spirite românești orientate „european", cultura și literatura română n-au „ieșit", de fapt, niciodată din Europa. În ciuda oricărei izolări culturale, bariere ideologice și cenzuri totalitare extrem de dure.

9. În perspectiva noii realități europene (prin care înțeleg atât cea prezentă, ca rezultat, mai cu seamă, al prăbușirii dictaturii comuniste în Europa) cât, mai ales, cea viitoare (a auspicatei și auspicabilei Europe unite de mâine), care sunt, după Dvs., factorii ce pot facilita, pe plan cultural, integrarea României în această nouă realitate europeană?

Acești factori sunt, în mod esențial, interni. În primul rând, o politică de integrare europeană reală, dusă consecvent, constant și cu tenacitate. Adică ceea ce nu se întâmplă, deocamdată, în România. Sub presiunea unor factori externi, predominant economici, se adoptă unele măsuri legislative „europene". Dar ele au doar un caracter pur formal. Clasa conducătoare, nomenclaturistă, educată la Moscova sau în spirit comunist, nu poate asimila ideea unei integrări euroatlantice efective. Ea ar introduce noi principii, valori și ierarhii care le-ar submina, în mod hotărât, poziția

dominantă. În al doilea rând, s-ar impune o modificare radicală a spiritului public, părăsirea mentalității izolaționiste, specifiste, tradiționaliste, etniciste, protocroniste etc., cultivate timp de decenii la noi, în România, de către dreapta naționalistă, încă între cele două războaie. Ideologia de tip liberal este și azi în netă minoritate, cum a fost, de fapt, și în trecut. Iar cea creștin-democrată, de inspirație tot occidentală, se află abia la primii săi pași. O politică activă, de contacte culturale vine abia în al treilea rând, ca o consecință necesară a modificării stării de spirit descrisă mai sus : participare constantă și activă la diferite organisme și asociații culturale literare internaționale (*U.N.E.S.C.O., P.E.N.-Club* etc.), la congrese și colocvii internaționale (burse de studii și de călătorie), organizarea unor astfel de manifestări și în țara noastră (o investiție pe termen lung, dar de mare rentabilitate culturală), finanțarea coeditărilor și traducerilor în limbi străine (un obiectiv extrem de important al oricărei politici culturale active, din păcate aproape total ignorat).

Și inițiativa literară particulară, editorială și individuală, a scriitorilor, oamenilor de cultură etc., joacă un mare rol. Ei nu mai pot aștepta doar sprijinul ipotetic al organismelor oficiale (care cel mai adesea nici nu vine), ci trebuie să încerce să se „integreze” și singuri. Se pot da și unele exemple în acest sens (în literatură, critică, teoria literaturii, comparatistică), dar ele sunt încă puține și fără mare prestigiu și circulație exterioară. Abia scriitori ca M. Sadoveanu și L. Rebreanu, între cele două războaie, au început să fie preocupați de

această problemă și să fie traduși în unele limbi străine. O preocupare insistentă în acest sens a apărut, aparent paradoxal, doar în perioada dictaturii comuniste, ca o formă de evadare și de manifestare directă a conștiinței europene reprimate.

10. Care sunt factorii ce pot întârzia (sau împiedica) integrarea culturală a României în noua realitate europeană ?

Privind în adâncime, dincolo de factorii externi, cheia problemei integrării europene se află însă, în esență, în România. Mai precis în structura sa socială fundamentală. O Românie rurală și inevitabil etnicistă, conservatoare, izolaționistă, tradiționalistă, „sămănătoristă”, populistă nu va simți niciodată nevoia „Europei”. Dimpotrivă, o va percepe ca un grav pericol pentru păstrarea „ființei naționale”. Ea simbolizează „străinul”, „necunoscutul”, „primejdia externă”, psihologie specifică oricărei comunități tradiționale închise. Doar o Românie citadină, urbană, deschisă, permeabilă influențelor străine, predispusă și la fenomene de „cosmopolitism”, poate avea reale aspirații și necesități „europene”. Structura României actuale este încă de esență rurală, cu toate fenomenele sale negative. Doar viitoarea clasă medie, citadină, românească, va putea asimila și cultiva efectiv ideea europeană. Ea este azi întreținută doar de rămășițele vechii aristocrații și burghezii intelectuale românești, câte s-au mai putut salva. Este un proces lung, de durată, iar în actualele condiții politico-economice, încă indecis. Căci formarea păturii mijlocii este esențial legată de încurajarea

proprietății particulare și a întreprinderii private, de orientare capitalistă – trebuie spus pe față – a economiei românești. Ceea ce politica de esență colectivistă, etatistă, centralizată și de control a regimului actual, de mentalitate comunist-marxistă, blochează prin toate mijloacele. Între „europenizare" și „privatizare" există o relație directă indisolubilă. Deoarece doar independența economică asigură libertatea efectivă de gândire și a relațiilor culturale. Într-un stat strict centralizat, integrarea europeană este considerată – dimpotrivă – ca un atentat la independența și „suveranitatea națională".

Foarte însemnați sunt și unii factori psihologici de blocaj, de respingere sau de alienare „europeană" docilă și lipsită de personalitate. Complexul de inferioritate face încă ravagii. Nu ne vom putea compara și deci integra „niciodată" – după unii – Europei. Cultura română ar fi iremediabil „minoră" etc. De unde fenomene frecvente de satelizare, epigonism, sincronism mecanic, imitație, aliniere docilă la diferite „școli" europene etc. Invers, se manifestă uneori și un agresiv complex de superioritate, de esență naționalistă, căruia teoria „protocronismului" i-a dat, sub regimul ceaușist, cea mai directă expresie. Românii ar fi pionieri, creatori, inițiatori, inventatori etc. în foarte multe domenii, cu pretinse priorități europene. Unele orientări mistico-esoterice (dar cu rădăcini în tracomania mai veche), fac din Zamolxis profetul absolut al umanității, din muntele Omul, polul spiritual al lumii etc. etc.

Nu pot fi trecute cu vederea nici unele atitudini iritante ale „complexului de superioritate"

occidental. Unii funcționari culturali profund mediocri, necompetenți, de pe la unele servicii ale unor ambasade, institute, biblioteci, au – uneori și din nefericire – o atitudine superioară, distantă, unii ar spune, poate, chiar „neocolonialistă”. Au venit în România să ne... civilizeze, să ne cultive, să ne aducă în secolul XX etc. Aceeași atitudine se observă, uneori, și la unii conferențiari străini, la unii participanți la colocvii, seminarii și congrese, unde, o anume suficiență și chiar aroganță intelectuală este destul de perceptibilă. Reacția scriitorilor, a oamenilor de cultură români cu conștiință efectiv europeană este, în asemenea cazuri, de inevitabilă și firească reținere, rezervă, necooperare. Orice profesoraș francez (să spunem, de mâna a doua-treia, ce s-a nimerit într-un serviciu cultural francez, numai în baza legii „serviciului civil”, ca să scape, altfel spus, de serviciul militar) nu credem că poate „cultiva”, „civiliza” și bate pe umăr superior pe... cineva. Unii n-au nici o informație despre țara în care au venit. Dar nu numai atât, cu precizarea – esențială – că o astfel de reacție nu se înscrie în nici un caz – subliniem apăsat acest lucru – în sfera naționalismului cultural. Ea reprezintă doar un fenomen de creștere intelectuală, care face ca un număr deocamdată încă redus de scriitori, oameni de cultură români, critici etc. care publică – uneori și în Occident – să cultive doar dialogul intelectual în condiții de aproximativă egalitate, nu și de subordonare și de docilitate în genul relației „profesor-elev”. În această ordine de idei sunt de semnalat și alte câteva obstacole, mai subtile, care fac totuși parte, cu claritate, din aceeași reacție, să-i spunem, de

conștiință a independenței intelectuale. Deși decalajul cultural, de erudiție și referințe este încă imens, în unele cazuri precise – destul de rare, într-adevăr, dar existente –, se poate pune totuși și întrebarea : *de ce* un autor român ar fi etern „obligat” să citeze *doar* referințe străine, iar un anume autor străin, într-o anume temă precisă, nu s-ar interesa, la rândul său, și de ceea ce s-a publicat *și* la noi ? Inclusiv, uneori, în limbi străine, chiar despre *aceeași* temă ? De ce aceste referințe n-ar fi, în principiu, cel puțin, de calitate virtual egală ?

Studiile de „literatură comparată” au, ca vocație, studiul relațiilor literare în dublu sens. De ce ele s-ar desfășura doar în sens unic „eurocentric” ? Și ne mai întrebăm : la ce „servește”, în definitiv, literatura comparată dacă ea nu se interesează și de condițiile literare reale, câte au fost, în Est, sub regimul totalitar comunist ? De ravagiile marxismului oficial, inclusiv în sfera studiilor de „literatură comparată” ?[1] De ce ele au adoptat anume atitudini ? Au cultivat anume idei și teme ? Anumite principii ? Au făcut apel la un anume sistem de referințe și nu la altul ? etc. Mai mult decât atât : de ce n-ar fi studiate și cauzele și stadiile istorice de dezvoltare spirituală ale unor culturi din Est ? Mentalitatea științifico-literară europeană actuală este, pe de altă parte, fragmentaristă, strict specializată, pe compartimentări riguroase. Studiem și edităm adesea toată viața doar un singur autor etc. Iar acest specialist (îngust) european, chiar dacă de foarte bun nivel, nu înțelege, nu poate înțelege de ce unele culturi din Est (inclusiv cea română) aspiră, este obligată *încă* să aspire și să

cultive un anumit enciclopedism, spirit de sinteză și de generalizare etc. Ca printr-o astfel de cunoaștere global-selectivă să recupereze, măcar în parte, timpul pierdut și să se integreze în sfera referințelor europene esențiale. Mulți critici, comparatiști europeni consideră însă generalizările, sintezele, teoriile de ansamblu, drept fenomene de diletantism și chiar de inferioritate etc. Este evident că lucrurile, într-o serie de cazuri precise, cel puțin, sunt complet diferite.

Imposibilitatea, indiscutabil sinceră, autentică, de a percepe în mod real, obiectiv, reacțiile estice este vizibilă îndeosebi în sfera ideologică. Cercetătorul și recenzentul occidental, format într-o societate democratică, de tip liberal, unde aceste realități sunt instaurate de mult și trăite în chipul cel mai firesc din lume, nu poate pur și simplu înțelege cum, în Est, mai este (sau a fost) posibilă încă invocarea ideii de libertate, a drepturilor omului etc. I se pare, din punctul său de vedere (și așa și este), că se forțează de fapt uși deschise și în mod inutil. Și totuși lucrurile nu stau deloc astfel. Un recenzent italian al cărții mele *Etiemble ou le comparatisme militant*, recenzie foarte elogioasă de altfel, are un singur... regret : influențele „iluministe". El nu și-a dat seama că, în 1981-1982, deci în plin regim comunist restrictiv, a face elogiul „comunicațiilor libere", a „cetății universale a literelor", a „cosmopolitismului" și celelalte reprezenta – cel puțin în intenție – un act de independență, dacă nu chiar de „rezistență" spirituală antitotalitară. Recenzentul „meu", total desideologizat, n-avea însă cum asimila și acest tip de reacție, specific și epocii, și locului. Alt

exemplu, de alt tip, și tot în legătură cu un critic român, stabilit în S.U.A., Matei Călinescu, autorul celor *Five Faces of Modernity* (1980), lucrare excelentă, realizată în prima sa formă în țară. Un recenzent american marxist, obtuz, dogmatic, o critică prin citate din... G. Lucács despre „modernism”, considerat ca autoritate supremă și unică posibilă. În foarte multe cercuri occidentale de stânga, acest tip de dogmatism îngust (dar agresiv) este dominant și intolerant. Și atunci ne punem întrebarea : cine este, de fapt, „superior” ? Occidentalul intelectual comunizat, „antiburghez” și care rămâne comunist chiar și după prăbușirea comunismului în Est, sau liberalul din Est, care are de luptat – între altele – și cu proprii săi marxiști și cu „gauchismul” frivol parizian ? Astfel de obstacole își păstrează încă – din nefericire – întreaga lor actualitate.

Șirul obstacolelor nu se încheie însă aici. Aparatul cultural extern român (dar situația este specifică tuturor țărilor foste comuniste, într-o măsură oarecare) nu este deloc adecvat, ca mentalitate și metode, integrării europene a valorilor românești. În esență, el nici nu are această preocupare, fiind doar o „acoperire” pentru cu totul alt gen de activități. Mentalitatea sa birocratică, centralizată, îl face pe de altă parte total inapt adaptării flexibile la diversitatea relațiilor literare într-o societate, publicistică și editură europeană liberă. În plus – handicap esențial – ea este dominată mereu de mentalitatea tipic totalitară. Aceasta urmărește doar „impunerea” valorilor oficiale și a „imaginii României” pe care și-o construiesc și și-o doresc cercurile oficiale.

Spiritul său este de eternă propagandă și ofensivă ideologică, sortit însă eșecului din capul locului. Opinia culturală occidentală recepteează ceea ce dorește ea, nu ce „planifică” o anume oficină guvernamentală din Est.

11. Ce rol credeți că poate avea exilul românesc în acest proces de integrare culturală? (Prefer termenul „exil”, celui folosit azi de Putere, în România, „diaspora”, chiar dacă sunt doar relativ sinonimi).

Nu-mi fac deloc mari iluzii despre acest „rol”. Unele experiențe anterioare sunt destul de negative. Există, de pildă, mărturii scrise conform cărora candidatura la premiul Nobel a lui T. Arghezi a fost contracarată – cu eficacitate, de altfel – de una sau de unele personalități ale exilului. N-aș vrea totuși să intrăm – acum – în foarte multe asemenea amănunte, regretabile. Recunosc, pe de altă parte, că „exilații” au fost și sunt mereu obligați, în primul rând din instinct de conservare, să se ocupe, cu prioritate, de supraviețuirea, consolidarea și „lansarea” lor. Nu este mai puțin adevărat că unele reușite spectaculoase în Occident – și mă refer la Eliade, Cioran, E. Ionescu, dar și la alții, V. Horia, de pildă – constituie bune exemple de emulație și, până la un punct, chiar de „tehnică” publicitară. Am urmărit destul de aproape „tehnicile” folosite de M. Eliade și, în parte, de E.M. Cioran și am ajuns chiar și la unele concluzii. Uneori, le-am aplicat... eu însumi.

Ar fi fost de sperat ca exilații să sprijine prin recenzii, referințe, intervenții la radio-uri libere etc.,

măcar unele publicații românești în limbi străine, traduceri apărute la edituri occidentale etc. Din păcate, nu s-a întâmplat deloc astfel. Unii îți dădeau chiar a înțelege cu claritate că s-ar... „compromite” dacă ar scrie despre un autor din țară. Întrebarea (uneori legitimă, alteori direct stupidă) era (deschisă sau acoperită): „Cine i-a dat voie?” Adevărul este că românii, nici cei din țară, nici cei din străinătate, nici cele două grupuri între ele, nu știu încă să coopereze în scopuri comune superioare, păstrându-și fiecare individualitatea. Suntem, probabil, un popor mult prea individualist, prea fragmentat, prea puțin ridicat la principii generale și prea „trac”. Mă refer la un pasaj precis din Herodot (V, 3), pe care vă las să-l descoperiți... singur.

12. Care este poziția Dvs. (personală – sic!) în chestiunea integrării culturale? Cum gândiți raportul între integrare și tradiție (specific național)? Sunteți un adept sau un adversar al „reflexului G. Călinescu” (reflex considerat provincial de Adrian Marino)?

Nu știu ce înțelegeți Dvs., în mod exact, prin „reflexul G. Călinescu”, pe care l-aș considera „provincial”. Dacă înțelesul este de a considera că „universalul e absolutul” (o referință precisă în *Istoria Literaturii...* ed. 1982, p. 905), iar „chestiunea răspândirii e de ordin cu totul secundar și exterior și depinde numai de legile difuziunii”, mi-aș îngădui să nu fiu deloc de acord. Este un punct de vedere total metafizic, ontologic, azi integral anacronic, depășit. Am intrat în epoca

„literaturii universale”, în care valorile circulă peste tot și în toate sensurile. Treptat, treptat, se formează un canon și o ierarhie universală de valori literare. Din moment ce o carte se publică, ea constituie și un act de comunicare, având deci un emițător și un receptor. „Absolutiștii”, dacă ar fi consecvenți, ar închide pe loc cartea în sertar sau într-un *safe*. Dar dacă o punem în circulație, înseamnă că-i atribuim și o valoare oarecare de circulație, măcar virtuală.

Cu o astfel de mentalitate, literatura română – fie ea și „absolută” și „universală” în conștiința noastră – n-ar mai ieși niciodată în lume. Ar aștepta, în zadar, ca cineva, cândva, s-o „descopere”, din întâmplare, așa cum s-au descoperit frescele preistorice din peștera Altamira. Oricine vede reflexul și chiar complexul defensiv al autorului cu o înaltă conștiință a valorii proprii, care – dintr-un motiv sau altul – n-a fost (sau nu s-a preocupat să fie tradus în străinătate) și în felul acesta a evitat și riscurile, uneori foarte mari, ale „difuziunii” : respingere, refuz, compromitere (într-o limbă de mare circulație) etc. Un fel de a spune : „sunt un creator absolut și-mi ajunge”. Teza se poate susține doar conform înțeleptului antic ce-și ducea toate ale sale cu sine. Cu mica observație că nu trăim totuși în Atena de acum două milenii. Spiritul timpului s-a schimbat. El este universalist, integralist, relativist, comunicativ, relaționist. „Valoarea” este azi, în primul rând, ceea ce este recunoscut în mod public.

Cât privește relația dintre „specificul național” și „integrarea europeană”, sunt puține lucruri esențiale de spus din punctul meu de vedere. Mai

întâi, „integrarea” nu atentează în nici un fel la existența „specificului național”. În al doilea rând, acest „specific” evoluează, se îmbogățește, se nuanțează prin toate influențele și achizițiile fecunde ale „integrării”. Această alarmă este întreținută în mod artificial mai ales de conservatori și tradiționaliști. Procesul de asimilare, osmoză și interdependență este universal și literatura română (ca oricare alta) nu i se poate sustrage, în funcție de contextul și condițiile sale istorice specifice.

13. (Pentru operatorii culturali în domeniul literaturii.) Ceea ce se produce azi în România – pe plan cultural (mai ales literar) – poate interesa cititorul occidental ? Dacă da, ce anume ? Dacă nu, de ce ?

Este capitolul, poate, cu mitologia cea mai bogată dintre toate. România rămâne încă, orice s-ar spune, o mare necunoscută. De unde nevoia (și cererea) de lucrări introductive, de referință, de ghiduri, de „istorii” și pentru marele public. La nivel editorial, ordinea ar fi aceasta : roman, eseu, teatru. Interesează și eseul istorico-politic, despre realitățile din Est, inclusiv România, despre „revoluția română” etc. Din nefericire, la noi s-a mizat aproape exclusiv pe poezie. Deci pe genul de literatură cel mai puțin citit în Occident. Poeți francezi de mare reputație dacă au tiraje de 700-800 exemplare. Se poate pune și întrebarea iritantă, dar necesară : ce ecou precis au avut în definitiv toate volumele de poezii traduse ? Câte recenzii ? Publicate *unde* (categoria publicației

contează enorm) și de către *cine*? (Jurnaliști obscuri sau publiciști cunoscuți?) O altă eroare care s-a făcut și se mai face la noi este și miza aproape exclusivă pe francofonie. Ce ecou real, fie și francofon, a avut o traducere sau alta? O singură recenzie într-un ziar central, parizian, transmisă repede la *Europa liberă* nu înseamnă neapărat și „succes". Este nevoie de mai multe mențiuni critice, de intrarea în diferite sisteme de referință, în enciclopedii, istorii și dicționare literare etc. Mă întreb: câți rezistă, efectiv, la acest examen dur, dar concludent? S-a publicat în actele colocviului de la Roma (3-5 decembrie 1984), *Il Momento Eminescu* (Casa Editrice Eminescu, 1987), un studiu, convingător, pe texte, despre „Comparatisme et Réception: le cas d'Eminescu en France" de G. Barthouil. Autorul dovedește că recepția lui Eminescu în Franța este total inexistentă. Nici cu alți poeți români nu stăm deloc mai bine... A nu explora în perioada actuală și imensele posibilități pe care le oferă editura anglo-saxonă, dar și cea italiană și germană, constituie, în primul rând, o gravă eroare managerială. Întreaga problemă trebuie pusă pe noi baze. Orice diletantism și spirit artizanal în acest domeniu este ineficient și anacronic.

14. Ce cărți se publică acum în România? (Sau: care este tipologia cărților ce se publică acum în România?) Excluzând pe cele cu caracter strict științific, *vă rog să le clasificați în ordinea „importanței" lor, în funcție de parametri ca: tiraj, vânzare etc.*

Schimbarea peisajului editorial este, într-un sens, radicală. A apărut, în primul rând, categoria literaturii străine de consum, de masă, de mare tiraj, total necunoscută înainte de 1989. Acest gen de traduceri este, de departe, dominant. O altă nouă categorie este apariția traducerilor eseului politic, lucrărilor politologice de referință, de orientare liberal-democratică, și ea complet necunoscută mai înainte. Nouă este și specia memoriilor, jurnalelor, amintirilor (inclusiv din detenție), corespondenței inedite. Încă o categorie insolită : mari cantități de literatură esoterică, ocultistă, mai mult sau mai puțin dubioasă. Fenomen totuși inevitabil, după o perioadă de ateism militant cu totul vulgar. Succes deosebit au și unele „romane” sau „istorii”, pline de reale sau pretinse revelații despre „vechiul regim”, „revoluție”, „Securitate” etc. Acestea ar fi genurile din prima linie. Evident, continuă să apară și opere literare și critice, de tip – să-i spunem – „tradițional”, dar fără vânzarea și audiența categoriilor enumerate. *Uniunea Scriitorilor* și unele reviste acordă premii literaturii românești originale actuale, fără însă un mare ecou și influență mai ales asupra pieții comerciale a cărții. La aceste necesități literatura română se adaptează cu mare dificultate și, deocamdată cel puțin, fără succes. De unde apeluri disperate, pentru sponsorizări și subvenții, denunțarea „crizei culturii” etc.

15. Integrarea culturală poate fi facilitată (și presupune, implicit) intense schimburi (contacte) culturale între România și țările din Europa occidentală (acorduri culturale, burse de studii,

participări la manifestări culturale internaționale etc.). Considerați suficientă activitatea desfășurată în acest sens de către organele guvernamentale, instituționale sau de alt tip din România? (Dacă da, de ce? Dacă nu, de ce?)

Din motivele evocate și anterior, activitatea „organelor guvernamentale, instituționale sau de alt tip” (tot din sfera oficială, desigur) nu este și – mă grăbesc să precizez – nu poate fi „suficientă”. Intervine, în primul rând, inerția și birocrația oricărui serviciu cultural guvernamental din lume. În cazul românesc în speță, aparatul cultural extern – care în esență a rămas neschimbat după 1989 – are o mentalitate pur propagandistică și de permanentă improvizație, în spirit centralizat și de comandă. Și lipsa de fonduri constituie un mare handicap. Dar cel mai mare obstacol este spiritul antioccidental, antiliberal și antipluralist al acestui aparat, ce respinge orice grefă înnoitoare reală, în adâncime. Cazul celor șase scriitori numiți, după 1989, ca „atașați culturali”, care fie că au fost respinși de unele ambasade, fie că au demisionat din cauza obstrucțiilor (o scrisoare deschisă profund îndurerată a romancierului Gh. Schwartz), fie că au renunțat să mai încerce inutil regenerarea vechilor structuri, este concludent. Este, apoi, inimaginabil ca acest aparat oficial să „încurajeze”, într-un fel sau altul, pe un autor din „opoziție”. Tot ce s-a făcut și se face în străinătate, pentru cultura română și de către cultura română – care nu se reduce nici pe departe la „Ministerul Culturii” – este rezultatul aproape exclusiv al unor inițiative particulare, neoficiale. Un alt exemplu foarte

recent: *Rumänische Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart* de Eva Behring (Konstanz, Universitätsverlag, Konstanz, 1994, 316 pp.) apărută fără nici o indicație sau sprijin oficial românesc. Sinteză scrisă în spirit independent și din punct de vedere strict occidental, german în speță.

(1994)

3. Cultura română între Est și Vest

Un nou program cultural: a aduce Europa „acasă”

Cultura română – mai precis: cultura română modernă, începând din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, pentru a intra direct în fondul problemelor – este produsul unei sincronizări occidentale rapide. În același timp, fondul tradițional, istoric, de Ev Mediu întârziat, rămâne deosebit de puternic. De unde o situație caracteristică: la confluența a două sfere culturale, fără afinități reale, profunde, între ele, cultura română modernă va fi plină de interferențe, de ambiguități și chiar de conflicte inevitabile. Cu o față spre „Occident” și cu o alta spre „Orient” și „Balcani”, această contradicție fundamentală, care prezidează la dezvoltarea întregii Românii moderne, este definită în mod curent, de la Maiorescu înainte, prin conflictul acut dintre „forme” (occidentale) și „fond” (autohton). Suntem, sau am fi, în mod fundamental, o cultură a „formelor fără fond”. Definiție, doar parțial, mai bine spus, nu integral exactă.

Unele forme occidentale n-au fost încă asimilate în mod real. Inițiativele goale se văd și azi la tot

pasul. Alte forme occidentale au fost asimilate doar în parte. Imperfect și superficial. De unde interferențe și hibrizi inevitabili. Altele, în sfârșit, au fost pe deplin asimilate, chiar dacă în sfere încă restrânse, mai mult sau mai puțin de „elită". Poate noi, cei de față (este vorba despre participanții la colocviul revistei *Familia*, 6 mai 1993, *n.n.*) facem parte chiar din această categorie. În orice caz, soluția dată de E. Lovinescu acestor controverse esențiale, ni se pare cea mai realistă și mai justă : mai devreme sau mai târziu, noile „forme" își vor genera și „fondul" corespunzător. Totul este doar o chestiune de integrare progresivă, de stimulare, de selecție critică și mai ales de sedimentare și deprindere. Deci de durată și de stabilitate. Cât timp sistemul de valori europene – și nu numai cele culturale – este pus permanent în discuție, contestat și chiar anulat printr-o politică deschisă și agresivă de izolare și de „ieșire din Europa", occidentalizarea, europenizarea noastră *reală* (și apăsăm cu putere asupra acestui cuvânt) nu se va putea produce niciodată.

Rezultat al unei culturi de confluență, românul – și mă refer în primul rând la omul de cultură, la intelectual și chiar la individul „mediu" – este „condamnat" să fie, sau să devină, în orice caz, „român" și „european" în același timp. De unde, unele întrebări : sunt de fapt, nu una, ci „două Românii" ? Este condamnată țara noastră să fie mereu sfâșiată spiritual în două, scindată în orice caz ? Nu este posibilă nici o sinteză, nici o conciliere, nici o formulă realistă și constructivă în același timp ? De aliniere și de asimilare occidentală, dar în adâncime ? Nu putem da încă un

„fond” real unor „forme” și „imitații” inevitabile? Europenizarea și personalizarea culturii românești sunt două realități ce se exclud, sau ele pot de fapt coopera, prin convergențe și soluții efectiv creatoare?

Noi credem, și cu toată convingerea, că acest lucru este perfect posibil. Mai mult: un început de soluție a și fost realizat în istoria noastră culturală mai mult sau mai puțin recentă. Au apărut și la noi conștiințe într-adevăr „europene”, opere ce pot fi definite ca „europene”. Vom vedea imediat ce sens precis dăm acestui cuvânt. Respingem în orice caz, și cu toată tăria, teza conform căreia lipsa de tradiții europene face imposibilă europenizarea noastră culturală efectivă. Suntem conștienți, în același timp, de toate alternativele și soluțiile curente care se propun acestei dileme „europene”.

Una, cea mai simplă, dar foarte generalizată, este a ignora pur și simplu problema: „Europa” este o „falsă problemă”. Ea „nu există” sau nu „ne interesează”. Ne simțim foarte bine la noi acasă și fără Europa. Eu „nu vreau să știu de Europa dumitale”. Astfel de dialoguri polemice și de soluții radicale se dădeau la noi încă de pe vremea lui Caragiale. La polul opus este fuga în Europa. A te expatria, a te pierde în Europa, a spori rândurile „diasporei”. Cei ce rămân acasă, plini de resentimente și complexe, „se” disprețuiesc și „ne” disprețuiesc pentru faptul că nu trăim în Europa (occidentală), că nu suntem europeni etc. Puțini, foarte puțini, de fapt o infimă minoritate – din care am îndrăzni să spunem că facem și noi parte – adoptă soluția inversă, radical opusă: a aduce

Europa „acasă”. A te comporta, acționa, lucra, eventual crea, ca români, fără expatriere, dar în spirit și conform standardelor europene. Cât mai înalte posibil. Este soluția cel mai greu de realizat, cea mai dificilă. Dar și cea mai constructivă. Ideal vorbind.

Teoriile antieuropene: Nae Ionescu, Noica, Țuțea

Atracția europeană este la noi plină de dificultăți. Exigențele sale în materie de civilizație și cultură se lovesc de mari obstacole. Cel mai important este o întreagă ideologie antieuropeană, pe care nu ezităm să o considerăm „de dreapta”. Ea s-a manifestat și între cele două războaie și în întreaga perioadă comunisto-ceaușistă, reapărută recent și cu mare energie. Ea are ca purtătoare de cuvânt spirite de valoare. Sunt filozofii-mit, filozofii-profeți, filozofii-simbol, filozofii-mistici, filozofii-guru ai culturii actuale. Ei s-au format înainte de anii ’40. Împrejurările istorice ale constrângerii totalitare, apoi evenimentele de după 1989 – în absența unei puternice și active tradiții românești a gândirii liberale, pluraliste, democratice, critice, raționaliste – nu numai că i-au readus la suprafață, dar s-a ajuns chiar la situația ca ea să domine în mod efectiv largi sectoare ale culturii actuale. Nu insistăm acum foarte mult asupra cauzelor acestui „succes”, asupra acestei imense mediatizări a unei ideologii profund antieuropene și, bineînțeles, antidemocratice, antipluraliste. Voi aminti doar

câțiva purtători de cuvânt ai unei ideologii, după noi, profund perimate și chiar nefaste pentru destinul european al culturii române actuale. Fie că vor, fie că nu vor acești filozofi, România este totuși în Europa, este o țară europeană. Și ea nu se poate izola, nu se poate sustrage interdependențelor lumii actuale, politice, economice, dar și spirituale. Iar acestea merg spre integrare, nu spre autarhie politică, economică și culturală. Este domeniul care ne preocupă acum, în această ordine de idei.

Iată ce scria, de pildă, în 1932, cel mai virulent ideolog antieuropean român, Nae Ionescu. Citām după ediția originală : *Roza Vânturilor* (București, Cultura Națională, 1937, pp. 286-287). El cerea – atenție sporită – „o decuplare a noastră de politica mondială ; o închidere a noastră, *cât mai departe împinsă* (subliniat în text), în granițele noastre ; o luare în considerare a realităților românești ; o scădere provizorie a standardului de viață la nivelul acestei realități" etc. etc. Aceste „teze", ca să le numim astfel, sunt profund conservatoare, ca să nu spunem „reacționare". Idealul era deci : izolare, autarhie, standard de viață scăzut etc. Deci... „ceaușism" !

Profund antieuropean, în special în sens politic, moral, dar și spiritual – nu mai vorbim direct ostil civilizației și moravurilor europene, deși a scris o carte întreagă despre *Modelul cultural european*, recent publicată în volum (București, Humanitas, 1993) – este și Constantin Noica. Prefața, „Scrisoare către un intelectual din Occident", pare efectiv „lipită", scrisă probabil la sugestia autorităților, pentru a se salva cartea

propriu-zisă. În orice caz, tonul, stilul, orientarea sunt profund diferite. Textul datează din 1987 și el conține multe din clișeele epocii (dar și ale extremei drepte dintre 1930-1940), începând cu pretinsa decadență și agonie a civilizației occidentale. Ea – din nou atenție ! – „urâțește” lumea, se caracterizează prin „absurd, nonsens și cinism”, își spune sieși și altora adio, *bye-bye (The Bye-Bye Society)* etc. O societate care abdică, a demisionat definitiv. Ceea ce nu s-a întâmplat câtuși de puțin : a învins în al doilea război mondial, a câștigat „războiul rece” etc. etc.

Ce să mai spunem atunci de înfierarea bombei atomice care a fost folosită „în neștire” (deci ea nu trebuia folosită împotriva Japoniei !). În plus, Occidentul, respectiv Statele Unite, „a voit să sperie și pe alții cu ea”. Deci pe ruși ! Constantin Noica – avocat al sovietelor ! Cine s-ar fi așteptat ? Teză bine cunoscută, în orice caz, a propagandei sovietice... Este, oricum întoarcem lucrurile, un text destul de trist, ca să nu spunem penibil, care reia – de fapt – toate atacurile dintre cele două războaie, pe tema „agoniei Occidentului”. Ce să mai spunem iarăși, de elucubrația, de anatemizarea „Europei untului” ? Aceasta într-o țară și într-o epocă, unde și când alimentele erau pe cartelă și se făcea efectiv foamete ! Ruperea de realități – și se va observa că folosim mereu eufemisme – era totală. Dar răfuiala (nu găsim un alt cuvânt mai bun) cu spiritul „faustic” european ? Filozoful se felicită călduros de „condiția noastră spirituală de popor nefaustic”. Dar ce înseamnă „faustic” după Constantin Noica ? „Este setea de cunoaștere cu orice preț și setea de putere, iarăși

cu orice preț" (*R.I.T.L.*, 3-4/1987, p. 9). Ne întrebăm însă dacă a fi „nefaustic" este într-adevăr un motiv de a fi foarte încântați de noi înșine. Și, în orice caz, dacă avantajele spiritului faustic, inventat de „penibilul determinism cultural al lui Spengler", nu depășesc cu mult dezavantajele lipsei sale. De altfel, cartea întreagă stă pe o contrazicere fundamentală : dacă modelul european este unul faustic, iar acest model este paradigma întregii lumi (eurocentrismul lui Constantin Noica este manifest și total eronat), rezultă că spiritul faustic are, în orice caz, și eficiență și o putere enormă de expansiune. Superioritatea sa a fost dovedită. Cel puțin pe plan istoric.

Să ne reamintim, în sfârșit, de încă un profet al timpurilor noastre : Petre Țuțea. El este, după cum bine se știe, Socrate al României. Al doilea, după Nae Ionescu. Va fi fiind „penibil" Oswald Spengler. Dar a relua cuvânt cu cuvânt formule pur ceaușiste, repetate în zeci și zeci de discursuri, oare cum este ? Deci ce înseamnă suveranitate și independență națională totală după Petre Țuțea ? Citez : „Egalitate în drepturi, neamestec în afacerile interne, avantaj reciproc, colaborare pașnică și multilaterală cu toate popoarele, indiferent de orânduirea lor socială și de stat. În sfârșit, dreptul de a-și face propria istorie" (*Proiectul de tratat, Eros...*, Brașov-Chișinău, 1992, p. 46). Deci Europa n-are voie să se amestece în... afacerile noastre interne nici prin *Liga Drepturilor Omului*, nici prin *Comisia Comunității Europene* (unde facem totuși eforturi ca să intrăm) etc. Nu mai vorbesc de *F.M.I.*, de *B.E.R.D.* și alte instituții financiare internaționale.

Știm bine pe de altă parte că aceste texte au fost scrise într-o altă epocă și într-un context foarte diferit. Dar a le reactualiza azi cu o imensă venerație, a vorbi extatic de „Sfântul Petre Țuțea”, înseamnă a suspenda orice spirit critic, orice luciditate istorică, orice simț al realităților actuale internaționale, din Vest dar și din Est (ca și cum Elțîn, între altele, n-ar fi câștigat și un referendum pro-reformă „europeană”). A fi nu numai „ne-europeni”, dar pur și simplu naiv-fanatici antieuropeni. Ne oprim însă aici pentru că nu dorim să orientăm discuția într-o direcție pur politică. Mult mai interesant și mai edificator din punctul nostru de vedere, este să observăm cu oarecare atenție izvoarele acestei mentalități ciudate. Și mai ales să ne întrebăm ce i se poate opune în mod efectiv și constructiv în domeniul cultural. Este, de altfel, și preocuparea noastră de bază la acest colocviu.

Între complexul occidental și oriental

Confruntată între Vest și Est, cultura română este dominată, încă din secolul trecut, de două mari complexe : vestic (occidental) și estic (oriental). Amândouă au o dublă față, ca mătasea. Sunt în același timp complexe de superioritate și inferioritate. Și ne grăbim să precizăm : cultura română va ajunge la maturitate, la echilibru și calm interior abia atunci când va depăși *ambele* complexe. Ceea ce noi am numit într-o carte mai veche (*Carnete europene*, 1976), „complexul Dinicu Golescu”.

Expresia a căzut în folclorul publicistic și este azi fără „paternitate”. Nu numai că nu ne supără faptul, dar – în treacăt fie spus – chiar ne bucură acest mic „succes”. Deci să ne vindecăm de complexe. Mai întâi de cele vestice, occidentalizante. Ele sunt mai multe la număr.

Poate cel mai important, în orice caz dominant în cultura română, este complexul „canonului” occidental. O anume „revoltă” moderată se impune. Cultura vestică ar fi canonică, paradigmatică, simbolică pentru întreaga cultură a lumii, începând cu cea estică. Împotriva acestui eurocentrism ne-am pronunțat și anterior, într-o carte mai veche, scrisă și publicată doar în limba franceză, practic necunoscută la noi, o carte cu cheie. Sub pretextul literaturii comparate – singurul alibi posibil la acea dată – discutam și respingeam în *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, Gallimard, 1982), între altele, și „eurocentrismul” (ch. 4). Respectiv dominația absolută a centrelor culturale occidentale. Deci și definiția literaturii și a criteriilor sale fixate doar în aceste centre exclusive.

Ulterior, în S.U.A., s-a declanșat o întreagă polemică anticanonică, la care a luat parte și compatriotul nostru Virgil Nemoianu (un rezumat al întregii probleme îl găsim în articolul său : „Bătălia canonică – de la critica americană la cultura română”, în *România literară*, nr. 41/11 octombrie 1990). Într-adevăr, de ce literatura franceză – mai exact cea care se face în arondismentul 6 al Parisului – ar fi modelul nostru definitiv și absolut ? De ce Roland Barthes ar fi modelul criticii române ? O asemenea întrebare de bun simț

și-o pusese anterior și G. Călinescu. Centrele culturale actuale nu mai sunt nici pe departe în mod exclusiv francofone. Niciunul nu domină, de fapt, pe altele. Și toate se echilibrează într-un moment sau altul. Iar noi putem împrumuta, imita, emula mai ales, ceea ce ne convine. De oriunde. Fără nici o inhibiție. Policentrismul poate deci stimula mult mai bine jocul și creativitatea afinităților elective. Ne integrăm, cultural vorbind, acolo unde surprindem o posibilitate de valorificare creatoare mai bună, mai fecundă, a unor virtualități proprii.

Complexul estic, dimpotrivă, exaltă fenomenul originar (exemplul tipic : tracomania – în revista *Noi Tracii* se afirmă că noi, „noi tracii" suntem străbunii culturii europene și alte elucubrații), că izolarea și subdezvoltarea sunt, de fapt, calități, fiindcă ne prezervă autenticitatea și originalitatea. În plan politic intervine victimizarea perpetuă (de la cronicărescul „în calea tuturor răutăților", până la denunțarea sferelor de influență de la Yalta și Malta), abandonarea occidentală, decepția profundă că nu „vin americanii" toată epoca noastră a trăit-o din plin, inclusiv în închisoare). Constantin Noica, vorbește, în același sens, de „sentimentul fratelui neluat în seamă, cum suntem toți aici" (*Modelul cultural european*, p. 10). De unde alte gesturi tipic românești, intensificate și agravate în epoca „anilor-lumină", ceaușistă : a fugi în Occident sau măcar a „pleca" oficial, a fi citat și prezentat – dacă ești scriitor – la *Europa liberă* (câți n-au făcut „anticameră" la „emisiunea literară"), marele ideal literar al aceleiași epoci, a fi citat oriunde, oricum și oricând într-o publicație

străină (mitul „prezențelor românești") etc. Între izolare și evadare, între naționalismul orgolios și șovin, furia naționalistă exacerbată și alinierea occidentală docilă, chiar umilă, bătând pe la toate porțile din zona vestică a continentului, conștiința cultural-românească nu și-a găsit încă, din păcate, echilibrul și liniștea de spirit necesară și creatoare.

Psihologia seducției occidentale, a emigrării, a fugii chiar cu orice preț, a atins straturi adânci ale populației. Avem și o mică experiență personală recentă și foarte semnificativă : întors în toamna anului trecut dintr-o călătorie în străinătate, o funcționară de la un ghișeu poștal a exclamat spontan : „V-ați întors ? De ce v-ați întors ?". Este trist că s-a ajuns la această situație pe care n-o mai analizăm acum în cauzele sale profunde. Spunem doar atât : o enormă vină au atât „guvernele" dinainte de 22 decembrie, cât și cele de după... 22 decembrie. Ca să nu mai nominalizăm cunoscuți oameni politici.

A fi român și european în același timp

În fața acestei mentalități precare, adesea copleșitoare, în orice caz dominante, singura formulă culturală recomandabilă este – după noi – a fi, a voi să fii, a acționa să fii și să rămâi – repetăm de o sută de ori – *român și european* în același timp. Altfel spus, a gândi, a ne comporta, a ne manifesta, cultural vorbind, ca „europeni", rămânând totodată „români". A avea deci această dublă conștiință activă. A căuta s-o conciliezi, s-o

armonizezi și s-o realizezi, pas cu pas, într-o sinteză superioară. Ceea ce înseamnă, în primul rând, a rămâne și a produce cultură în România. Sau, în primul rând, în România. Dar fără complexe. De nici un fel. În mod natural, organic.

Cine circulă prin „Europa” și nu se „sperie” de nimic, nu este nici umil, dar nici arogant, nici foarte admirativ, nici mereu îmbufnat, nici facil cosmopolit, nici șovin, acela face parte dintr-o categorie superioară de la care se poate aștepta un mare salt calitativ. Nu avem nici un fel de elemente statistice. Dar am cunoscut efectiv astfel de oameni de cultură români. Nu mulți, din păcate. Însă am cunoscut câțiva. Și ei ne-au dat mari speranțe. Să ne propunem deci un alt viitor cultural.

Pentru a-l defini cât mai concis posibil și într-o formulă de sinteză – refuzând în mod categoric orice naționalism, orice protocronism sau orice eurocentrism – obiectivul cultural fundamental ar trebui să fie următorul : *a aduce Europa acasă,* ceea ce echivalează, aparent paradoxal, cu *a intra în Europa*. Dar nu oricum, ci cu personalitatea noastră. Să cultivăm deci o metodă proprie de integrare, recuperare și dezvoltare. Să ne dezvăluim din plin vocația noastră europeană, ieșind din izolare, dar nu la întâmplare, dezordonat și improvizat. Altfel spus, nu prin imitații superficiale, mecanice, prin sincronizări precipitate, ci printr-un efort de *personalitate* și de *originalitate*. Nu credem deloc în valori naționaliste, dar în valori personalizate și originale, altfel spus în creații românești, care să dezvăluie o evidentă originalitate, deci irepetabile, credem cu tărie. Ceea ce dorim este a produce cât mai multe creații

reale și autentice. Ele vor fi atunci și „specifice", ținând seama că „specificul național" este în același timp și un proces organic, evolutiv.

Pe scurt, nu dorim o cultură pur epigonică, imitativă, în bătaia tuturor modelor culturale europene. După cum suntem departe, foarte departe, și de idealul culturii etniciste, izolate, adesea șovine și intolerante. Idealul nostru este o sinteză de influențe occidentale constructive și de inițiative proprii, locale și originale, care se pot concretiza în opere competitive, capabile să intre într-un dialog cultural real, neconvențional, neoficial, fără complexe de nici un fel. Deci : opere românești de semnificație și valoare internațională. Recunoaștem enorma superioritate a culturii occidentale. Dar să nu ne resemnăm, ci să urmărim să reducem pe cât posibil acest decalaj și să recuperăm cât mai mult din timpul pierdut. Nu să ne aliniem sincronic, mecanic, ci să ne aliniem prin opere pe cât posibil de cel mai înalt nivel „european", arzând – într-un fel – o serie de etape. Este, după noi, miezul problemei. Este saltul de la cultura română „minoră" la cultura română „majoră".

Dificultățile – recunoaștem deschis – sunt, pe de altă parte, enorme. Orientările dominante ale culturii române actuale pot face față efectiv competiției și emulației europene ? O cultură predominant poetică și publicistică, a fragmentului și a compilației poate avea, într-adevăr, șanse reale de afirmare ? Nu credem acest lucru. După noi este vorba de o criză culturală de structură. Am subliniat unele aspecte și într-un articol foarte recent din *România literară* („Criză de structură",

nr. 15/93). Şi alţii, de pildă, Ion Vartic, în *Apostrof* („Et in Liliput ego!”, nr. 1-2/93), deplâng aceeaşi situaţie, acelaşi handicap: lipsa sintezelor, a marilor lucrări româneşti de referinţă, a marilor repere capabile să orienteze şi pe români şi pe străini despre istoria şi cultura românească în trăsăturile lor fundamentale, originale.

În acelaşi timp, nu sunt suficiente doar eforturile individuale. Este nevoie şi de un mare efort colectiv. Deci de o adevărată politică a culturii, inclusiv de difuzare culturală în străinătate. În domeniul studiilor literare noi înşine am acumulat şi am atins unele rezultate, o anume experienţă. Dar, bineînţeles, este vorba de o altă problemă, pur tehnică. Să spunem doar atât pentru a încheia, că o politică a culturii oficială, propagandistică, de tip ceauşist, festivist, n-are absolut nici o şansă în Europa culturală contemporană. Dar despre toate acestea cu altă ocazie.

(1993)

Subtitlurile aparţin redacţiei revistei *Familia*

4. Literatura română „intră” în Europa

Necesitatea de a transforma prezentarea culturii și literaturii române în acte sistematice de cunoaștere și difuzare

Ce reprezintă, de fapt, dorința – legitimă – de a vedea cultura și literatura română bine cunoscute și corect prezentate în străinătate? „Naționalism”? Complexe de inferioritate? Acțiune propagandistică de tipul „imaginea României”? etc.

Nimic – după mine – din toate acestea. Sau, în orice caz, reflexele psihologice și tendințele psihologice amintite, în definitiv explicabile într-un fel sau altul, urmează a fi subordonate, absorbite și reorientate de o necesitate intelectuală fundamentală: transformarea prezentării culturii și literaturii române în acte sistematice de cunoaștere și difuzare. Obiective competente, oneste și libere, prin instrumente și organe cât mai organizate, calificate și active posibil. Atât și nimic mai mult.

Avem nevoie – vitală – de competență și profesionalism, de spirit de cooperare în întreg spațiul „european”, de participare cu drepturi egale la

„republica europeană a literelor”. Micii activiști, birocrați, „diplomați” (vorba vine), literați diletanți, preocupați doar de „ei”, n-au ce căuta într-o astfel de operație (care, de altfel, nici nu-i interesează). După cum nici izolarea, nici naționalism-șovinismul, nici *Agitprop*-ul nu sunt deloc indicate. Doar cooperare și spirit de echipă în noul spirit european, ce se impune și pe care nu putem nici să-l ignorăm, nici să-l boicotăm, nici să-i întoarcem, stupid, spatele. A gândi și acționa astfel înseamnă a nu fi integrat nici pe departe în ritmurile sincronice ale lumii contemporane. Înseamnă a rămâne până la capăt un obtuz izolaționist și antieuropean.

Recenta și masiva (total necunoscută încă la noi) *Histoire de la littérature européenne. Lettres européennes*, „operă realizată de o echipă de o sută cincizeci de universitari din întreaga Europă geografică”, sub direcția lui Annik Benoit-Dusausoy și Guy Fontaine (Bruxelles-Paris, De Boeck, 1992, 1023 pp., în 4°) pune, din plin, întreaga problemă a prezenței noastre actuale literare „europene”. Este, de fapt, în ciuda unor titluri anterioare, prima întreprindere de acest gen. O lucrare de pionierat, concepută și realizată, în principal, de specialiști belgieni, în spiritul și ambianța comunitară de la Bruxelles. În fruntea instituțiilor ce o patronează figurează deci, în mod firesc, *(la) Commission des Communautés européennes*. Urmează o serie de ministere, fundații și universități occidentale, toate „sensibile în mod deosebit la ideea europeană”.

O a doua notă specifică este metoda de realizare. În bună parte, o adevărată premieră. În sensul

că în locul monografiilor „naţionale” de literaturi, curente etc., suprapuse şi inseriate cronologic (cum s-a procedat până acum), s-a trecut la adevărate sinteze în cadrul unor mari perioade cronologice şi stilistice. Iar în interiorul acestor compartimente este introdusă, în seria respectivă de fapte literare, contribuţia aproape a fiecărei literaturi europene. Totul subsumat categoriei generale : „Umanismul Renaşterii”, „Barocul triumfător şi Clasicismul francez”, „Luminile”, „Sfârşitul secolului”, „Timpul ideologiilor”, „După război” etc. În cadrul acestor compartimente largi – unde se fac eforturi deosebite de a depăşi „eurocentrismul” tradiţional al acestor istorii colective – pot fi întâlnite şi o serie de referinţe româneşti. Ne grăbim să precizăm : ele sunt departe de a fi satisfăcătoare. Dar dacă n-ar fi existat colaborarea pariziană a profesorului Titus Bărbulescu (citat pe lista colaboratorilor „Europei centrale”), ele n-ar fi fost nici măcar atâtea *câte* şi *cum* sunt. Inutil însă a protesta, a ne indigna, când „noi” n-am ridicat, de fapt, un deget, n-am întreprins nimic din ţară, în direcţia cea bună. Vom reveni asupra acestui aspect, aparent pur tehnic. Esenţial însă.

Câte şi *cum* sunt referinţele româneşti în *Histoire de la littérature européenne. Lettres européennes*

Literatura română îşi face apariţia – dacă lectura noastră a fost atentă – abia în perioada „Barocului triumfător”, la subcapitolul „De l’histoire

anecdotique à l'histoire raisonnée". Este amintit *Miron Costin*, care „privilegiază dimensiunea evenimențială" a istoriei. Dar i se amintește doar *Cronica Moldovei* scrisă în limba... polonă (p. 372). Tot dintre operele sale poloneze i se citează și *Descrierea Moldovei și a Valahiei* (1684, p. 445). Nu și altele. Pe *I. Neculce* (deși figurează în indice, p. 1014) nu izbutim să-l localizăm în text. Dăm totuși peste *D. Cantemir*. Dar numai pentru faptul că a tradus în latină și rusă... *Coranul* (p. 446). Cam atât. *C'est bien peu*, ne vine să spunem și noi, pe limba colegilor noștri... francofoni...

Mai departe „stăm" ceva mai bine. După „ungurul" Petöfi (la capitolul „Prima jumătate a secolului al XIX-lea", subcapitolul „Poésie et Nature") vine la rând „românul" *Vasile Alecsandri*. El este un „conciliator al influenței occidentale și al tradiției rurale *(campagnarde)* a țării sale, pe care el însuși începe s-o recupereze și s-o înviorereze ; descrie într-un mod cvasi-virgilian peisajul de iarnă în *Peintures au pastel* (1868-1870)". Îl reîntâlnim și în capitolul „Al doilea secol al XIX-lea" („Survivances d'un romantisme transformé. Le Romantisme en poésie"). „În România, Nasile (*sic*) Alecsandri (1821-1890) cu balada *Miorița* (*Agneau*, 1852) pune bazele poeziei române moderne." (p. 659) Inutil să glosăm.

Ca și în cazul următor : „Dar poetul cel mai important al epocii este *Mihail (sic) Eminescu* (1850-1889). Opera sa, publicată în întregime (?, *n.n.*) în 1883, este plină de nostalgie pentru lumea pierdută a «Doinelor» (cântece populare române). Ea este străbătută de legende din toate provinciile românești" (p. 660). Urmează „Garibaldi

bulgar”, Georgi Sava Rakovski... Stil expeditiv, aproximativ, lacune și erori câte vrem, cam acesta este modul de prezentare. *I.L. Caragiale* își găsește și el un mic loc în „Le Théâtre réaliste”. Dar cum? „(...) Introduce pe scenă două fațete ale realității românești: săteanul – ale cărui viață și relații sociale sunt conforme cu legea creștină a unei civilizații populare profund legate de pământ (*Năpasta*, 1889) – și lupta internă a unei societăți care încearcă să se europenizeze prin adoptarea unor obiceiuri și idei occidentale.” (*D'ale carnavalului. Aventures carnavalesques*, 1885) Atât? Atât...

Compartimentele secolului XX sunt ceva mai generoase. La „Primele Decenii” („Héritage et dépassement du symbolisme”), întâlnim, într-o bună societate, pe *Alexandru Macedonski* (1854-1920) (care) „introduce simbolismul în România, în timp ce *Ovid Densușianu* (1873-1938) devine teoreticianul mișcării. Poezia lui *Ion Pillat* (1891-1957), *Ion Minulescu* (1881-1944) și *George Bacovia* (1881-1957) amestecă trăsături neoromantice cu tendințe simboliste” (p. 750). „La Révolte dadaïste” reține că ea s-a născut în 1916, la Zürich și Cabaretul Voltaire, „în sânul unui grup cosmopolit, care are ca șefi pe românul *Tristan Tzara* (1896-1903), germanii *Hugo Ball* (1886-1927) și *Richard Huelsenbeck* (1892-1974)” (p. 774). Se dau câteva titluri din opera lui T. Tzara, i se reproduce și portretul. Numele său este citat și în subcapitolul „Le Surréalisme”, cu alte două volume (p. 817). În schimb, L. Rebreanu, M. Sadoveanu, Camil Petrescu lipsesc la apel. *Connais pas*.

În „După război: 1945-1968”, ne mișcăm ceva mai în voie. Subsecția „La «Trümmerliteratur»”

(„literatura ruinelor”) reține mai întâi un succes : „Încă de la apariția sa la Paris, în 1952, romanul *La 25e Heure* de românul *Constantin Virgil Gheorghiu* (1916-1992) este primit cu un mare interes ; el produce o dezbatere legitimă asupra drepturilor cetățeanului, libertăților sale fundamentale și pune întrebări relei conștiințe a omului occidental, eliberat într-adevăr de fascism și rasism, dar care închide ochii în fața practicii fascismului și rasismului la alții” (p. 889). Nu este chiar rău spus... S-ar fi putut însă adăuga : și în fața totalitarismului stalinist în țările din Est.

La „Le Néoréalisme” este clasat autorul român *Marin Preda* (1922-1980), între o romancieră bulgară (Blaga Dimitrova) și un romancier grec (Dimitris Hatzis), căruia i se datorează *Moromeții* (*Les Moromoto (sic)*, I, 1966, II, 1967), roman social naturalist, care povestește viața țărănească a anilor de dinaintea războiului, apoi de după război, cuprinzând perioada colectivizării agrare. Noului discurs socio-politic, bătrânul tată, expropriat de mica sa bucată de pământ, îi opune credo-ul său de victimă : „Eh, dragă domnule de la oraș (traducem textul francez – *n.n.*), am trăit totdeauna independent, din capul meu și cu brațele mele...”. Autorul se inspiră de asemenea din mediul citadin, din evenimentele care „îngheață” sau „dezgheață” periodic istoria contemporană : *Risipitor* (*sic*) (*Les Prodigues*, 1962) și *Delirul* (*Le Délire*, 1975).

Un alt subcapitol, „Réalisme socialiste et dissidence”, introduce în scenă nume la fel de cunoscute. Cât de exact se va vedea imediat : „*Nicolae Labiș* (1935-1956) cântă iubirea solului

natal, mutilat de năvălitorul străin” (se citează și o strofă din *Moartea căprioarei*, alături de versiunea franceză : „Seceta a ucis orice boare de vânt etc.” ; este, de altfel, și singurul citat în limba română din întreg volumul *Lettres Européennes*). Cariera de poet „blestemat” a românului *Ion Caraion* (1923-1987), autor de *Cântece negre* (*Chants Noirs*, 1946) se va dezvolta mai ales după „dezghețul” anilor ’60 : scriitorul este o „ureche de dulceață și o ureche de venin”. *Anatol Baconski* (1925-1977) este un poet și un prozator baroc (*Poezii*/*Poésies*, 1950 ; *Fluxul memoriei*/*Le Flux de la mémoire*, 1957 ; *Echinoxul nebunilor*/ *L'Equinoxe des fous*, 1967). Parabolele sale se hrănesc din „cadavrul viu” al cotidianului degradat îngrozitor prin agresivitate și din grotescul hilariant. „Petre Dumitru *(sic)* (1924) nu întârzie să se refugieze în Occident unde publică *Incognito* (1962), roman cu cheie, revelator al moravurilor și practicilor oculte ale societății comuniste pe care tocmai le-a părăsit. Anii ’60-’65 sunt favorabili literelor românești pe care o nouă generație le cultivă : *Nikita* (*sic*) *Stănescu* și *Marin Sorescu* în poezie și teatru, *Ștefan Mănulescu* (*sic*) în proza artistică și foarte tânăra poetă *Ana Blandiana.*” (pp. 893-894) Tabloul este, evident, sumar.

Subcapitolul următor, „La littérature en exil”, părea (și pentru români) destul de promițător. În realitate el nu conține decât două nume. În străinătate, în Franța mai ales, apar în românește sau în franceză operele lui *Eugène Ionesco* (născut în 1912) și ale lui *„Emil Mihaï” Cioran* (p. 896). Acesta din urmă, singurul !, se bucură și de un scurt articol separat, în capitolul final „Figures

contemporaines” (pp. 987-988), de Titus Bărbulescu. Despre *Paul Goma* și alte nume ale epocii pariziene, nimic. *Pas un mot.* De tot sumar și dezamăgitor, paragraful respectiv este și o (dură) lecție de relativism al valorilor și notorietății, al efemerității publicității ocazionale, mai mult sau mai puțin locale.

Cum se poate îndrepta o astfel de situație ?

Cine „selecționează” și „de ce” ? *Cum* și *când* ? Întrebări esențiale și, din punctul nostru de vedere, încă insolubile. Cum se poate îndrepta o astfel de situație ? Ne-am pus-o din anii ’70-’80, în plină dictatură ceaușistă, când am înființat tocmai în acest scop *Cahiers roumains d’études littéraires*. (La 26 octombrie 1993, revista „fundată”, în 1973, de noi, și-a aniversat două decenii de apariție. Evenimentul a fost reținut de presa centrală – *n.n.*) Acțiunea începe să fie recunoscută : două emisiuni recente la *Europa liberă* (dintre care una, inspirată de Al. Duțu, editor al revistei de literatură comparată *Synthesis*, cu care eram în strânsă legătură), fericit denumite „Alternativa comparatistă” (la blocajul și cenzura epocii) și multe detalii revelatorii, obiective și concludente, în interviul „Paul Cornea despre șansele comparatismului” (*România literară*, 1/7 dec. 1993). Dar dacă evocăm acum acest episod o facem numai din rațiuni strict demonstrative, de metodologie aplicată. *CREL* n-au mizat (ca și Al. Duțu și Paul Cornea,

de altfel, singurii care au întreprins ceva în acest domeniu în cadrul „comparatist” prin acțiuni precise, pozitive), nici pe „atașați”, nici pe „acorduri culturale”, nici pe „ministere”, nici pe „colegii” – o, vai ! – din „diaspora”, ci numai pe relații personale și, să spunem, pe un minim dar indispensabil credit „științific” individual. Putem oferi exclusiv în acest spirit (eram să-i spun... „schimb de experiență”) încă un exemplu precis și foarte recent.

Această *Histoire de la littérature européenne* este dublată, la aceeași editură belgiană, De Boeck, de un vast proiect de antologie concepută în 12 volume : *Patrimoine littéraire européen*. Dintre acestea, primele patru au și apărut. Pentru volumele 5, 6 și 7, care acoperă literaturile europene între anii 1304 și 1400, 1400 și 1515, 1515 și 1616, editorul științific al întregii serii, profesorul belgian de la Universitatea din Louvain, Jean Claude Polet, mi s-a adresat mie. A fost probabil urmarea unui scurt raid belgian din toamna anului trecut, când am discutat pe larg „prezențele românești” și cu dna Martine De Clerq, coautoarea capitolului „L'Après-Guerre : 1945-1968” din *Histoire*.

Dându-mi seama imediat că „oferta” primită presupune colaborarea unei echipe, m-am adresat dlui M. Anghelescu, directorul *Institutului de Istorie și Teorie literară „G. Călinescu”* al Academiei, a cărui competență este bine cunoscută. Fără ezitări, a preluat întreaga comandă. Promite să respecte graficul indicat, printr-o colaborare eficientă și cu toată exigența necesară. În felul acesta, literatura română poate să intre în bune condiții în prima antologie a întregii literaturi europene. Un adevărat eveniment cultural.

Iar dacă nu vom reuși, nu vom mai putea da vina pe alții. Dar noi suntem convinși că vom reuși. Și la un alt nivel de informare și acribie bibliografică. Literatura română se bucură în *Histoire* doar de două trimiteri : *Anthologie de la poésie roumaine* (Paris, Nagel, 1984) și *Dicționar cronologic / literatura română* (Budapeste *(sic)*, 1979, 1019 pp.). *Bucarest*, *Budapest*, de la Paris, de la Bruxelles sunt deci cam... același lucru. Cel puțin deocamdată...

(1994)

Subtitlurile aparțin redacției revistei *22*

5. Difuzarea criticii românești în străinătate

Mai întâi, două precizări : înțeleg prin „critica română” totalitatea studiilor literare românești, inclusiv istoria și teoria literară, poetica și comparatistica. Iar prin „difuzare”, totalitatea acțiunilor de traducere, editare, prezentare și difuzare comercială a acestor lucrări românești în limbi de mare sau de mică circulație, după împrejurări. Este o problemă care, de fapt, n-a fost pusă și studiată niciodată în ansamblul său și cu atât mai puțin în mod sistematic. Să punem deocamdată doar un număr de jaloane, fără a pretinde că am găsit soluții la toate aspectele acestei probleme deosebit de complicate și nu o dată, s-o recunoaștem deschis, destul de iritantă pentru mai multe categorii de factori implicați.

În mare, urmează să dăm răspunsuri cât mai exacte și mai complete posibil la două serii de întrebări esențiale : 1. ce s-a făcut, mai bine spus, ce nu s-a făcut până acum, pentru a vedea ; 2. ce se poate face în viitor, în mod necesar, practic și cu șanse de succes. La ambele întrebări va trebui să ne amintim ce au făcut românii, traducătorii și editorii români, dar apoi ce au făcut traducătorii și editorii străini pentru difuzarea efectivă

a criticii românești în limbi străine, pe plan internațional.

Deci ce au făcut criticii români, în primul rând, pentru ei înșiși? Trebuie observat de la început că aproape toate realizările în acest domeniu se datorează unor inițiative individuale, unor relații personale, sau unor situații strict particulare, care nu aparțin nici unui plan de ansamblu. *La Science de la littérature* a lui M. Dragomirescu (3 vol., Paris, Gamber, 1921-1929), probabil prima lucrare de „critică" literară românească de circulație internațională, se datorează unei inițiative personale, autofinanțate după toate indiciile. Urmează un mare gol – nu iau acum în discuție publicațiile de istorie culturală ale lui N. Iorga, în primul rând, sau cele de lingvistică ale lui O. Densușianu, Al. Rosetti și alții – pentru a semnala, în plină epocă de izolare stalinistă, doar o carte tradusă a lui Tudor Vianu, în spaniolă, *Las problemas de la metafora* (Buenos Aires, Editorial Universitario de Buenos Aires, 1967).

După 1970, în urma unei oarecari destinderi și „liberalizări", se pot semnala și unele progrese. Apare, de pildă, prima revistă de studii literare românești, în 1973, *Cahiers roumains d'études littéraires* (de care m-am ocupat personal, până în anul 1980) și prima revistă română de literatură comparată, *Synthesis* (de care s-a ocupat Al. Duțu). Aceste publicații în limbi străine au jucat un rol precis – și destul de important – în cunoașterea criticii românești de către mediile critice, universitare și, uneori, chiar editoriale străine. Dar, bineînțeles, tot inițiativele și relațiile personale au fost esențiale și în aceste editări în străinătate.

Astfel s-a întâmplat, de pildă, cu toate lucrările de poetică ale lui Solomon Marcus, în engleză și germană, cu o teză de doctorat „de 3-ème cycle” a lui Dan-Ion Nasta, *Saint-John Perse et la découverte de l’être* (Paris, P.U.F., 1980), cu lucrările în italiană ale lui Marin Mincu, cu studiile în limba germană ale Dr. Eva Behring, dar și cu colocviile organizate de Dr. Klaus Heitmann, *Rumänisch-deutsche Interferenzen* (Heidelberg, 1986), ori cu culegerea *Rumänistik in der Diskussion*... (Tübingen, 1986).

Precizez, cu toată claritatea : nu ofer câtuși de puțin o bibliografie completă, ci doar puncte de reper și de orientare din care se pot trage totuși unele concluzii. Să mai adaug, în sfârșit, că tot unor inițiative și relații strict personale, fără nici un sprijin din partea statului sau a editurii românești (ca și în toate cazurile enumerate mai sus) au apărut la Gallimard și la P.U.F. și cele... cinci cărți de idei literare, hermeneutică, teorie literară și comparatistă ale mele, editate între 1977 și 1988. Actor și spectator în același timp, trebuie – vrând, nevrând – să mă citez. Este poate, foarte în treacăt fie spus, cel mai mare efort pe care l-a făcut critica română, înțeleasă în sens larg, de a pătrunde în străinătate. Una dintre cărțile franceze (*Etiemble ou le comparatisme militant*, din 1982) a stat la baza și a unei versiuni japoneze editate la Tokyo, în 1988. Primul critic român în japoneză... O curiozitate, dacă vreți, foarte „exotică”...

Ce au făcut în tot acest timp statul și editura română comunistă, în țară, pentru critica română în limbi străine ? Trebuie din nou spus deschis : foarte puțin. Cu prilejul unui congres internațional

de estetică de la București s-au tradus – totuși – la Univers, în 1972, doar din inițiativa directorului de atunci al acestei edituri, Romul Munteanu, două volume de G. Călinescu, în franceză (*Etudes de poétique*) și engleză (*Studies in Poetics*) și unul de Tudor Vianu (*Aesthetische Studien. Metapher Kunstsymbolphilosophie*). Ele n-au avut, practic, spus cu tot regretul, nici un ecou. Asupra unor cauze de ordin general voi reveni mai jos.

O altă formă, deloc practicată pe scară largă, a fost coeditarea, prin tipărire în țară și difuzare externă. Așa s-a realizat, de pildă, printr-un acord între Ed. Academiei și Editions Klincksieck de la Paris, în 1978, volumul : *La sémiotique formelle du folklore. Approche linguistico-mathématique sous la direction du prof. Solomon Marcus*. Este un savant cu spiritul relațiilor internaționale. Se pot nota și unele inițiative universitare, dar în tiraj foarte mic și cu o difuzare confidențială, gen *Rumänischdeutsche Kulturinterferenzen*, volum îngrijit de Andrei Corbea și Octavian Nicolae (Iași, 1986). Nu mă refer acum la criticii români stabiliți în S.U.A. și care au publicat exclusiv în limba engleză volume și studii. Cam acestea ar fi datele problemei noastre, evocată fără iluzii, într-o primă aproximare și evaluare de ansamblu.

Să vedem acum ce se poate face efectiv – dincolo de orice mituri, prejudecăți sau interese, mai mult sau mai puțin personale – prin eforturile noastre interne. Să începem deci, de această dată, cu noi înșine, cu noi românii, cei mai direct interesați într-o tot mai bună cunoaștere a criticii noastre în străinătate. Dar, mai întâi, trebuie să avem curajul să recunoaștem și anumite aspecte,

care rămân, deocamdată, negative. Știm bine: există explicații și cauze istorice precise. Nu le discut acum. Să vedem – totuși – urmările pentru a găsi și soluțiile.

Un fapt incontestabil pentru a începe: o mare tradiție critică, să spunem națională, de a publica în limbi străine, de a colabora la publicații străine, nu există încă. Ne amintim totuși că Al.A. Philippide colabora, încă înainte de al doilea război mondial cu o cronică literară lunară, la *Le Mois*, pentru a nu mai cita prezența internațională a lui Basil Munteanu, care a fost mult timp secretar de redacție al importantei *Revue de littérature comparée* și care a publicat la Paris, în 1938, o foarte cunoscută *Panorama de la littérature roumaine*, tradusă și în engleză. Dar acestea sunt, să spunem, fenomene marginale și „universitare". Se mai pot aminti o serie de colaborări românești la unele publicații critice specializate, străine, gen: *Poétique*, *New Literary History*, *Bulletin des amis de Montaigne* etc. Adevărul este că nici E. Lovinescu, nici G. Călinescu, cei mai mari critici români, nu s-au preocupat, ei înșiși, de circulația lor externă și n-au dat, în mod regretabil, un astfel de exemplu. Acesta ar fi fost fără îndoială fecund.

Un al doilea handicap provine din structura însăși a criticii române. Ea este orientată în principal spre comentarea, sub formă de cronici, de foiletoane, a literaturii strict actuale, ea însăși destul de puțin cunoscută. O astfel de critică – oricâte merite literare interne ar avea, și ea le are fără îndoială – atrage totuși puțin atenția, prin forța lucrurilor, traducătorilor și editurilor străine. Trebuie reținut un fapt esențial și după mine

hotărâtor : tot ce s-a editat până acum în mod direct și comercial în străinătate au fost în primul rând cărți de idei, de probleme și de metode generale, accesibile și asimilabile unui public internațional larg : teorie literară modernă, hermeneutică, literatură comparată. În al doilea rând, au fost editate numai cărți despre autori bine cunoscuți în străinătate, în Occident îndeosebi, gen : Saint-John Perse, Etiemble, Mircea Eliade. Aș adăuga în această ordine de idei și pe Nicolae Tertulian cu al său *Georges Lukács* (Paris, Le Sycomore, 1980), care întrunea toate calitățile unei bune editări și difuzări în inteligheția pariziană de atunci : autor marxist, revizionist, excomunicat de stalinism etc.

Legată, în sfârșit, de tradițiile noastre – sau mai exact de lipsa de tradiție în acest domeniu – mi-aș aminti și de o vorbă a lui Goethe, care spunea că „prezența este o puternică zeiță”. Or, până în 1970-1972, criticii români, clasici sau nu, n-au circulat, n-au participat – au fost împiedicați s-o facă – la congrese și colocvii internaționale, n-au colaborat la reviste străine etc. A fost încă unul din efectele nocive ale politicii de izolare culturală. O excepție, foarte rară, o constituie Tudor Vianu, care are – efectiv – o serie de colaborări internaționale. Dar prezența sa rămâne foarte sporadică. Adevărul este că G. Călinescu și E. Lovinescu au fost și au rămas, din păcate, doi mari necunoscuți în străinătate. De îndată ce un autor român, fie și al unei teze de doctorat, a fost editat în străinătate, el a avut totuși o șansă de a fi citit, citat și cunoscut. Amintesc doar că în jurnalul lui Cesare Pavese este comentată favorabil

teza lui Liviu Rusu, *Essai sur la création artistique*, iar René Wellek citează, la rândul său, cu elogii, teza lui D.D. Roșca, *L'Influence de Hegel sur Taine*. Numai două rapide indicații, care ne arată, îmi place să cred cel puțin, o cale de urmat.

Ce pot face acum, pentru ei înșiși, criticii români de azi, admițând că este totuși fără sens să plângem la infinit pe ruinele Troiei? Mai întâi, o acțiune capitală: intensificarea la maxim a relațiilor și prezenței personale la toate congresele, colocviile literare și târgurile de carte. La toate. Apoi să fim convinși că doar cărțile de teorie și idei generale și sintezele au, în primul rând, o șansă reală. *Istoria literaturii române* de I. Negoițescu a găsit, de pe acum, un editor german. Contractul a fost semnat. De ce aceeași șansă n-ar avea-o, să spunem, și *Istoria critică a literaturii române* de N. Manolescu? În al treilea rând: nu trebuie ratată nici o ocazie de colaborare la o publicație străină. Cum să fie cunoscută critica română, dacă ea nu circulă, nu se exprimă, nu se definește pe ea însăși și prin ea însăși?

Bineînțeles, voluntarismul și inițiativa personală nu rezolvă totul. Intervine acum rolul statului prin Ministerul Culturii, dar și Uniunea Scriitorilor și alte organisme. Nu știu încă foarte bine cu ce se ocupă exact *Fundația Culturală Română*, fostă asociația *România*. Aș vedea la acest capitol următoarele forme practice principale, de sprijin, ale prezenței criticii românești în străinătate:

1. Finanțarea sub formă de avansuri și împrumuturi, dintr-un fond special constituit, a unor traduceri – de tipul celor amintite mai sus – pentru a fi oferite pentru coeditare sau în vederea

altor forme de editare și difuzare străină. Mai precis: de îndată ce un critic român vine cu o ofertă și cu un angajament precis (în cazul când editura străină nu are traducătorul său), acesta să fie sprijinit financiar de o editură română, care să preia întreaga lucrare. Iar selecția s-o facă cererea și oferta, în primul rând. N-are sens a investi bani în cărți ce, evident, n-au nici o șansă. Soluție, știm bine, iritantă, mai ales pentru veleitari, dar care trebuie privită lucid și în față.

2. Reactivarea energică a tuturor revistelor românești de critică, literatură comparată și istorie literară, care apar în limbi străine. Mă gândesc, în primul rând, la *Cahiers roumains d'études littéraires* (de a căror reapariție se preocupă, de pe acum, actualul director al Editurii Univers, cunoscutul critic Mircea Martin), la *Synthesis*, un anuar de fapt, organ al „Comitetului național de literatură comparată", la *Revues des études sud-est européennes*. Toate trei publicațiile au dispărut practic, în mod regretabil, din circulație, prin apariții neregulate. Reactivarea lor, printr-o subvenție hotărâtoare, se impune cu necesitate. Dar aș aminti și seria, concepută inițial după model sovietic, *Revue roumaine, Rumänische Rundschau* etc., care, reorganizată și bine difuzată, ar putea aduce și ea o serie de servicii. Ar trebui să ne reamintim și de *International Journal of Romanian Studies*, *Dialogue*, *Revue d'Etudes Roumaines...*, *Miorița* etc.

3. O investiție serioasă – și ea privește întreaga literatură română originală sau tradusă – privește și asigurarea prezenței cărții românești în librăriile străine, în primul rând, cele specializate.

Ar trebui complet modificată și optica și legislația în vigoare. Urmează a fi imaginate noi tipuri de concesionări și comisioane. Să fie desființată pretenția veche, mai ales a *Ileximului*, ca partenerul străin să achite *anticipat* întreaga comandă de carte românească. Nu mai vorbesc de birocrația prealabilă : comandă, răspuns de acceptare, apoi virarea sumei corespunzătoare într-un cont bancar, confirmarea băncii, apoi, în sfârșit, expedierea. Cu această metodă, orice operativitate dispare. Comerțul socialist de carte a fost o adevărată catastrofă a culturii române.

Am ajuns, în sfârșit, la punctul cel mai sensibil : ce pot face, efectiv, invitații noștri, traducătorii și editorii străini, pentru critica românească ? Dar, mai întâi, să semnalăm și în acest caz unele dificultăți. Între colegi și prieteni este bine să discutăm cu toată sinceritatea și onestitatea.

S-a spus din capul locului : este, obiectiv vorbind, mult mai ușor să traduci proză, nuvelă sau roman decât critică și teorie literară. Evident, există printre dvs. și astfel de specialiști. Aș aminti doar pe Marco Cugno, de la Universitatea din Torino. Intervin apoi deprinderea și competența, ca și posibilitățile editoriale reale de care dispune fiecare. În trecut, între țările socialiste și Uniunile de scriitori – conduse peste tot de scriitori – existau în acest sens și acorduri de colaborare și chiar de reciprocitate, declarată sau mai curând tacită. Iar în aceste combinații critica literară n-avea, de fapt, mai nici un cuvânt de spus. Ea nu „spunea" ceva decât unui număr restrâns de universitari, de specialiști, de romaniști, în primul rând. Intervine și comoditatea și rapiditatea execuției. Lucrările de

critică, teorie și istorie literară sunt voluminoase. Pe când o plachetă de 40-50 de pagini, îndeosebi în versuri, nu implică – în mod curent – același efort. Faptul mi se pare evident. Și el spune destul de multe.

Un rol important joacă și existența relațiilor personale ale traducătorilor cu casele de edituri. Ce poate interesa o editură occidentală în acest domeniu am amintit. Au toți traducătorii capacitatea de a lua inițiative și de a le duce până la capăt ? Rămâne de văzut de la caz la caz. În sistemul editorial comunist, care s-a prăbușit, exista o anume specializare, pe literaturi și compartimente. Un anume debușeu era asigurat. Acum, în condițiile editoriale de piață, totul devine mult mai complicat, mai riscant. Se cere mult mai mult spirit de inițiativă și ingeniozitate, relații și tenacitate. Acesta poate fi stimulat, cum am văzut, prin diferite forme de cointeresare și de coeditare. Dar pentru ca aceste mecanisme să intre efectiv în funcțiune, trebuie – mai întâi – să existe un număr de proiecte și oferte precise și realizabile.

Se poate porni, de pildă, de la un număr de critici români, care au pătruns deja – într-un fel sau altul și într-o măsură oarecare, fie și minimă – în străinătate, urmând a se extinde treptat raza vizuală. În orice caz, vechiul sistem zis „socialist", de a traduce doar vârfurile oficiale ale Uniunilor respective, fără a mai urmări apoi vânzarea, ecourile de critică și celelalte și-a pierdut actualitatea. Am intrat, în mod evident, într-o perioadă editorială nouă. Granițele Europei literare s-au modificat. Ele s-au lărgit considerabil. A lucra în spirit european înseamnă a da atenție și criticii

literare. Mai ales într-o perioadă când, în Occident, critica a devenit un gen foarte important și, într-o anume privință, chiar dominant. Mari edituri pariziene, ca *Seuil* și *Presses Universitaires de France*, chiar și *Gallimard* (și multe altele), au devenit celebre (și au făcut și avere) editând din plin critică, eseuri, studii, lucrări de referință, dicționare de toate tipurile posibile. Este un fenomen nou și el ar trebui să dea de gândit oricărui traducător și editor întreprinzător de azi. Inclusiv celor care sunt cunoscătorii și prietenii adevărați ai culturii române.

(1991)

II. Ideea europeană și literatura europeană

1. Idei „simple” despre Europa

Mai întâi o mică precizare. Dar esențială : idei „simple” nu vrea să spună și idei „simpliste”, elementare, schematice, pline de clișee și locuri comune. Din păcate, despre „Europa” se discută la noi, mai totdeauna, în două moduri diametral opuse, ambele neadecvate : ori foarte simplist, elementar, prin considerații banale, dar cu mari aere eseistice, fără o concepție clară și o serioasă documentare a temei discutate. Ori foarte „savant”, cu multe trimiteri, cât mai multe trimiteri străine, cu mari aere „politologice”. În realitate, pură compilație de manuale și autori moderni, îndeosebi anglo-saxoni.

O reflexie ideologică originală românească nu se va putea însă dezvolta niciodată în acest mod. Prin sincronizare mecanică, mimetică, fără reacții și puncte de vedere personale. Fără a face apel și la reperele românești, să le spunem „tradiționale”, câte sunt, fără nici o exagerare, într-o problemă sau alta. Apar, de pildă, la noi, cărți despre „libertate” fără nici o referință românească, în schimb cu un „parter” mai mult decât copios de trimiteri anglo-saxone. Cine a lucrat într-o bibliotecă americană știe însă foarte bine că acolo devii „erudit” fără nici un efort. Bibliotecile sunt organizate

tematic și accesul liber la raft te pune imediat în fața întregii bibliografii a oricărei probleme. Nu-ți mai rămâne decât să transcrii titlurile și, eventual, să deschizi sau să citești câteva volume consacrate temei respective.

Nu credem că marile probleme ideologice actuale – în cazul nostru cea „europeană" – pot fi discutate în mod util și concludent în acest stil. Expeditiv, comod, pseudoerudit, cu ignorarea unor minime, dar indispensabile referințe românești. Idei deci „simple" – vrem să spunem –, clare și distincte, cu puncte de plecare și de sprijin și în reflexia „românească" anterioară, consolidate pe parcurs cu toate referințele europene esențiale. Oricât de savante și poliglote. Dar efectiv asimilate și integrate unei scheme de gândire proprii. Epigonismul nu poate duce, în orice domeniu, decât la mimetism mecanic și mediocritate. O notă specifică oricărei „culturi minore".

În cazul „Europei", se amintește, în primul rând, prea puțin de faptul că acest concept are tradiția sa efectivă, bine consolidată, în cultura română, de aproximativ trei secole. Ideea europeană nu este deci nici pe departe o descoperire și o influență recentă produsă de orientările și organizările politico-economice ale Europei occidentale de după al doilea război mondial. Ele consolidează, într-adevăr, dau prestigiu internațional, autoritate juridică și politică, dar nu ne introduc și nu pun în circulație, pentru prima dată la noi, acest concept generic „Europa". *Tratatul instituind comunitatea europeană* a fost semnat la Roma în 1957, *Actul unic european*, semnat la Luxemburg și Haga în 1986, a intrat în vigoare la 1 iulie 1987, *Tratatul*

privind Uniunea Europeană a fost semnat la Maastricht, la 27 februarie 1992. *Tratatul de la Amsterdam*, care-l modifică, prin includerea și a prevederilor *acquis*-ului Schengen (1985, 1990), nu este încă integral ratificat de toate părțile contractante. Versiunile românești complete ale acestor texte pot fi consultate (ca să facem și noi o trimitere, indispendabilă) în volumul *Documente de bază ale Comunității Uniunii Europene*. Prefață de Valentin Constantin (Iași, Polirom, 1999). Se poate constata cu ușurință că reglementările juridice internaționale ale „ideii europene” sunt foarte recente. De fapt, ele nu sunt cunoscute în mod direct decât de puțini specialiști. Opinia publică și marile *media* au și cultivă despre Europa o idee mult prea vagă și generală. De unde, încă o dată, necesitatea unor precizări elementare și extrem de limpezi pentru a oferi o minimă, dar serioasă și indiscutabilă bază de discuție.

Nu este cazul a aminti toate istoriile ideii europene, destul de numeroase. Există chiar și o antologie românească de texte, nu lipsită de carențe, dar plină de bune intenții, de Alexandru Duțu, *Histoire de la pensée et des mentalités politiques européennes* (București, Ed. Universității din București, 1997). În ceea ce ne privește, credem a fi dovedit, că despre „Europa luminată” se vorbește, în cultura română, încă din secolul al XVIII-lea. Un eveniment ce nu poate fi – în nici un caz – trecut cu vederea. Ne-am propus să folosim cât mai puține „citate” și „referințe”. Nu putem însă omite faptul că despre *Iluminiștii români și „afacerile Europei”* am scris noi înșine încă din 1964, în stil de istorie a ideilor (singurul

posibil în acea epocă totalitară antieuropeană), iar despre *„Luminile” românești și descoperirea Europei* – cu o bogată documentație – încă din 1979. Studiul a cunoscut și o versiune franceză și una germană. A fost reprodus și într-o mică lucrare-manifest, *Pentru Europa* (Iași, Polirom, 1995) și n-a fost contestat de nimeni. „Europa luminată” formează în mod indiscutabil un ideal cultural și de civilizație, un model care animă toate conștiințele românești moderne. Este, de fapt, marea idee-forță a epocii, căreia Revoluția de la 1848 îi imprimă o dinamică nebănuită. De ce trebuie subliniat cu putere acest fapt istoric riguros verificabil? Pentru a ne vindeca de complexele de inferioritate. Și, mai ales, pentru a demonstra că noi am fost la nivelul conștiinței intelectuale avansate – chiar dacă minoritară – încă din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, efectiv „contemporani” cu Europa. O idee „descoperită” demult. În nici un caz doar după 1989. Pe atunci nu se făceau nici „eseu”, nici *talk-show*-uri televizate. Dar adeziunea era sinceră, totală, cu un accent mesianic și adesea naționalist de netăgăduit.

Adevărul istoric trebuie respectat sub toate aspectele. Ca și simțul proporțiilor și al realităților socio-culturale obiective. De subliniat deci, energic, încă o idee (aparent) „simplă”: ideea europeană a fost chiar de la începuturile sale românești o descoperire și un „angajament” ideologic al unei elite restrânse. Și de fapt, trebuie să recunoaștem, situația nu s-a schimbat foarte mult nici până azi. De la „Europa” se revendică doar o elită intelectuală, o pătură culturală foarte subțire. Ea are puternici adversari în izolaționismul și antioccidentalismul atât de specific național-comunismului.

O ideologie se ce manifestă deosebit de virulent și după 1989. Vom reveni asupra acestei teme.

Publicațiile centrale și provinciale pro-europene nu sunt încă foarte numeroase. *Sfera Politicii*, *22*, *Polis*, dar și *Secolul 20* și *România literară* trebuie amintite în primul rând. În provincie sunt de menționat : *Altera* (Târgu-Mureș), *Mozaicul* (Craiova), *Carnet literar* (Buzău), *Continent*, titlu semnificativ (Suceava). Raza lor de acțiune nu este încă foarte mare. Adesea ele predică doar unor convertiți, ca să reluăm o expresie franceză. Dar faptul că există și unele asociații, o *Ligă Pro Europa* și alte forme de manifestare și participare pro-europene ale societății civile, dovedește, cel puțin, o realitate : „ideea europeană" (este și titlul unei reviste cunoscute între cele două războaie, condusă de C. Rădulescu-Motru, 1919-1928) are vitalitate și partizani convinși. Cât de numeroși, și mai ales eficienți, este însă o altă poveste. Căci întreaga problemă are o foarte importantă și chiar hotărâtoare dimensiune politico-socială ce nu poate fi evitată. De unde încă o concluzie, o „idee" și ea foarte „simplă". Poate fi formulată, în același mod, în puține cuvinte.

Mai presus de orice, adeziunea la „ideea europeană" este o chestiune de mentalitate, expresie directă a unei pături sociale și intelectuale citadine. „Europa" este o concepție cu origini, tradiții și forme de manifestare specific citadine. „Satul" nu poate fi „european" pentru că orizontul și mentalitatea sa profundă, spirituală, este fundamental localistă, etnicistă, izolaționistă, cu tendințe inevitabil naționaliste. Cât timp rămânem (pentru a relua o expresie a lui E.M. Cioran) „sătenii eterni

ai istoriei”, europenizarea nu se poate produce. Doar „orașul” este, în mod organic, receptiv la ideologia și integrarea europeană. Proces deosebit de complex. Orașul este deschis influențelor – în cazul de față în bună parte „străine” – noilor curente de idei, sincronizării cu valorile culturale și materiale „europene”. Nu este vorba nici de a deprecia „satul”, nici de a exalta în dauna sa, în mod exagerat, „orașul”. Ci doar de a recunoaște realitatea unei evoluții sociale incontestabil europene. Întreaga Europă occidentală actuală este predominant citadină. Abia 8% din populația *Uniunii Europene* se ocupă cu agricultura. Iar „satul” occidental, în accepție românească, nu mai există de mult. El este înlocuit de „fermieri” (tip uman, social și economic deosebit de „țăranul” tradițional), care trăiesc într-un mediu și cadru „citadin”. Chiar dacă, adesea, destul de restrâns ca extindere urbană.

A recunoaște, în aceeași ordine de idei, încă o dată, că ideea europeană este expresia ideologică (dar și socială și, într-un sens, chiar afectivă și ideologică) a păturilor mijlocii, urbane și – în perspectivă viitoare – rurale, nu înseamnă a cultiva „sociologismul vulgar”. Păturile mijlocii sunt o incontestabilă realitate socială. Toate partidele de „centru-dreapta” (noțiune foarte largă și până la un punct chiar simplistă) au înscrise în programele lor formarea și consolidarea acestei pături mijlocii. O zonă socială între proletariat și marea burghezie, cu virtuți incontestabile. Oricând putem invoca zeci de citate din ultima generație de politologi români tineri sau relativ tineri. Chiar și un marxist reciclat ca Silviu Brucan recunoaște și

teoretizează, în publicații de după 1989, importanța acestor pături mijlocii. Să amintim, cu titlu de simplă exemplificare, doar pe Stelian Tănase: „Clasa mijlocie singură poate asigura un echilibru al corpului social, moderație, toleranță, compromis și poate consolida procedurile democratice. O societate fisurată, cu mari inegalități sociale, nu constituie terenul prielnic pentru o evoluție democratică”. („Regimul politic și stabilitatea”, în *Sfera Politicii*, 26, martie 1995). Am putea reproduce citate cvasiidentice și din Nicolae Manolescu, Mircea Mihăieș și alții. Este ușor de observat că notele specifice ale păturilor mijlocii sunt înscrise ca principii și norme politico-sociale în toate documentele oficiale europene amintite.

De ce păturile mijlocii sunt fundamental, organic, pro-europene? Înțelegem prin „pături mijlocii”, în primul rând, întreprinzătorii particulari mici și mijlocii și pe liber-profesioniștii de toate speciile. O categorie ce se bazează în mod fundamental pe două valori specific europene: ideea de proprietate și de economie liberă de piață. Cu tot ceea ce implică ea: concurență, inițiativă, muncă organizată, spirit de întreprindere, investiție, risc, nivel de civilizație, forme incipiente de capitalizare. Toate acestea presupun un tip specific de mentalitate: respectul contractelor și angajamentelor, legalitatea, punctualitatea, precizia, respingerea improvizației și a „fușerelii”. „Dumnezeu se ascunde în detalii” este o vorbă specific occidentală-europeană. Poate părea azi o butadă (dar, de fapt, nu este) și o altă „vorbă”, a lui Guizot, din secolul trecut, adresată francezilor: *Enrichissez-vous par l'épargne et le travail*. Acest cuvânt de ordine a

fost pus, după cum se știe, în legătură cu etica protestantă, de care sunt strâns asociate (Max Weber a dovedit-o) începuturile capitalismului modern. Și în măsura în care structura economică europeană este indiscutabil capitalistă, orice integrare „europeană” românească nu poate cultiva decât aceste valori.

Fără îndoială, „Europa” nu are numai o dimensiune strict economică, deși după o lungă perioadă de colectivism comunist, de economie centralizată și de stat, structura capitalistă a economiei formează singura replică și alternativă pozitivă și constructivă. Polemicile nu au lipsit nici pe această temă. S-a subliniat că Europa nu se definește numai prin valori materiale, ci și spirituale. Că ea a dat și sfinți, mistici, spirite contemplative și speculative. Desigur. Doar că, în ordinea urgenței și importanței imediate, vitale, România actuală, la un deceniu după 1989, de ce are ea, în primul rând, nevoie? De „spiritualitate”, de „contact cu sacralitatea”? Sau de „civilizație”? Înțelegând prin această noțiune, o țară cu o solidă infrastructură, cu bune căi de comunicație, fără sate de chirpici, pe care fiecare inundație le mătură, fără mizerie materială, uneori de nedescris. Fără foame, frig și întuneric. Fără copii ai străzii și aziluri mizerabile, care formează o adevărată rușine națională. O gravă compromitere pe plan european. Societatea occidentală a rezolvat de mult problema democrației și a drepturilor omului. Acum ea se ocupă, în mod firesc, de aspecte – pentru ea esențiale, nu însă și pentru noi – care se numesc discriminările minorităților (inclusiv sexuale), ale azilelor de copii etc. Dacă preconizăm, în această

fază de dezvoltare a României, prioritatea valorilor materiale, de „civilizație”, nu înseamnă că disprețuim valorile spirituale. Este vorba doar de o ordine a priorităților imediate, în mod evident materiale. Trebuie să fii cu totul desprins de realitățile actuale ca să contești o astfel de concluzie. După ce ne integrăm „european” la acest nivel, de imediată subsistență, putem cultiva intens și „spiritualitatea”, discuta și despre „ființă” și „transcendent”, eventual chiar și despre... „îngeri” etc. etc. Probleme, de fapt, etern deschise, etern insolubile.

Întâi deci – și cât mai repede posibil (idee simplă, dar esențială) – civilizație, bunăstare, libertate, drepturile omului, cultură medie, inevitabil laică, specifică păturilor mijlocii, apoi putem fi și „mistici”, „profeți”, „metafizicieni” etc. Eventual putem importa sau exporta chiar și un număr de *guru*. De altfel, această specie este rară, chiar foarte rară, sau din ce în ce mai rară și în Europa occidentală actuală. Să nu vină deci nimeni să pretindă că ea se pasionează de problema „sacralității” sau a „ființei”. Preocupări, de altfel, în felul lor, stimabile. Doar că există o condiționare și o ordine istorică a lucrurilor și a valorilor pe care timpul nostru le ierarhizează altfel. Europa modernă, numele tău este, în primul rând, „civilizație”. Pentru „marele public”: bunăstare, bunuri de consum. Nu pentru „spiritualitate” se fuge în Occident, ci pentru un alt nivel de viață. La noi, încă irealizabil. Și probabil pentru încă multă vreme. Europa bogată, civilizată și bine organizată este și rămâne încă marea nostalgie a contemporanilor noștri. O europenizare deci la acest nivel material, în primul rând, fie și graduală. Dar

consecventă și constantă. Ceea ce nu este, să recunoaștem, o operație deloc simplă.

Pentru a ne menține la acest stadiu al evidențelor elementare, formulate cât mai limpede posibil, nu pot fi omise, în nici un caz, nici imensele obstacole în calea „europenizării". Ele țin, în același timp, de mentalitate și de context geopolitic și influențe externe. Marele adversar al europenizării este, mai ales, în ordinea reacțiilor imediate colective : naționalismul, etnicismul, izolaționismul. Expresia sa, ideologico-politică, este național-comunismul. Chiar dacă el nu se mai poate exprima deschis, formele sale de manifestare sunt în continuare evidente. Intervenția *NATO* în Kosovo a fost condamnată de o mare parte a opiniei publice românești, astfel condiționată. Ca și în celelalte state din regiune. Acest naționalism antieuropean este întreținut și alimentat de structurile latent-țărănești, etniciste, dar și de întregul aparat al vechiului regim comunist rămas pe vechile poziții. El este foarte activ în primul rând în presă și edituri, prin redescoperirea și punerea masivă în circulație a ideologiei de extremă dreaptă, antidemocratică și antieuropeană, dintre cele două războaie. Sunt reactivate toate miturile antioccidentale, începând cu „războiul împotriva poporului român" și terminând cu „conspirația internațională iudeo-masonică" împotriva României. A fost excelent analizată și combătută într-un ciclu recent de articole din *Sfera Politicii* de George Voicu : „Paradigma conspiraționistă" ; anterior, un alt bine venit și necesar ciclu, de același critic-ideologic, „Mitul Nae Ionescu". Influența acestor idei antioccidentale, respectiv antieuropene, este – din nefericire – considerabilă.

Realitatea și politica sferelor de influență constituie nu mai puțin un alt foarte serios obstacol. Cine a citit jurnalul lui Take Ionescu știe că, încă înainte de primul război, România era considerată de Imperiul țarist, ca făcând parte din sfera sa de influență. Toate studiile istorice publicate la noi despre politica expansionistă a Rusiei, în bazinul Mării Negre, dovedesc același adevăr fundamental. Nu amintim, bineînțeles, de „Testamentul lui Petru cel Mare". În acest scop, se „investeau" sume extrem de importante în presă și în lumea politică românească. După 1918, serviciile specializate sovietice, cominterniste și ale poliției secrete, au acționat constant în același sens. După 1945, cu sau fără Yalta, noi am rămas în aceeași sferă de influență. Aceeași politică a fost dusă, de fapt, chiar și după destrămarea Uniunii Sovietice. Este de observat că ori de câte ori se încearcă o apropiere de structurile euro-atlantice, apar incidente etnice, campanii de presă naționaliste etc. Ele n-au decât un scop esențial : blocarea sau sabotarea pur și simplu a integrării României – într-o formă sau alta – în „Europa" occidentală.

Suntem destinați să rămânem fie într-o zonă de incontestabilă influență răsăriteană, fie într-o „zonă gri", indecisă, între Est și Vest. Cu tot ceea ce presupune ea ca orientare politică, socială și economică, oricând reversibilă în direcție etatistă, centralistă, colectivistă. Cât timp economia României este încă în proporție de 80% economie de stat, privatizarea este mereu frânată, legile proprietății nu sunt toate votate, investițiile străine sunt descurajate („nu ne vindem țara", expresie tipică a naționalismului economic), „europenizarea" României nu poate trece de stadiul proiectului

ideologic, în bună parte idealizat doar de o pătură subțire de intelectuali occidentalizați.

Privită din această perspectivă, integrarea europeană a României are două aspecte esențiale. Dacă integrarea în *NATO* constituie o decizie politică a acestei organizații, ce poate fi luată în funcție de raporturile internaționale de forțe și de adaptare la noile realități balcanice, integrarea în *Uniunea Europeană* este mult mai complicată. O mică posibilitate ni s-a întredeschis recent. Destul de vag și strict condiționată. Dar adevărata dificultate a integrării rămâne de ordin strict economic. Ea presupune o compatibilitate de sisteme economice cu instituții emblematice *F.M.I.* și *Banca Mondială* (bineînțeles capitaliste, ale pieței libere concurențiale), de nivel de dezvoltare, de legislație și instituții. O Românie săracă, subdezvoltată, nu va intra niciodată în *UE*, care nu-și poate permite luxul subvenționării nici unei țări răsăritene. Chiar și Spaniei și Portugaliei, inițial, cu un nivel sub standardele europene, le-au trebuit aproape un deceniu pentru a fi admise. În ultima analiză, cheia integrării europene depinde doar de noi. De dezvoltarea noastră economică, în sens capitalist, cu o proprietate riguros garantată și restructurarea totală a coloșilor industriali, de inversarea radicală și ireversibilă a raportului economiei de stat/economie particulară, cu o altă organizare a forței de muncă. Influențe interne și externe foarte puternice și influente se opun însă sistematic și energic acestui nou curs economic. Și deci politic, intern și extern. Până atunci „Europa” rămâne doar un ideal și o ficțiune pur ideologică. Trist, dar adevărat.

(2000)

2. Europa: o idee în expansiune

Se poate pune întrebarea: cât de dezvoltată este conștiința ”europeană” printre români, ce audiență efectivă are ea în cercurile politice și intelectuale și care este tradiția sa în cultura noastră? Răspunsurile, să recunoaștem, sunt destul de modeste și mai ales neconcludente. Noi înșine am explorat doar parțial această problemă fără să fi ajuns la rezultate complete și definitive. Ne-am interesat totuși de începuturile ideii europene în cultura noastră, în speță de „descoperirea" sa de către Iluminismul românesc[1] și de conținutul exact al ideii de „literatură europeană"[2]. Profitând și de o recentă, concisă și informată lucrare italiană[3], încercăm o primă sinteză aproximativă, strict introductivă. O spunem de la început: ea este susceptibilă de completări și nuanțări. Dar câteva repere precise ne par de pe acum bine lămurite și consolidate. Să plecăm deci de la datele elementare, esențiale și incontestabile ale problemei noastre.

Ce înseamnă, de fapt, „Europa" și pe ce planuri se poate pune o astfel de întrebare? Prima soluție este, bineînțeles, cea „geografică". „Europa" este expresia, pe toate planurile, a continentului european. Dar dificultățile nu întârzie să apară. Despre ce „Europă" este de fapt vorba: cea de vest, centrală

sau de est, unde ne aflăm și noi ? Disocierea este capitală, impusă de întreaga tradiție istorică, politică și culturală, extrem de diferențiată, a continentului. Accepția centrală, dominantă, care face încă autoritate, este că prin „Europa” se înțelege deocamdată doar Europa occidentală. Trecem peste instituțiile politico-economice europene realizate după al doilea război, în plină dezvoltare, consolidare și expansiune, pentru a ne limita doar la dimensiunea culturală și literară europeană.

Încă de la începutul secolului, într-un articol celebru, F. Brunetière (1900) înțelegea prin „literatura europeană” doar cele cinci mari literaturi occidentale : franceză, germană, engleză, italiană și spaniolă. Această concepție a dominat – și de departe – în istoria culturii, literaturii, inclusiv în literatura comparată, până prin deceniul al șaptelea, când Etiemble, într-o răsunătoare comunicare (1964), a contestat-o în mod radical. Noi înșine ne-am asociat polemic acestui punct de vedere al lucrării publicate doar în limba franceză (1982, 1988). În „literatura europeană” „intră” toate literaturile continentale, după cum în „literatura universală”, în *Weltliteratur* (după formula goetheană), „intră” toate literaturile lumii. Deci toate literaturile estice, inclusiv cea română, sunt de fapt și de drept „europene”. Și alți comparatiști și scriitori balcanici și central-europeni au anticipat, susținut și polemizat pe această temă iritantă.

Pe cine trebuie să convingem noi, esticii ? Evident, în primul rând, pe purtătorii de cuvânt ai conștiinței literare „europene”, respectiv vestice. Operația nu este deloc simplă. Și vom vedea

imediat și din ce motive. Mulți dintre noi nu înțeleg și nu asimilează încă astfel de obstacole. De unde necesitatea unei discuții lucide, obiective și fără prejudecăți. Să admitem totuși de pe acum, din punct de vedere strict teoretic, un adevăr incontestabil : Europa constituie, în primul rând, o totalitate cantitativă, de culturi și literaturi, indiferent de localizarea lor geografică în interiorul continentului și de limba folosită. Acceptarea acestei soluții constituie deja un mare progres, deoarece ea contestă în mod radical prejudecata eurocentristă (vestică) încă dominantă în foarte numeroase cercuri politice și culturale de pretutindeni.

Dar Europa nu constituie numai o totalitate cantitativă, ci și una calitativă. Și din această perspectivă, încă predominant eurocentristă, acordul și consensul se realizează și cu cea mai mare dificultate. Adesea, ele devin practic imposibile. Căci ideea esențială nu poate să nu irite conștiințele răsăritene : chiar dacă se admite teza – devenită între timp adevărat loc comun – a „unității în diversitate”, această „unitate” se realizează doar în jurul culturilor și literaturilor occidentale. Ele singure se simt și se proclamă în continuare și cu insistență drept „suma”, „sinteza”, „mama”, „rădăcina” etc. culturii și literaturii europene. „Patrimoniul comun” lor le aparține. Ceea ce pare la o privire grăbită și complexată drept exclusivism și diferențiere nejustificată. Corecțiunile care s-au adus : o Europă a „dialogului”, a „schimburilor” și a altor forme de comunicare și colaborare sunt încă nesatisfăcătoare. Europa răsăriteană se simte mereu frustrată și exclusă. Are sau n-are dreptate ? Să privim mai departe cu oarecare atenție.

Mulți dintre noi uită sau ignoră totuși o mare, o copleșitoare realitate. Ea este de fapt cheia întregii probleme și controverse : „Europa" – așa cum se impune ea conștiinței noastre culturale actuale – reprezintă rezultatul unei tradiții și al unui patrimoniu de valori spirituale comune milenare. Unii l-au definit printr-o imagine tridimensională : Europa este elină în adâncime, latină în extensiune, creștină în înălțime. Alții vorbesc de un „corp istoric", de „caractere comune", de un „tezaur", de un *conservatorio* etc. etc. Dar toți, fără excepție – și nu putem să nu le dăm dreptate –, revendică o tradiție și o identitate culturală comună, de o mare vechime, prestigiu și soliditate. Iar a fi „european" înseamnă, în consecință, a cultiva, a apăra, sau măcar a adera la aceste valori recunoscute, cu respect, uneori cu venerație, drept specific „europene". Evident, trebuie neapărat să precizăm și să enumerăm aceste „valori". Dar fără o rezolvare de principiu a problemei, confuzia va stăpâni, în continuare, multe din conștiințele estice. Despre ce valori este deci vorba ?

Să deosebim, mai întâi, și încă în mod radical, între valorile spirituale, între „Europa spiritului" și valorile societății europene de consum. La acestea din urmă românii, mai ales, sunt deosebit de sensibili. Ei sunt atrași, în primul rând, de această „Europă" și nu de alta. Nu trebuie condamnați : după decenii de mizerie economică și lipsuri și de criză în continuare, cine nu dorește magazinele pline, o *affluent society* ? Sigur, Europa nu este doar un gigantic *supermarché*. Dar aceasta este vitrina sa cea mai imediată și mai seducătoare pentru o populație care a stat decenii la cozi.

Trebuie să dai dovadă de o mare ipocrizie sau de afectare negând această tristă realitate. Sau de o rupere totală de realitate, dispreţuind superior-filosofic „Europa untului” (Constantin Noica).

Numai că românii şi, în general, locuitorii ţărilor din Est – după al doilea război mondial, când Europa a fost împărţită în două blocuri antagonice – au suferit şi suferă încă şi mai mult din cauza lipsei altor valori europene. Mult mai importante şi fundamental europene. Europa şi-a realizat unitatea în jurul unor valori ideologice esenţiale: democraţie, libertate, drepturile omului, pluralism, economie liberă de piaţă. Această Europă fascinează, obsedează, constituie un adevărat model, un ideal pentru conştiinţele estice. Regimurile totalitare comuniste din Est au combătut cu violenţă tocmai aceste valori. Sistemul lor represiv era prin definiţie antieuropean, în timp ce întreaga rezistenţă din Est era fundamental şi structural europeană. A fi „european”, pentru conştiinţa civică a acestor ţări, a însemnat şi înseamnă deci a apăra, introduce şi asimila cât mai repede şi mai multe din aceste valori ideologice, brutal reprimate de comunism.

De unde un alt caracter specific al valorilor europene: ele sunt prin definiţie active, militante şi în continuă expansiune. Iar dinamica lor interioară nu le poate restrânge doar la un singur continent. Vocaţia lor este în acelaşi timp polemică şi universală. Ele vin inevitabil în conflict cu toate valorile neeuropene, restrictive şi deci reacţionare oriunde acestea sunt întâlnite.

O primă confruntare, cea mai directă şi mai brutală, încă departe de a fi consumată, este între

naționalismul și provincialismul latent al Estului și „internaționalismul" european. Principiul european contrazice în mod radical principiul național, fecund în secolul trecut, în perioada de formare a statelor naționale, devenit însă tot mai anacronic azi, la sfârșitul secolului XX. Conflictul izbucnește cu violență mai ales atunci când el se prezintă sub forma noilor organizări statale europene : federalizarea și comunitatea europeană, cu pierderea inevitabilă a unor atribute ale suveranității naționale, sau ale statului național unitar, închis, centralizat etc. Este evident că mentalitatea autoritară, mai mult chiar : totalitară, nu poate apăra decât principiul statului național centralizat, controlat, autarhic. Drept urmare : conflictul naționalism/europeism se dublează (și de fapt el se confundă) cu conflictul : democrație/totalitarism, libertate/opresiune, federalizare/suveranitate națională. Tot ce este „european" devine deci și transnațional, antitotalitar, antinaționalist, antișovin, antirasist, împotriva antisemitismului și a oricăror altor discriminări.

În aceste domenii, idealul european este exemplar, intransigent și activ. El nu mai reprezintă o simplă idee abstractă, *a priori*, o construcție pur ideologică, ci o realitate vie și combativă. El recunoaște în același timp, din plin, alteritatea și diversitatea culturală a tuturor țărilor europene. Dar el urmărește, totodată, realizarea unității europene, în primul rând în jurul unor valori ideologice comune și nu doar specific culturale sau estetice. Creația literară și artistică „specific națională" rămâne originală, individuală, inconfundabilă, irepetabilă, în orice limbă europeană.

Ea nu poate, n-are cum fi nivelată, anihilată etc. Ea se prezintă Europei cu întreaga sa personalitate. Dar fără asigurarea libertății de comunicare, suprimarea barierelor de orice fel și anularea restricțiilor de orice natură, ea nu poate fi cunoscută. Riscul de a vegeta în continuare în obscuritate și provincialism devine inevitabil. O mare pierdere nu numai pentru ea, dar și pentru întreg patrimoniul cultural-literar european.

Ne exprimăm deci întreaga solidaritate cu principiile „umanismului militant” (T. Mann), cu ale „europeismului” definit prin valori active (Denis de Rougemont): măsura omului, spirit critic permanent. Cu atât mai mult cu cât ideea europeană, în această accepție, vine în conflict și cu alte obstacole nu mai puțin enorme. Ce a reprezentat Europa după Yalta? Un continent împărțit între două sfere de influențe și imperialisme. Evident, nu de aceeași calitate și structură. Dar care a dus în mod inevitabil la definirea a două modele și blocuri ideologic-culturale în conflict și competiție: american și sovietic.

Mulți teoreticieni ai „Europei” au conceput-o, în consecință, drept o a treia forță între cele două blocuri. Această schemă pare azi în esență total depășită după prăbușirea blocului sovietic. Dar confruntarea continuă totuși să existe. Naționalismele estice, eliberate de constrângerea pseudo-internaționalismului comunist, se arată în continuare agresive, intolerante. Ele par să-și ia revanșa. Vechile aparate ideologice de represiune dominante sunt și ele pe față și în mod incisiv antieuropene. O privire aruncată asupra presei românești de dreapta, camuflată diversionist

sub eticheta „Europa”, este suficientă pentru a ne convinge de acest fapt. Rezistențele slavofile sunt și ele enorme. Este Soljenițîn, să spunem, un „european”? Identitatea culturală unică este refuzată. Iar când la această respingere se adaugă și motivări de ordin religios (catolicism/ortodoxism), putem fi siguri că activismul european va întâlni în continuare mari și greu de depășit obstacole. Cel puțin pentru viitorul previzibil. Orice iluzie trebuie îndepărtată.

Problema se complică și mai mult prin chiar natura ideilor europene. Ele sunt fundamental active, militante. Forța lor de impact și expansiune este extraordinară. Fenomenul este de altfel originar, perceptibil încă din faza Goethe-Mazzini, care concepeau „literatura europeană” ca pe o idee în acțiune. Dincolo de orice limitări și „țarcuri strâmte”: mai întâi naționale, apoi – prin logica intrinsecă a ideii – vest-continentale, continentale, extracontinentale. Când formula astfel de idei, Goethe avea un roman chinez în mână. Ideea europeană are o vocație universalistă prin faptul că ea oferă un principiu, un „ghid”, un model de orientare și organizare globală, universală. Ea propagă toate valorile universal umane, unificatoare, cu funcție efectiv planetară. De la democrație la pluralism, de la drepturile omului la umanism. Aceste valori nu mai pot fi considerate ca exclusiv „occidentale”. Ele aparțin în epoca noastră întregii umanități. Ea pune și rezolvă, în același timp, toate problemele lumii moderne: colonialismul, imperialismul, eurocentrismul, federalismul, principiul superstatului metanațional, până la criza energetică și ecologică și bomba atomică. Sunt

probleme care interesează toate statele, toate tipurile de societate, întreaga colectivitate umană, fără nici o deosebire.

Această idee europeană în expansiune poate duce, în ultimă analiză, la efecte aparent paradoxale. Riscul său este chiar să dispară, să se dizolve printr-o generalizare și răspândire extremă. Așa cum s-a teoretizat „sfârșitul istoriei” prin generalizarea probabilă în întreaga lume a modelului democratic-economic american, tot astfel s-ar putea întâmpla și cu ideea europeană. Ea devine modelul și etapa finală a întregii culturi și a tuturor literaturilor lumii. Literatura „europeană” și cea „universală” tind astfel să se confunde. Iar aceasta din urmă să se identifice cu literatura pur și simplu. Noi înșine am avansat în mai multe împrejurări o astfel de ipoteză.

Ea nu este deloc utopică. În 1970, *Asociația Internațională de Literatură Comparată* a lansat proiectul ambițios al unei „Istorii Comparate a Literaturilor în limbi europene”. Că proiectul, foarte dificil, n-a fost încă realizat decât în mică parte este o altă problemă. Dar el include, pentru prima dată, în categoria „europeană”, literaturile africane și asiatice scrise în limbile vechilor imperii coloniale. Nu se omologhează, de fapt, decât o realitate evidentă. Și odată cu limba pătrund și în aceste literaturi și valorile culturale și ideologice europene. Nu poate fi vorba de deznaționalizare și nici măcar de aculturalizare. Doar de o sinteză de valori ideologice comune și de valori estetice etern particulare. Se realizează, în felul acesta, modelul ideal al ideii însăși de Literatură.

Modul cum spiritul și cultura românească înțeleg și asimilează această „Europă” în expansiune reprezintă o problemă de cea mai mare actualitate și însemnătate. Se confruntă un număr de soluții pe care noi le reducem, printr-un efort de sinteză și simplificare maximă, la trei. Evident, problema este deocamdată doar pusă:

1. Ignorarea pur și simplu a Europei. „Nu-mi pasă de Europa dumitale”. Curios (sau mai curând semnificativ) este faptul că același punct de vedere nu se întâlnește numai în Caragiale, ci și la E. Lovinescu și G. Călinescu. Trecem peste împrejurarea că acești mari critici nu s-au preocupat niciodată să fie traduși, să colaboreze, să „pătrundă” în Europa, opera lor să „circule” etc. Ba ultimul susținea chiar polemic teza că „universalul este absolutul. Chestiunea răspândirii este de ordin cu totul secundar și exterior și depinde numai de legile difuzării.” Această indiferență (de fapt agresivă) la confruntarea, verificarea și acceptarea universală este rezultatul, în realitate, al unui mare complex de inferioritate-superioritate. Toate rezistențele – și azi extrem de active ale spiritului românesc naționalist-șovin la ideea europeană – nu sunt, de fapt, decât efectul acestui inevitabil și trist complex. El este de altfel tipic tuturor culturilor „mici”, „minore”, practic încă necunoscute în „Europa”.

2. Expatrierea, renegarea, renunțarea definitivă la limba și cultura română, prin ruperea oricăror legături cu tradiția culturală originară. Este soluția, nu mai puțin tipică, a lui E. Cioran. Și este dominată de un violent complex de inferioritate, tradus prin sarcasmul bombastic pentru condiția,

pretins oribilă, de a fi român. Dispreţul său pentru poporul român că nu este „european" atinge intensităţi nihiliste, maxime, aproape maladive. Semn de dezechilibru interior în orice caz. Ne aflăm chiar în faţa unui „caz". Probabil însă şi a unei poze. Singura reacţie firească este doar aceea de a fi, a scrie şi a rămâne român şi a locui în România. Fără complexe de nici un fel: român şi european în acelaşi timp. *Simplu, natural, constructiv*. Fără ifose şi pamflete deplasate. De unde, încă o soluţie. De fapt, singura practică şi recomandabilă:

3. A aduce, cu orice preţ, Europa acasă. La noi, în România. Altfel spus: a crea în limba română valori de semnificaţie şi circulaţie – măcar virtuală, potenţială – europeană. În acelaşi timp, a întemeia la noi în ţară instituţii culturale române şi europene (fundaţii, reviste, edituri etc.), a întreţine fără restricţii un climat şi regim de relaţii europene, a cultiva criteriile europene, a importa (cărţi, reviste etc.) valorile europene. A duce, în sfârşit, o politică culturală europeană, de stat şi mai ales particulară.

Dar a blestema de la Paris că nu suntem „europeni" şi a nu face nimic, dar absolut nimic, pentru cultura română, ca ea să se apropie, fie doar şi prin câteva vârfuri, sau sub unele aspecte, de cultura europeană, ni se pare egocentric şi steril. Nu este vorba de lipsă de patriotism, ci pur şi simplu de autism, grimasă şi uneori chiar de cabotinism. O atitudine regretabilă. Oricum am privi lucrurile. Chiar dacă destule rezerve sunt, sau pot fi, adesea şi din nefericire, îndreptăţite, în legătură cu realităţile româneşti, multe negative.

(1992)

3. Literatura europeană, azi

O documentată și utilă teză italiană reactualizează în mod fericit conceptul de „literatură europeană”[1]. Este un bun prilej de a reciti unele izvoare, de a le privi într-o nouă lumină și de a regândi întreaga problemă din perspectiva actuală. Ea nu mai este, nu mai poate fi aceeași, ca în epoca Goethe-Mazzini, spiritele care au „lansat” în mod explicit, manifest, ideea europeană în literatură. Dar unele premise au rămas aceleași, chiar dacă o serie de completări, retușări și nuanțe au devenit, între timp, necesare. Mai mult chiar : definiția „originară” a „literaturii europene” este, sub nu puține aspecte, mai limpede, mai fecundă, mai stimulativă decât multe din reelaborările ulterioare, adesea pur academice. Căci dintr-o problemă ideologică militantă de primă importanță și de o actualitate evidentă, „literatura europeană” se transformă repede într-o temă pur istorico-literară de factură universitară tradițională. Din fericire, o serie de luări de poziții actuale, puternic motivate ideologico-politic în contextul epocii contemporane, îi redau din vechiul suflu, pierdut pe parcursul a nu puține considerații neutre, descriptive, strict documentare. În mod evident, „literatura europeană” este ceva mai mult. Cu mult mai mult...

Privită în miezul său, problema ridică o întrebare esențială : ce este „literatura europeană” ? De unde alte două întrebări-cheie : 1. Care sunt dimensiunile (spațiale, lingvistice etc.) ale acestei literaturi ? și 2. În ce constă ea : care este specificul său, care sunt tendințele și valorile sale tipice ? Răspunsul obligă nu numai la idei limpezi, dar și la opțiuni precise. În plus, ideea „literaturii europene” se cere gândită până la capăt, în toate implicațiile sale. Multe sunt paraliterare, inclusiv de ordin ideologic. Această reacție depășește cu mult obiectivele comparatismului strict academic. Termenul originar, goethean, *Weltliteratur* (Eckerman, 31 ianuarie 1827), care introduce și pune în circulație întreaga problemă, este plin de ambiguități. Se susține, în genere, că „literatura europeană” nu se confundă cu cea „universală” ; că Goethe nu avea în orice caz această noțiune ; că el se gândea de fapt doar la marile literaturi occidentale etc. Textul este însă foarte clar : când Goethe a vorbit pentru prima dată de *Weltliteratur*, el avea în mână traducerea unui roman chinez. Deci dimensiunea „universală” a lui *Weltliteratur* era nu numai implicită, ci și explicită în spiritul și limbajul său. Respingând ideea de „model literar”, el precizează : „Nu trebuie să ne spunem că modelul să fie chinezesc sau sârbesc, sau Calderon, sau *Nibelungii”*. Deci, nici chinez, nici slav, nici spaniol, nici german. Chiar și această simplă enumerare dovedește că „literatura universală” (sub formă canonică sau nu) era gândită de Goethe ca o totalitate, că ea cuprinde literaturi naționale din toate zonele geografice și lingvistice și că ea se confundă, de fapt, cu literatura ca atare, cu

literatura pur și simplu. Orice limitare este, în orice caz, exclusă din principiu și de la început.

Să redeschidem și celălalt mare precursor, Mazzini, cu al său celebru manifest *D'una letteratura europea* (1829). Observăm imediat aceeași ambiguitate și alternanță de sensuri, produsă de faptul că la acea epocă literatura „europeană" era, într-adevăr, singura bine cunoscută, și că întregul context al discuției era „european" : o revistă europeană, o limbă europeană etc. Și el vorbește de o entitate „Europa", de „una tendenza europea", caracterizată prin note universale : „o armonie de necesități și dorințe, o gândire comună, un suflet universal, care orientează noțiunile pe drumuri conforme aceluiași țel" (XIX) etc. Toți cei care i-au urmat au gândit „Europa literară" în aceiași termeni : patrimoniu comun, comunitate a spiritelor creatoare, izvoare și idealuri comune, într-un cuvânt unitate culturală. Ea este asigurată de o serie de valori specifice. Cultura europeană este, în esență, s-a spus mereu, latină în extensiune, elină în adâncime, creștină în înălțime. Aceste valori des invocate de toți teoreticienii „Europei literare" (exemplul cel mai tipic este oferit de E.R. Curtius) nu sunt în exclusivitate valori vest-europene. Limitele lor sunt efectiv fluide, dar ele nu se reduc în nici un caz la un patrimoniu închis, restrictiv vest-european. Europa (culturală, literară etc.) formează o unitate gândită ideal, fără bariere. Este un punct de vedere reafirmat de toate spiritele paneuropene contemporane. Denis de Rougemont între alții, de amintit pentru claritatea mesajului[2]. Ideile de umanism, persoană, pluralism, democrație, drepturile

omului etc. sunt cel mai des invocate. Un filosof român, liber profesionist, Constantin Noica, adaugă și „primatul valorilor autonome”[3]...

Adversarii „literaturii europene” – mult mai numeroși decât s-ar crede – invocă existența literaturilor naționale (incontestabilă!) pentru a combate o presupusă unificare, omogenizare, nivelare pe care ideea „europeană” ar presupune-o. Interpretarea este cu totul abuzivă. „Literatura europeană” (ideal sau realitate) nu implică desființarea, anihilarea sau primejduirea într-un fel oarecare a literaturilor naționale. Realitatea evolutivă a tradițiilor și limbilor naționale rămâne în continuare la fel de vie, în ciuda oricărei răspândiri a unei sau a unor limbi internaționale. Raportul esențial dintre „european” („universal”) și „național” este numai unul de unitate în diversitate, de diferențiere în uniformitate, de implicare și integrare reciprocă. Nici un teoretician serios al „literaturii europene”, începând cu critici și eseiști ca T.S. Eliot și terminând cu comparatiști ca L. Foscolo Benedetto, n-au gândit altfel[5]. Dreptul european la pluralitate și diversitate literară este imprescriptibil și inviolabil. Nu se poate vorbi în nici un caz de un bloc coerent, de omogenizare latentă sau programată. „Internaționalizarea” și „europenizarea” literaturii (vom vedea imediat în ce sens) este una, uniformizarea și supranaționalizarea este alta. Din convergența heterogeneităților naționale rezultă general-umanul în expresie literară, nu o literatură apatridă și nediferențiată. Ideea este larg îmbrățișată, inclusiv de comparatiști[6]. Scriitorul „european” pleacă de la realități naționale, dar el subînțelege

în mod constant, în întreaga sa operă, existența și prezența „Europei” în totalitatea dimensiunilor sale. El scrie în perspectivă europeană, cu „Europa” integrală, întrevăzută, visată, imaginată în filigran. Idealul este deci scriitorul „național”[7] cu spirit, educație și aspirații europene. Acest tip de scriitor va rămâne încă multă vreme figura polară a literaturii efectiv europene în curs de constituire.

Nota dominantă a acestei literaturi este un model specific de relații literare și culturale, de definit cu toată claritatea. Este sensul tare, am spune, al ideii de „literatură europeană”. Bazele sale au fost puse în secolul al XIX-lea, în perioada Goethe-Mazzini, Dna de Staël, urmați de Villemain, J.-J. Ampère, Philarète Chasles, Carlyle. Toți acești precursori urmează a fi reluați, sistematizați și reformulați în termenii actuali de la sfârșitul secolului XX. În orice caz, se simte nevoia unei puternice reactualizări și reafirmări a acestui model devenit clasic într-o perioadă când nu puține obstacole și bariere i se opun încă:

1. Literatura europeană – și implicit „universală”, sinonimia celor două noțiuni fiind, la acest nivel, fundamentală – presupune comunicare și circulația literară liberă, stimularea și intensificarea continuă a schimbului de valori de pretutindeni. Goethe vorbește de „ușurința comunicațiilor”, de „multiplicarea și rapiditatea relațiilor”. „Cine vrea să înțeleagă pe poet/ Trebuie să meargă în țara poeților”[8]. Expresia franceză corespunzătoare a epocii este „circulația literară”, „comerțul internațional”, „liberul schimb”. Ideea reapare și la mulți comparatiști moderni[9]. Realizarea acestor schimburi se produce în primul rând prin traduceri

(un important articol al Dnei de Staël din 1816), dar și prin colaborări internaționale, asociații, colocvii etc.

2. Literatura europeană (=universală) cere și stimulează cooperarea și influența reciprocă. Ea promovează o literatură permeabilă, receptivă, sensibilă, deschisă asimilărilor creatoare, diferențierii și alterității. Cultivarea raporturilor amicale („pași prietenești”), „corectarea” și „toleranța” reciprocă devin necesități și imperative morale și literare de prim ordin. Și aceste expresii sunt goetheene. De aceeași orientare sunt și alte formule excelente (uitate), tot de epocă: „*Weltliteratur*... altfel spus, concilierea punctelor de vedere opuse” (Villemin) sau „schimbul multilateral” (*ein wechselseitiger Austausch*) (T.W. Danzel)[10]. Studiul „influențelor” literare străine, care încep să fie recunoscute și studiate sub această emulație (și care se transformă în perioada pozitivistă în simplă erudiție istorico-literară), are la origine conștiința participării la tradiții și valori europene, recunoașterea și cultivarea elementelor literare comune, internaționalizarea creațiilor locale, ieșirea din izolare, lărgirea orizontului. „Cine nu cunoaște decât o literatură nu cunoaște decât o singură pagină a cărții.” (Mazzini)

3. Literatura europeană (=universală) încurajează competiția și spiritul de emulație al literaturilor naționale, care-și păstrează în continuare individualitatea, specificul și aspirațiile specifice. Fiecare are însă un rol de jucat și Goethe apasă încă o dată pe ideea necesității ieșirii din „țarcul strâmt”, prin depășirea izolării și a provincialismului, în primul rând a literaturii germane. Ea

are „misiunea” sa, dar fără complexe, infatuări și „înfumurare pedantă”. În această situație se află, de fapt, toate literaturile. Dna de Staël făcuse aceeași teorie: *De l’émulation* (*De la Littérature*, II, III). Concurență constructivă deci, în spirit amical, colegial, confratern. În termenii lui Mazzini, de „fraternitate” universală. Personalitatea națională nu se pierde, nu se estompează, ci este stimulată să dezvolte un spirit de colaborare creatoare, să cultive universalitatea general-umană, diversificată și exprimată în forme naționale. În felul acesta, agresivitățile naționaliste și șoviniste se șterg, se estompează, devin chiar imposibile.

4. Literatura europeană (=universală) constituie bunul comun al întregii umanități, care devine – tot cu o expresie goetheană – o „patrie lărgită”, „extinsă” (*erweitertes Vaterland*). Ea constituie o comunitate de valori, idei, forme literare etc., la care toți au liber acces. Europa literară reprezintă deci un patrimoniu comun. Ea este rezultatul unei colaborări active intercontinentale. Goethe, apoi Mazzini întrevăd „aurora unei *Literaturi europene*: nici un popor nu va putea spune că a făcut-o singur, toate au contribuit la fundarea sa”. Astfel de idei pluteau în aer și ele își păstrează și azi întreaga lor actualitate și forță de impact. Foarte puțin cunoscut este și un text francez din 1826: literatura este o „proprietate publică și o bogăție națională și chiar universală” (N. Lemercier)[11]. Deci un bun care devine general-accesibil fără restricții de nici un fel. Depășirea prejudecăților naționaliste, „răutății intolerante”, „mediocrității leneșe” (am citat din nou pe Mazzini)

devin necesitățile absolute ale acestui spirit european, obstacole de depășit cu orice preț. Un „nou umanism”, o „civilizație universală” se cer deci instaurate. Astfel de apeluri se fac auzite cu multă insistență mai ales în epoca noastră după terminarea celui de al doilea război mondial, chemată la reconstrucție și reorganizare internațională (T. Mann, 1945)[12]. Evoluția evenimentelor pe continentul european din ultimele decenii, în Vest și Est, reactualizează tot mai urgent și mai energetic ideea comunității (literare etc.) europene.

Noile realități – dar și întreaga tradiție a ideii literare europene – readuc în discuție și o altă problemă esențială : care sunt dimensiunile și frontierele literaturii europene ? Răspundem fără nici o ezitare : „literatura europeană” nu se poate restrânge, în nici un caz, doar la câteva mari literaturi vest-europene. Literaturile central-europene și est-europene sunt nu mai puțin europene. Estul face parte și el din Europa. A-i recunoaște identitatea europeană și a-l integra în sistemul european de schimburi literare, în dublu sens, în înțelesul definit mai sus, constituie concluzia logică a conceptului de „literatură europeană” astfel definit. Este o necesitate esențială a epocii, o consecință firească a modului de a gândi european în literatură. Scriitorii estici, de toate naționalitățile, au tot dreptul, ca europeni cu personalitate distinctă, să circule, să publice, în mod firesc, oriunde în Europa și în lume. Nu este vorba nici de „cosmopolitism”, nici de pierderea identității naționale, ci de necesitatea dialogului literar – intens european – fără restricții și obstacole artificiale. Deprovincializarea radicală presupune europenizarea

graduală, selectivă, constructivă și integrarea progresivă – în diferite forme de cooperare, la scară internațională – a tuturor scriitorilor din Europa.

Trebuie reamintit, în același timp, că toți marii promotori ai „literaturii europene" au gândit această realitate fără restricții, ierarhizări și bariere geografice sau de altă natură. Limitarea doar la marile literaturi occidentale a fost de la început exclusă. Goethe, am văzut, recunoștea și existența literaturii sârbești și „boeme" (din care a și tradus). Mazzini vorbea de o Europă „de la Neva la Ebru" (anticipînd formula lui De Gaulle „de la Atlantic la Urali"). El cita scriitori spanioli, danezi și ruși (Kozlov, Pozharscky, Pușkin, toți de „tendință europeană"), credea într-o literatură „unică pentru toată Europa". Cultura europeană comună est-vest (referință mai puțin cunoscută) a fost afirmată și de Jules Michelet[13].

Comparatiștii așa-zicând „clasici" (toți de formație occidentală) n-au mai revenit cu insistență și cu atenția necesară asupra ideii europene. Nu acesta a fost totuși cazul lui Arturo Farinelli în *Il sogno di una letteratura „mondiale"* (1925). După 1945, recunoașterea literaturilor central și sud-est europene, rusă și slave în general, devine cu atât mai mult o evidență, nu numai literară, dar și geopolitică și ideologică. Cine ar mai concepe azi cu seriozitate o „literatură europeană" fără ruși, polonezi, iugoslavi, unguri, cehi, bulgari și, bineînțeles, români etc.? Contribuțiile slave la literatura și conștiința europeană au atras, nu o dată, atenția cercetătorilor și comparatiștilor[14]. Faptul că Denis de Rougemont în *Lettre ouverte*

aux Européens, care nu uită nici pe albanezi, nu se adresează și rușilor (care au adus totuși atâtea contribuții esențiale la dezvoltarea literaturii europene și mondiale – Dostoievski, Tolstoi etc.) nu poate fi considerat decât ca regretabil.

Toate valorile recunoscute ca specific europene au circulat și au fost receptate, reinterpretate etc. și în estul Europei. Teritoriul și frontiera lor sunt acolo unde aceste valori sunt asimilate, cultivate, apărate, oriunde în spațiu. Este și cazul culturii și literaturii române care începe să descopere în mod precipitat, intens și entuziast, Europa, încă din perioada Luminilor[15]. Literatura română cultă este, în esență, de structură și vocație europeană. Toți marii săi clasici și în primul rând Eminescu sunt animați și exprimă un spirit european. Ideea română-europeană are o curbă sinuoasă, este adevărat, mai ales în ultimele decenii, dar este semnificativ că o revistă literară-ideologică *Ideea europeană* a apărut în România între 1919 și 1928. Tradiția bizantină, atât de puternică în sud-estul continentului, este la fel de europeană ca și cea latină. S-a afirmat de altfel, tot în această zonă, că începutul culturii europene datează, de fapt, de la Conciliul de la Niceea, din 325, continuat în alte șase reuniuni până în anul 787[16]. În orice caz, „nașterea” Europei este plurală, policentrică. Roma și Bizanțul sunt, în perspectivă europeană – convergente și complementare. La fel Parisul și Atena. Și alte centre. Se poate chiar spune că „centrul” actual al Europei este oriunde se ia o inițiativă sau se realizează o convergență și o cooperare de semnificație și audiență europeană, în Vest sau Est. Monopolul elitist al unui singur

centru (Parisul, de pildă) a devenit în orice caz inacceptabil.

Expresia tradițională a tendinței care neagă concepția regenerată, modernă, a „literaturii europene” poartă numele – bine cunoscut – de „eurocentrism”. Termenul exprimă un ansamblu de atitudini și orientări care se opun direct sau indirect constituirii și dezvoltării „literaturii europene” în termenii definiți mai sus:

1. În forma sa cea mai directă și agresivă, eurocentrismul (respectiv: restrângerea literaturii europene la câteva mari literaturi vestice ale unor țări cu foarte mari imperii coloniale) constituie o formă de imperialism și colonialism cel puțin cultural. Ideologie, în mod evident, depășită de noile tendințe și realități ale lumii contemporane, dar cu urmări încă evidente în unele studii comparatiste și literare. A vorbi, de pildă, într-o revistă comparatistă, de existența „literaturii coloniale”, chiar și după lichidarea imperiilor coloniale, este doar un singur exemplu[17]. Imaginea restrictivă, manipulată, tendențioasă, a „Orientului” pusă în circulație de unii occidentali, aparține aceleiași mentalități anacronice. Refuzul literaturilor nonoccidentale și absența schimburilor culturale constituie vestigii imperialiste, denunțate energic și în studii comparatiste foarte recente[18].

2. Proclamarea explicită sau implicită a superiorității indiscutabile a modelului literar vest-european, urmată de ierarhizarea întregii literaturi mondiale în funcție de criteriile și scara de valori vest-europene constituie o altă formă (clasică) de eurocentrism. El apare cu claritate încă la F. Brunetière, în articolul său din 1900, deschis

totuși pentru epocă, „La Littérature européenne”. Critici actuali, ca R.M. Albérès și W. Weidlé, în sintezele și pledoariile lor „europene”, sunt animați mai mult sau mai puțin explicit de aceeași convingere. Ea este mult mai răspândită decât s-ar bănui, deși spiritul timpului impune – cu o insistență tot mai evidentă – o surdină unor astfel de profesiuni de credință.

3. Eurocentrismul cunoaște și forme de exclusivism radical, uneori absurd. Teza, larg răspândită în unele sfere comparatiste, conform căreia doar *the western heritage* formează obiectul acestei discipline este una dintre acestea. O formulă ca a lui Fernand Baldensperger (ceva mai veche) „La Littérature universelle selon l’esprit occidental” (*Annales de l’Université de Paris*, 6/1934, pp. 532-560) exprimă întreg spiritul eurocentrist: literatura universală este doar ceea ce Occidentul recunoaște ca atare. În forma sa extremă, eurocentrismul ajunge la afirmații ca acestea, care ne scutesc de orice comentariu:

„Nu există, la drept vorbind, literatură decât în Europa occidentală sau după exemplul său” (René M. Guastalla)[19].

Existența literaturilor tradiționale (indiene, arabe, africane, chineze, japoneze etc. etc.) este negată dintr-un condei... O enormitate.

4. O consecință a acestor convingeri exagerate este proclamarea Europei occidentale și a literaturilor sale drept „centrul” unic de iradiere și educare al literaturilor lumii. Europa de vest este „metropola geniului uman”, „motorul lumii”. Ea a inventat totul în cultură și civilizație. Modelul său se impune cu necesitate lumii întregi care

doar „copie” Europa. Hegemonia Vestului este și rămâne indiscutabilă. Se transferă fenomenul sincronizării civilizației și tehnicii, într-adevăr în plină și inevitabilă expansiune, întreg domeniului cultural. Ceea ce, în mod teoretic și practic, duce la prejudecata că toate literaturile lumii au un singur „centru”, un singur „izvor”, un singur „model”, vestic de inspirație (anglo-saxon, francez, german etc.). Studiile și bibliografiile comparatiste grupate pe capitole: „influențe franceze”, „engleze”, „germane” etc. asupra tuturor celorlalte literaturi sunt un reflex al acestei mentalități restrictive, unilaterale, chiar dacă inocente, mai totdeauna de bună credință. Experiența, dacă nu convingerea european-universalistă, dovedește totuși că *nu o singură* literatură poate fi „centrul” sau „motorul” tuturor celorlalte, că nu succesul „parizian” sau „londonez” este unicul criteriu de consacrare și formă de existență literară. Unii comparatiști actuali denunță de altfel pe față această „concepción antipática” (Claudio Guillén)[20].

5. Există, în sfârșit, și alte forme mai puțin declarate de eurocentrism, ceea ce nu înseamnă că ar fi mai puțin evidente, radicale și active. Una, foarte răspândită, este ignorarea, dezinteresul tacit, învăluit în forme politicos distante, pentru tot ceea ce nu constituie literatură occidentală sau pro-occidentală (influențată în mod direct, tradusă, cu program literar vestic etc.). O astfel de atitudine este frecventă, am spune chiar tipică, marilor *media* actuale, spiritelor jurnalistice de pretutindeni, fără pregătire literară, filologică, lingvistică etc., care propagă doar literatura ultimelor apariții imediat accesibile. În același sens

lucrează și specializarea academică, necunoașterea limbilor străine, o serie întreagă de restricții și obstacole de ordin pur practic. Nu poate fi negată realitatea acestor fapte. Răspunsul este specializarea necesară (recomandabilă nu numai studiilor vest-est, extrem-orientale de pildă[21], dar și europene), dublată de conștiința constantă a existenței „literaturii universale”. Altfel spus, al specializării, care, chiar atunci când își restrânge în mod conștient, metodologic, raza vizuală, nu neagă în vreun mod oarecare existența literaturilor ce se sustrag competenței sale fatal limitate. Este vorba de a avea doar preconceptul constant al modelului relațiilor literare internaționale definit anterior și de a-l aplica în mod consecvent în sfera proprie – fie ea și inevitabil restrânsă – de activitate. Atât și nimic mai mult. O astfel de exigență nu este excesivă, ci strict recomandabilă.

Este cazul a reaminti că reacții antieurocentrice foarte limpezi s-au putut semnala – și nu de azi – la o serie întreagă de comparatiști europeni și americani. Orientarea unui Etiemble sau Wellek este bine cunoscută. O sinteză a acestor luări de poziții, împreună cu noi argumente, am realizat chiar noi înșine într-o lucrare anterioară[22]. Activitatea *Asociației internaționale de literatură comparată*, ca și proiectul său de vastă sinteză (*Histoire comparée des littératures de langues européennes*) părăsește tot mai decis vechea orientare eurocentrică tipică mediilor academice occidentale tradiționale. Ea este tot mai evidentă în domeniul studiilor comparate *East-West-Relations*, înțelegând prin „Est” literaturile extrem-orientale (studii animate mai ales de A. Owen Aldridge), latino și

sud-americane[23], central și sud-est europene etc. Se acceptă tot mai puțin prejudecățile provincialiste, proclamarea tendințelor vest-europene (efectul unor accidente social-istorice) ca universale, aplicarea mecanică a termenilor occidentali la genuri, forme și structuri literare orientale, impunerea modelelor vestice în Est etc.[24] Antieurocentriste erau, în esență, și concepțiile anterioare ale lui T.S. Eliot, care cerea încă în *Tradition and the Individual Talent* (1919) considerarea întregii literaturi europene începând cu Homer ca având o „existență simultană”, în cadrul unei „ordini simultane”. La fel, ideea lui Harry Levin conform căruia „toate literaturile” formează „one organic continuum” (*Grounds for Comparison*, 1972, p. 35). Estul – apropiat sau depărtat – este inclus în definiție.

Pentru a păstra măsura dreaptă a lucrurilor, trebuie precizat și uneori chiar subliniat că eurocentrismul a avut – și sub unele aspecte continuă să aibă și azi – și un rol pozitiv. Cu toate limitările sale, cultura vest-europeană a adus și aduce o contribuție eminentă la conservarea, transmiterea și studierea tuturor culturilor orientale moarte sau vii. Sinologia, de pildă, este – a fost în orice caz – o știință „franceză”. Pe de altă parte, apărarea valorilor occidentale amenințate în diferite împrejurări istorice (mai vechi sau mai noi) a constituit și constituie un enorm serviciu adus întregii umanități. Pe măsură ce noile valori europene se vor cristaliza și impune, „apărarea Occidentului” (temă clasică în cultura vestică: Henri Massis *et al.*) îi va schimba conținutul și, în orice caz, raza de acțiune. Dar această capacitate

mereu verificată de rezistență, continuitate și expansiune nu poate fi negată în nici un caz Occidentului. Meritul său este istoric.

Să reținem și faptul că eurocentrismul, în condiții istorice date, constituie un fenomen normal, natural. Tradițiile culturale și literare comune, o cunoaștere inevitabil mai bună a literaturilor aparținând acestui patrimoniu, popularizarea lor firească prin întregul sistem de studiu și educație, cunoașterea limbilor occidentale de circulație, toate acestea i-au dat inevitabil naștere. Și apoi de ce s-ar plânge în toate împrejurările literaturile estice că nu sunt de multe ori bine cunoscute, luate în considerație, cultivate etc.? Vina nu este numai a culturilor occidentale. Culturile estice (împrejurări istorice nefavorabile, profund coercitive, totalitare, izolaționiste, lipsă de aspirații europene, complexe și tradiții restrictive, teorii evazioniste, chiar capitularde – de tipul „sabotarea" și „ieșirea din istorie" etc.) n-au făcut adesea tot ce puteau face pentru a „intra" efectiv în Europa și deci a fi socotite ca partenere legitime, egale în principiu, de dialog și schimburi intelectuale.

Prejudecății eurocentrice, azi în reflux, i se opune o deschidere tot mai consecventă și mai energică spre universalitatea literaturii. Doar că antieurocentrismul a devenit, mai ales în perioada actuală, o teorie mai complexă și mai completă. Ea este literară și trans-literară în același timp. „Literatura europeană" nu mai este, nu mai *poate* fi gândită azi doar în termeni pur literari. În definiția sa intră și valori ideologice, morale, o adevărată sinteză spirituală. Mazzini însuși (pentru a ne întoarce din nou la izvoarele literar-europene)

vorbește, cum am văzut, de o „gândire comună”, de un „suflet universal”, de un „gust mai universal” care absoarbe, depășește și rectifică „gustul exclusiv” național. Se preconizează de pe acum o dublă universalizare, căreia studiile literare actuale, comparatiste în primul rând, nu i se mai pot sustrage : 1. Literatura universală include *toate* literaturile din Vest (Extremul Occident) și Est (Extremul Orient) ; 2. Literatura europeană, a cărei vocație universală a fost proclamată de toți inițiatorii săi, exprimă, apără și propagă toate valorile universal-umane. Acestea din urmă constituie o realitate incontestabilă, chiar dacă europeanul are uneori tendința abuzivă să se identifice doar el cu „omul universal”. Universalitatea umană este rezultatul unei convergențe, aspirații și vocații comune a conștiințelor active, lucide și evoluate de pretutindeni. În stilul mesianic-retoric al epocii, Mazzini proclamase același mesaj : „Noi renunțăm la orice prejudecată națională și spunem tuturor scriitorilor cei mai importanți ai tuturor popoarelor și de toate vârstele : veniți !” Acest limbaj, altfel formulat, își păstrează întreaga sa actualitate și semnificație.

Reflecția comparatistă modernă – când depășește stadiul pur istoricist al studiului relațiilor literare internaționale – recunoaște existența fenomenului literar european deschis, dinamic, în plină expansiune. Altfel spus, al realizării sale progresive, pe etape, prin asumarea universalității literare integrale. Dar nu conform unui model normativ eurocentric, ci prin lărgirea continuă a ideii „literaturii europene”. Nu în sensul extinderii geografice nivelatorii, ci al identificării treptate

cu ideea însăși de „literatură universală” și, la limită, cu însăși ideea de „literatură”. Procesul devine posibil prin subsumare, inducție și generalizare continuă. Ori de câte ori se demonstrează, de pildă, realitatea și migrația curentelor literare *dincolo* și *peste* frontierele literaturilor naționale, sau conceptul de literatură (european la origine) este sau poate fi raportat și unor scriitori extra-europeni (africani, asiatici etc.), este evident că „literatura europeană” a primit o altă definiție, mult mai extinsă și vădit generalizantă. Dacă se recunoaște „literaturii europene” o pluralitate de rădăcini și izvoare comune (greco-latine, iudeo-creștine, germane, celtice, arabe[25], slave etc.), de ce același model nu s-ar aplica și literaturilor din alte zone, la limită totalității literaturilor? Dacă se admite acest principiu pentru Europa, de ce el n-ar fi valabil și pentru alte literaturi și chiar pentru întreaga literatură universală?

Tendința, tot mai evidentă, de a identifica în acest sens „literatura europeană” și cea „mondială” este deci firească prin însăși vocația universalistă originară și intrinsecă a „literaturii europene”. Dacă ea păstrează încă o determinare geografică aparent limitată, restrictivă, faptul se explică în primul rând prin localizarea în Europa a primelor teorii universaliste. Apoi, mai ales, prin considerarea implicită sau explicită a Europei ca simbol al întregii mondialități literare. Se pleacă totdeauna de la cunoscut la necunoscut. În orice caz – și o antologie de texte și manifeste comparatiste esențiale de tipul *La letteratura del mondo* (1984) de Armando Gnisci, preocupată de „mondialitatea literaturii” o dovedește din plin –

reflexia comparatistă fundamentală (de la G. Mazzini, la A. Farinelli și L. Foscolo Benedetto și E. Auerbach) tinde în mod constant la omologarea teoretică. Nu factuală, ci de substanță: european-mondial în literatură. Se pot adăuga și alte nume mai recente: Claudio Guillén, A. Owen Aldridge și din nou Etiemble cu recenta sa carte: *Ouverture(s) sur un comparatisme planétaire* (1988) etc. Nu este vorba, repetăm, de a revendica o competență universală (utopică) – specializarea și lucrul pe echipe rămân mereu tot mai necesare – ci doar de a gândi în mod constant literatura – toată literatura, fără nici o discriminare – sub specia universalității. Ceea ce se impune este în primul rând o schimbare de mentalitate, de paradigmă și unghi de recepție. Ierarhizarea și clasificarea tradițională a literaturilor în „majore" și „minore", „centrale" și „marginale", devine atunci fără sens. Astfel de scheme trebuie în orice caz abandonate.

Vechiul vis universalist al „cetății literelor", *Republica litteraria*, pe care Renașterea și Umanismul încep să le propună cu insistență Europei, capătă, în felul acesta, o nouă și puternică actualizare. Mesajul său nu privește numai libertatea și eficiența comunicațiilor literare în timp și spațiu, ci și solidarizarea activă în jurul valorilor general-umane. Egalitatea, libertatea, toleranța, ideea de *Weltbürgertum* literară, conștiința vocilor distincte într-un cor unic, unitatea în diversitate sub toate raporturile, sunt câteva dintre acestea. Ele sunt cultivate nu numai de unii comparatiști, care au depășit studiul erudit-pozitivist, dar și de scriitorii pentru care idealul „universal" coincide cu

cele mai înalte aspirații morale. Sau, pentru a cita pe A. Soljenițîn, cu prilejul decernării Premiului Nobel pentru Literatură, literatura este „capabilă să comunice o expresie condensată de la o țară la alta, în scopul de a nu mai fi divizați și derutați și ca diferitele noastre scări de valori să coincidă". Scopul final este de a „dezvolta în noi o viziune capabilă de a îmbrățișa lumea întreagă"[26].

Este semnificativ că astfel de voci se aud și în Est (M. Kundera, de pildă, printre cehi). Se pot aminti și români, Constantin Noica, între alții, care întrevede, intermitent, în curs de formare, o nouă specie de om, *homo planetarius*[27], sau Mircea Eliade, în ultimul său interviu: „Simt aici ceva, nu cosmopolit, ci universal. În Chicago sunt americani de tot felul, diferiți nu numai etnic sau rasial, dar și cultural; aceasta însă nu-i împiedică să formeze o unitate; iată un fapt care mă fascinează. Ce se întâmplă aici se va petrece oriunde pe planetă în următoarele trei sau patru sute de ani".

Într-o astfel de perspectivă, obiectivul final al studiilor literare „comparatiste" se modifică în mod necesar în sens universalist și generalizant. Dacă nu literaturile naționale izolate, ci totalitatea literaturilor formează adevăratul câmp de investigație și punere în relație, de analiză și sinteză literară, dacă există în ultimă analiză doar o singură literatură, rezultă că „literatura universală" se confundă cu „literatura" pur și simplu. Iar dacă unui text dintr-o literatură națională i se recunoaște calitatea de „literar" prin însăși *literaritatea* sa, aceeași calitate urmează a fi recunoscută și tuturor textelor literare de pretutindeni, din toate literaturile lumii. Ele aparțin

literaturii în măsura în care participă sau nu la *literaritate*.

Această *literaritate*, peste tot verificată, poate fi numită, pentru a ne menține în tradiția goetheană, *allgemeine Weltliterarität*, o „literaritate universală”[28]. Noi am propus într-o lucrare anterioară termenul de „literaritate comparatistă”. Dar indiferent de terminologie, rezultă limpede că unitatea de structură, fenomenologică și morfologică a literaturilor lumii, nu poate participa decât la aceeași unică „esență” sau „substanță” literară. Dacă se admit pentru o astfel de realitate, la un nivel maxim de generalitate, definiții clasice universale ale artei și literaturii de tipul *mimesis*, *idee*, *intuiție*, *expresie*, *reflectarea realității* etc. etc., aplicabile peste tot, de ce nu s-ar admite și o astfel de definiție a literaturii? La fel de universal aplicabilă și verificabilă în timp și spațiu? Problema are implicații estetice și filozofice evidente. Totul depinde de acceptarea (sau nu) și a unei astfel de perspective.

(1990)

4. Literatura „europeană” și „universală”: o nouă perspectivă comparatistă

Literatura comparată care n-a avut niciodată, în treacăt fie spus, un statut foarte precis – cunoaște în ultimul timp noi reformulări și definiții. Se vorbește de un „nou spirit comparatist”[1], vechea, tradiționala accepție a literaturii comparate, concepută ca „simplă disciplină academică”, nu mai dă satisfacție. Sunt formulate noi obiective și imaginate noi metode.

Se desprind, în mare, două categorii de noi orientări și direcții. Ambele preocupări au un caracter ideologic manifest. Ar fi fost și cu neputință ca, într-o perioadă de mari tensiuni și confruntări ideologice, „literatura comparată” să rămână în continuare neutră, o disciplină academică oarecare, oscilantă și neimplicată. Simplul studiu istoric al relațiilor literare internaționale, al influențelor și „izvoarelor”, al circulației temelor și tipurilor literare, al imagologiei și alte cercetări de aceeași factură, predominant factologice, pozitiviste, nu mai corespunde noilor exigențe în acest domeniu de investigație.

Pentru unii comparatiști din țările de Est (printre care ne numărăm), comparatismul este

animat și orientat cu atât mai mult de o dinamică ideologică specifică. Nu trebuie uitat îndeosebi faptul că timp de decenii, cultura academică și neacademică – a țărilor din Est – a suferit crunt de izolare, dogmatism, dirigism și constrângere. În perioada stalinistă, comparatismul era declarat pur și simplu disciplină „cosmopolită” și interzis cu desăvârșire. Politica de izolare condamna și reprima orice legături literare internaționale nedirijate și necontrolate. Din care cauză, sub acest regim de dictatură, orice preocupare comparatistă – internațională prin esență – însemna a întreține legături cu lumea liberă, prin încercări de ieșire din izolare, de solidarizare cu preocupările critice, istorice și teoretice ale întregii lumi necomuniste. A nu ține seama de acest context ideologic specific – de unde și o nouă concepție comparatistă – reprezintă o mare eroare. Și, în definitiv, la ce servește „comparatismul” dacă el nu ne ajută să înțelegem și să ne transpunem și în *alte* contexte, și în *alte* situații și în *alte* realități culturale, decât cele dominante în două-trei centre occidentale de mare prestigiu?

În aceste condiții specifice am propus conceptul de „comparatism militant”. Am folosit ca pretext, într-o carte cu cheie, publicată doar în limba franceză, în 1982, printr-o dezvoltare personală, sistematizată, opera și ideile comparatistului francez Etiemble, luate doar ca punct de plecare[2]. Pentru ce „militează” comparatismul militant? Tabla de materii a acestui eseu o spune cu claritate: relații Est-Vest, antinaționalism, antieurocentrism, antiimperialism și anticolonialism, internaționalism, cosmopolitism, universalism,

relații, schimburi, cooperare, comunicații libere, pentru un nou umanism, pentru un nou comparatism. Deci, tot atâtea teme care contestau, direct sau indirect, ideologia culturală oficială comunistă. Amintim acest episod doar ca simplu document ilustrativ al noului spirit comparatist care s-a format în răsărit, în România în speță, în condițiile totalitare.

În Occident, sub presiunea noilor configurații geopolitice, comparatismul a simțit nevoia unei deschideri analoage, dar cu obiective diferite. Problema „comunicațiilor libere” era, bineînțeles, rezolvată. Nu însă și a eurocentrismului, imperialismului, colonialismului, cu toate consecințele lor teoretice și de metodă. Apariția noilor state în fostele imperii coloniale, cu literaturile lor „emergente”, pentru a nu mai sublinia intrarea pe scena mondială a Chinei și Japoniei, toate aceste realități ale lumii contemporane modificau nu numai raporturile existente de forță, dar obligau și la o revizuire radicală a conceptelor și canoanelor tradiționale cu care a operat, timp de decenii, comparatismul academic. Se mai putea el limita doar la sistemul de preconcepte și referințe format și cultivat numai în două-trei centre culturale occidentale într-o epocă anterioară? Răspunsul vine de la sine: nu, în nici un caz!

Formarea *Comunității Europene*, după al doilea război mondial, repune în mod inevitabil în discuție și conceptul de „literatură europeană”. El are un mare și strălucit precursor în persoana lui G. Mazzini: *D’una letteratura europea* (1829). El o concepea – detaliu esențial! – „de la Neva la Ebru”, formulă care o anticipează (am mai spus-o)

pe a lui De Gaulle „de la Atlantic la Urali”. Este chiar nodul chestiunii, deoarece el fixează în același timp și granițele efective ale „literaturii europene”, problemă mai mult decât iritantă. Pentru mulți, „literatura europeană” se reduce încă la literatura vestică. Un sondaj al ziarului *Die Zeit*, din 1984, în colaborare cu alte patru organe occidentale (*Lire*, *El Pais*, *La Stampa* și *The Times*), pleacă doar de la recunoașterea tradiției vest-europene comune, în baza căreia pot fi selectați cei zece scriitori mai importanți din toate timpurile. Europa orientală (central-europeană, de sud-est și rusă) este exclusă. Poate fi însă acceptată o „literatură europeană” fără Dostoievski și Tolstoi, pentru a nu mai aminti de scriitorii polonezi, unguri, greci, români etc. etc., de prim ordin? Reacțiile n-au întârziat să se producă[3]. Problema este de altfel mai veche și un cercetător cubanez, Desiderio Navarro, a făcut chiar un inventar destul de complet al polemicii antieurocentriste în țările din Est[4]. Marele precursor modern rămâne, bineînțeles, Etiemble. Urmează a trage toate consecințele, din punct de vedere comparatist, al recunoașterii – pe deplin legitime – a existenței „literaturii europene”. Fără granițe și bariere ideologice. Ele pot fi rezumate foarte concis astfel:

1. Renunțarea la sistemele de referință exclusiv vest-europene; literaturile est-europene sunt nu mai puțin „europene” și demne de o egală atenție selectivă;

2. Renunțarea la preconceptele și categoriile exclusiv vest-europene. Definiția „literaturii comparate” care circulă și, mai ales, spiritul său istoricizant și de extremă specializare, de negare

a posibilității sintezei, de refuz al categoriilor generale aplicabile tuturor literaturilor (vezi problema „constantelor”, a „invariantelor” literaturii), este un produs tipic al mentalității neopozitiviste occidentale. Ea încetează totuși să mai fie canonică pentru ansamblul studiilor comparatiste de pretutindeni ;

3. Existența unui „proces literar european” poate fi nu numai postulată, dar și studiată cu condiția definirii cât mai precis posibil a noțiunii de „european” și de „Europa”. În literatură și în toate celelalte domenii de cercetare ;

4. Dacă „cea mai bună definiție” a „literaturii comparate” este „studiul literaturii dincolo de granițele unei singure țări”[5], frontiera comparatismului depășește atunci, în mod necesar, nu numai limitele vestice, dar și ale continentului european ; literaturile africane, sud-americane și asiatice formează nu mai puțin, în mod legitim, obiectul „studiului literaturii”. Definiția nu este însă „cea mai bună” și nici măcar „bună”. Ea nu precizează ce fel de „studii” se are în vedere : teoretic, istoric, calitativ, cantitativ etc. Fiecare din aceste domenii presupune un obiect și o metodă specifică, net deosebite unele de altele. De unde diferite comparatisme inevitabile ;

5. De aici și necesitatea de a întreprinde „studiul literaturii” prin concepte, categorii, pretutindeni aplicabile și deci, la limită, „universale”. Ele urmează a fi elaborate, prin inducție și deducție, în funcție de existența și experiența „tuturor” literaturilor. Nu discutăm acum problema competenței universale și nici a cercetării în echipe pe domenii specializate, ci doar operativitatea, din

punct de vedere comparatist, a criteriilor „universale”. Ceea ce duce în mod direct la reformularea și la redefinirea conceptului tradițional nu numai de „literatură europeană”[6], dar și de „literatură universală”.

După cel de al doilea război mondial este, în principiu, unanim admis că în conceptul de „literatură universală” intră toate literaturile lumii, inclusiv literaturile africane și asiatice, estice în general. Geografic vorbind este, mai curând, un paradox : dacă „estul” constituie întreg domeniul literar situat la est de Europa, deci Asia, aceasta este de fapt situată la vest de Lumea Nouă. Împrejurare simbolică pentru circularitatea ideii de literatură universală. Ea a cunoscut toate etapele lărgirii conștiinței literare, începând din secolul al XVIII-lea : Europa de vest, apoi de est, apoi literaturile hispanofone, apoi literaturile africane și asiatice etc. Dificultatea nu este însă, din perspectivă comparatistă, de a trage o astfel de concluzie, ci de a o articula unei concepţii și teorii comparatiste bine întemeiate și general admise. Examinând situația actuală a comparatismului se pot trage unele concluzii :

1. Recunoașterea existenței „literaturii universale” (alte formule : „mondială”, „planetară”) schimbă statutul însuși al disciplinei literaturii comparate. Modificarea statutului lui *A.I.L.C* din 1985 propune următoarea definiție : „*A.I.L.C.* tinde să dezvolte studiul literaturii dintr-un punct de vedere internațional.” Precis și vag în același timp dacă „punctul de vedere internațional” nu este definit cu claritate. Se poate presupune totuși că preconceptul de bază al comparatismului – tot

ce depășește frontiera literară națională, deci referința la „altul”, la „alteritatea” literară – extinde raza vizuală a comparatismului în timp și spațiu fără nici o restricție.

2. În mod practic, o astfel de concepție duce la includerea studiilor tuturor literaturilor neeuropene în domeniul literaturii comparate. Astfel, literaturile africane au intrat în preocupările congresului *A.I.L.C.* de la Innsbruck (1980). S-au organizat colocvii și culegeri de studii (dăm doar foarte scurte indicații) pe tema: *Chinese – Western Comparative Theory and Strategy*, editor John I. Deeney (Hong Kong, 1980) sau: *Comparative Literature East and West. Traditions and Trends*, editori Cornelia N. Moore, Raymond A. Moodi (University of Harvard and The East-West Center, 1981), Marián Gálik, *Milestones in Sino-Western Literary Confrontation*, 1898-1979 (Wiesbaden, 1986). În aceeași logică se înscrie și volumul-manifest recent, *Ouverture(s) sur un comparatisme planétaire* (Paris, 1989) de Etiemble. Este exclus nu numai orice eurocentrism, dar și orice etnocentrism.

3. Capitală rămâne mai ales orientarea acestor studii. Ele au două direcții esențiale:

a) Cea dintâi, tradițională, în prelungirea comparatismului european așa-zicând „clasic”, studiază relațiile și contactele istorice, raporturile factuale dintre literaturile europene și asiatice, extra-europene în general. Circulația operelor literare și influențele lor reciproce, studiul „izvoarelor”, traducerilor și imitațiilor literare, formează obiectul de predilecție al acestor cercetări.

b) A doua, mult mai ambițioasă, urmărește elementele comune detectabile, deci universale, ale tuturor literaturilor accesibile. Este vorba, în același timp, de diferențiere și unitate, de alteritate și generalitate literară. Pentru a da doar câteva exemple curente : cultura africană se proclamă, cu îndreptățire, ca o parte a universalității[7], în timp ce literaturile indiene multilingue se definesc și ca o totalitate literară, printr-o serie, bineînțeles, de elemente comune[8]. Un text lămuritor în această privință aparține comparatistului american A. Owen Aldridge, care este și un animator al studiilor comparatiste est-vest : „The Universal in Literature” (*Neohelicon*, X, 1/1983). Iar acesta demonstrează deopotrivă existența „varietății în mijlocul uniformității”, dar și a „uniformității sau unității în mijlocul varietății” (p. 172).

4. De unde ultima concluzie – foarte îndepărtată, este adevărat, de preocupările comparatismului factologic și istorizant tradițional – privitoare la posibilitatea unei „poetici” sau „teorii literare” comune, elaborată pe baza experienței „tuturor” literaturilor. Problemă complicată și controversată, care duce – într-o formă sau alta – la recunoașterea existenței „invariantelor” sau „constantelor” literare. A „conceptelor” și „universalelor” literare. Este evident că ideea literaturii universale ca totalitate presupune, foarte expeditiv spus, existența unor elemente comune, comparabile, deci omologabile, între „toate” literaturile lumii. Chiar și vechile „paralele” plecau, de fapt, de la aceeași constatare. Întreaga dificultate, pur tehnică și documentară, constă doar dintr-o metodă bine pusă la punct, capabilă să detecteze și să ilustreze aceste

„invariante”. Etiemble este un mare pionier și în acest domeniu. Noi înșine am propus o serie de soluții în același sens într-o carte : *Comparatisme et théorie de la littérature* (Paris, 1988). În ultimă analiză, literatura universală astfel definită se confundă cu însăși definiția literaturii, cu Literatura pur și simplu, cu L mare. Astfel conceput, noul comparatism poate aduce o contribuție esențială la elaborarea unei estetici literare generale. Doar că perspectiva se schimbă în mod radical : din speculativă și deductivă, această nouă estetică se vrea inductivă și experimentală, *von unten* și nu *von oben*, în terminologie germană.

În același timp – în consonanță cu întreg climatul și contextul ideologic actual de care aminteam la început – noul comparatism se vrea și militant. S-a observat, de altfel, că pentru noile literaturi „emergente”, africane și altele, literatura constituie și o „armă de luptă”[9], în mod esențial împotriva colonialismului. Se pot observa patru direcții ale acestei implicări ideologice directe, din nou foarte îndepărtate de comparatismul strict academic. El este total „apolitic” și radical „dezideologizat”, cultivat de profesori fără nici un „angajament”. Se cere, dimpotrivă :

1. Ieșirea din izolare a culturii și literaturii naționale închise, fără legături și contacte internaționale, fără „influențe” străine, autarhică și îngust-specifică. Literaturile naționale nu se pot rupe de marile curente literare internaționale ale lumii actuale.

2. Depășirea oricăror forme de provincialism și complexe de inferioritate. Teza *Petits pays, grandes littératures. Une enquête internationale...*

(Budapest, 1979) devine mai actuală ca oricând. „Provincia este peste tot, în timp ce centrul lumii nu mai poate fi găsit... capitala literară a lumii se poate numi la fel de bine Dublin sau Alexandria.” (H.M. Enzesberger)[10] Voci chineze libere se pronunță, la fel, împotriva provincialismului literar, asiatic de această dată[11].

3. Contestarea oricăror tendințe de naționalism și șovinism literar. Ele există în forme latente sau declarate, trebuie recunoscut pe față și în mai toate marile literaturi ale lumii. În Franța, de pildă, au fost denunțate – nu o dată – de Etiemble, de Pierre-Henri Levy, în *L'Idéologie française* (Paris, 1984), de alții. Nici o literatură nu poate pretinde drepturi la priorități, privilegii, exclusivism, ierarhizări eterne și definitive. Se înțelege de la sine că aceeași exigență privește și noile literaturi, în plină criză de creștere și afirmare, cum ar fi literaturile arabe, indiene sau altele recent ieșite din aceeași zonă „colonială”.

4. Combaterea oricăror tendințe de imperialism și neocolonialism literar. Literatura universală nu mai poate fi supusă canoanelor de drept sau de fapt, doar de trei centre „mari” ale lumii și aliniată lor. Relația fundamentală și obligatorie „maestru”/„elev” literar dispare. Nu trebuie să existe literaturi dominatoare și literaturi dominate, „literaturi de stăpâni” și „literaturi de sclavi” (Etiemble). Cultura dominantă produce peste tot resentimente legitime. Lumea zisă a treia nu mai poate fi supusă nici unei tendințe culturale unificatoare, anglofile, francofile sau altfel. Orice hegemonism estetic și ideologic este de neconceput și deci respins. „Eurocentrismul”, „rusocentrismul”

sau orice alte „centre” și „centrisme” sunt în principiu excluse.

Aceste principii pot constitui argumente pentru o nouă politică a culturii și a relațiilor literare internaționale[12], de inspirație comparatistă. Ele pot conduce la o serie de tendințe și soluții practice bine articulate, în spiritul ideologic al noului „comparatism militant” al epocii. Există, de altfel, o întreagă tradiție, îndeosebi europeană, în acest sens, începând chiar cu Goethe și cu concepția sa despre *Weltliteratur*. Ea s-ar putea rezuma, foarte pe scurt, astfel:

1. *Comunicație și circulație literară liberă*, fără obstacole, fără restricții de nici un fel. Comparatiștii care au trăit și supraviețuit, de bine de rău, sub regimuri închise, totalitare, dogmatice, timp de decenii (dar nu numai ei), sunt deosebit de sensibili mai ales la acest aspect. Relațiile literare internaționale și „liberul schimb” literar, în continuă lărgire și diversificare, constituie o condiție esențială a noului spirit literar modern. Acesta se concepe și se vrea cu adevărat „universal”. Pentru ei, acest spirit „iluminist” păstrează actualitatea sa. Polemica anti-tiranie din secolul al XVIII-lea este perfect echivalentă (și invers) cu rezistența anti-totalitară (fascistă și comunistă) din secolul XX.

2. *Cooperare și stimulare*. Recunoașterea pluralismului cultural și literar este concepută ca un mijloc (între altele) al elasticizării percepției „altuia” și al experienței literare de pretutindeni, influenței reciproce, îmbogățirii mutuale, prin grefe, împrumuturi și adaptări. Totalitatea acestor relații dezvoltă, pe de o parte, conștiința participării la o activitate comună în cadrul unei culturi

globale, pe de alta stimulează depășirea specificului izolaționist și restrictiv. Exemplul japonez este, între toate, deosebit de elocvent pentru această tendință de acumulare și modernizare fecundă[13]. „Străinul" devine nu „adversar", ci partener, coleg și confrate literar. Adversitatea, neîncrederea sau necunoașterea reciprocă fac loc colaborării pe scară tot mai întinsă. Într-o astfel de perspectivă, rolul traducerilor crește enorm. El devine chiar esențial și hotărâtor.

3. *Competiție și emulație creatoare*. Bineînțeles, literaturile și culturile naționale nu sunt chemate să dispară, ci doar să se cunoască și să se stimeze reciproc, în cadrul unei competiții libere, tot mai diversificate, de valori autentice. Respectul pentru orice fel de sensibilitate literară duce nu numai la forme variate de receptivitate deschisă, dar și la stimularea virtualităților creatoare ale tuturor literaturilor. Alinierea docilă la un canon oarecare, „eurocentric", de pildă – și în cadrul său la un canon „parizian" sau altul –, nu mai poate fi posibilă. Egalitatea, de fapt, recunoscută în principiu între literaturile naționale, se continuă în mod firesc prin recunoașterea și stimularea unei egalități de „șanse". Competiția se reduce, la limită, între valorile literare individuale de pretutindeni, dincolo de orice discriminare ideologică, estetică, etnică sau lingvistică.

4. *Un nou umanism literar.* Cultivarea „ideii de literatură universală" – peste frontiere, bariere, restricții – echivalează cu recunoașterea existenței umanității universale și a literaturii sale ca bun al întregii omeniri. Ea oferă o imagine și o idee mai largă asupra naturii și societății umane,

pune în valoare cât mai multe elemente comune ale umanității de pretutindeni. În acest mod, literatura universală poate să inspire o adevărată solidarizare universală. Ea se constituie în primul rând la nivel literar, imaginar, emoțional și ideatic, dar se prelungește în mod firesc și în sfera relațiilor interumane. Literatura universală, astfel înțeleasă, are în centrul său „omul universal” exprimat în orice limbă, în orice literatură. Marele erou literar este *homo archetypus*.

Pe scurt, noua perspectivă comparatistă propune un nou umanism fără frontiere, în perspectiva unității de atitudini, preocupări și idei, care va fi cu certitudine specifică secolului XXI. Noua mentalitate umanistă se întemeiază pe recunoașterea priorității și superiorității tuturor valorilor și intereselor umane universale. Lumea de mâine nu va fi „cosmopolită”, ci universală în acest sens plin al cuvântului.

(1991)

III. Cultura europeană – cultura de „centru”

1. Cultură de stânga, de dreapta sau de centru?

Două scurte lămuriri prealabile: 1. noțiunile de dreapta, stânga și centru sunt relative și necesar convenționale; sensul se precizează doar în contexte clare, bine delimitate istoric; 2. orientările culturale ce pot fi denumite de stânga, dreapta și centru au la bază opțiuni și direcții ideologice și politice specifice. Ne aflăm, de fapt, în fața unor alternative ideologice-politice cu aspecte și prelungiri culturale.

La cinci ani de la „revoluție”, se poate pune deci, în mod legitim, întrebarea deloc retorică: ce tip de cultură este preferabil? În ce direcție urmează cultura română să se îndrepte? Să se dezvolte? Să fie cultivată și sprijinită? Ne aflăm, în mod evident, la o răspântie. De răspunsul dat depinde, pentru o lungă perioadă, întreaga noastră înaintare și politică a culturii. Atât cea oficială, cât mai ales cea particulară. Să privim întreaga problemă, descărnată, fără fraze literar-eseistice (boala copilăriei publicisticii române libere), redusă la esență. Câteva idei simple, clare și distincte, sunt deci necesare. Ne menținem voit într-un cadru schematic pentru claritatea maximă a expunerii.

Nu mai încape nici o îndoială : am trăit timp de decenii sub regimul unei culturi de „stânga”. Efectele sale se fac și azi simțite din plin. În măsuri legislative și administrative. În deprinderi de limbaj și de clișee. Notele cele mai evidente și predominante sunt : valorile colective, „comanda socială” și normativele. De unde autoritatea ideii unice, centralismul, dirijismul, planificarea, controlul, uniformizarea, intoleranța. Statul este și rămâne marele patron-proprietar, marele „mecena”, marele administrator al culturii. Există o clasă conducătoare și o cultură conducătoare : a nomenclaturii culturale. Ea exercită cenzura și politica culturală. Și așa cum ordinea totalitară respinge pluralismul, fracționarea, dizidența, tot astfel cultura de stânga detestă, combate (și, când poate, pur și simplu suprimă) pluralismul cultural, inițiativa particulară, libertatea intelectuală. Cu toate urmările sale : expresia personalității, originalitatea, experimentul, ieșirea din normă. Principiul creației individuale neagă în esență cultura de stânga.

Scriitorul și creatorul liber profesionist sunt bestiile sale negre. Idealul culturii de stânga este ca toți oamenii de cultură să fie și să rămână funcționari de stat. Pentru a fi cât mai bine încadrați, dirijați, supravegheați, controlați, sancționați. Destui scriitori nu s-au eliberat încă de astfel de măsuri și deprinderi.

Schimbăm cultura de stânga pentru cea de dreapta ? Așa s-ar părea, după o serie întreagă de indicii. După o lungă perioadă de opresiune, reactualizarea sa este cu totul firească. Care sunt valorile culturale ale dreptei ? În plan teoretic,

noțiunile cheie sunt: cultul iraționalului, lichidarea spiritului critic, misticismul, spiritualismul, noua etică, „omul nou”, mesianismul. La ele se adaugă: cultul violenței, experimentalismul, aventura („vivere pericolosamente”), ortodoxismul fundamentalist, trăirea, autenticitatea pe toate planurile. În domeniul politic: elogiul dictaturii (în primul rând fasciste, dar și... staliniste, vezi versiunea originală a unei „Schimbări la față a României”), lichidarea democrației pluraliste, parlamentare, respingerea radicală a „Occidentului” și a „Europei”, oroarea de masonerie și, în general, combaterea oricărei formule internaționaliste. Idealul este statul național închis, etnicist, tradiționalist, autoritar, bazat pe o economie de tip agrar, antiindustrial. Accentele xenofobe, adesea antisemite, sunt și ele frecvente. Și am putea continua. Să nu uit totuși celebrul, hitleristul *Führerprinzip*, care în sfera filzofică și culturală echivalează cu mistica exorbitantă a „maestrului spiritual”, „profetic”, *guru*, care „îndrumă” și „salvează”, cu „filozoful-mit”, ce se proclamă – neinvitat și imperios – profesorul de înțelepciune al națiunii...

În România s-a întâmplat deci, după 22 decembrie, un fenomen cu totul firesc, inevitabil. Întreagă această ideologie de dreapta a revenit masiv la suprafață. Mai mult: ea domină – și de departe – cultura română actuală. Cea intelectuală în primul rând. Ea a găsit, la centru, un spațiu gol. Exponenții săi sunt filozofi, eseiști, scriitori de valoare. Imposibil de contestat acest fapt: de la Nae Ionescu la Emil Cioran, de la Mircea Eliade la Constantin Noica. Dar acest lucru nu ne poate

împiedica să vedem, în față, lucid și realitatea: cu toate meritele lor, acești autori sunt orice, numai mari profesori de democrație, pluralism și liberalism n-au fost, nu sunt și nu pot fi. Sub acest aspect, ei nu pot constitui reperele noastre culturale democratice, de centru. Sunt, foarte în treacăt fie spus, autorul primei cărți românești despre Mircea Eliade, apărută cu greu în condiții de dictatură. N-am prejudecăți de nici un fel. Dar când văd recent reeditate texte net antidemocratice, unele fățiș de extremă dreaptă, ale unor exponenți ai acestei generații, cu calități, nimic de spus, datând de prin 1940 (și mai înainte), îmi spun că delimitarea ideologică este necesară. Unii se pot chiar întreba (naivi sau speriați): am scăpat de un totalitarism cultural spre a ne îndrepta spre un altul?

Între aceste două blocuri compacte, cultura română de centru, firavă, intimidată, izolată, fără mari tradiții actualizate, prinsă între două focuri, sub presiunea extremismelor de stânga și de dreapta, se află într-o poziție foarte dificilă. Ea este slabă, mai întâi din cauza oscilării și ambiguității oricărui „centru”: din „stânga” el pare de „dreapta”, privit din „dreapta”, el pare de „stânga”. Valorile sale sunt pe de altă parte detestate din ambele direcții: echilibrul axiologic între valori, liberalismul, pluralismul (cu toate urmările sale), umanismul, europeismul, convergența și chiar sinteza dintre valorile naționale și universale, raționalismul și spiritul critic, un anumit „bun simț”, pe care extremiștii îl disprețuiesc ca „mic burghez”, adeziunea militantă la drepturile omului și cetățeanului, nostalgia societății civile

prin integrarea, participarea și responsabilitatea directă a individului sunt și rămân aspirațiile perfect legitime ale oricărei societăți post-totalitare. Ele fac parte din însăși ființa adevăratului democrat.

În România, în țările din Răsărit în general, acest tip de gândire și de cultură nu este, orice s-ar spune, nici perimat, nici epuizat, nici utopic. Mai mult: el reprezintă o mare necesitate, o adevărată alternativă. Singura care se poate opune extremelor. Este adevărat că tradiția gândirii „liberale”, la noi, nu are – nici pe departe – marele prestigiu al dreptei intelectuale. Că Ștefan Zeletin, E. Lovinescu și ceilalți n-au de fapt mare ecou. Că, în publicistica actuală, doar Alexandru George și, intermitent, Alexandru Paleologu (cel din *Despărțirea de Noica*, dar și din *Souvenirs*) apără valorile culturii de centru. Nu trebuie omis nici Iordan Chimet. *G.D.S.* poate fi considerat, în linii mari, de aceeași orientare.

Și totuși, o alegere trebuie făcută. Între două totalitarisme culturale, singură cultura de centru reprezintă libertatea spirituală, adevărul democratic și integrarea reală în Europa. Această Românie este idealul nostru și nu alta.

(1992)

2. Din nou: stânga, centru sau dreapta?

Pe Mircea Vulcănescu l-am cunoscut – acum, când îmi amintesc, după mai bine de patru decenii – în împrejurări de-a dreptul... suprarealiste. Scena s-a petrecut în închisoarea de la Aiud, în 1951. Însă nu oricum, ci la... baie, sub un duș. Omul era înalt și foarte masiv, cred că suferea îngrozitor de foame, ajunsese aproape un schelet cu falduri de piele încrețită. Dar altceva m-a izbit, impresie consolidată și ulterior: ținuta sa stilizată, ușor hieratică, preocupat de efecte tulburătoare chiar și în situații limită. Stilul „Nae Ionescu" îi intrase parcă în sânge. I-am pus sub duș (împrejurarea pare absurdă) o întrebare esențială, despre cei ce trăiesc până la capăt o experiență, o existență sau cam așa ceva, temă pe care o adusese în discuție. Mi-a răspuns că el știe pe cineva. Și când m-am întors (tot sub duș) să-l întreb: „Dar cine este?", Mircea Vulcănescu dispăruse spre marea mea consternare. Întrebarea a rămas fără răspuns, enigmatică și tulburătoare, până la capăt. Adică până azi. L-am mai întâlnit de două-trei ori, foarte fugitiv, în curte, la plimbare, când abia puteam schimba câteva cuvinte. Ultima dată, cred că în toamna sau iarna lui 1951,

căci purta palton, apariția sa era și mai greu de uitat: se plimba absent, mecanic, epuizat vizibil, cu o batistă albă la gură. Să se apere de microbi, probabil, în... ambianța pestilențială a Aiudului. Cred că făcuse o fobie, o fixație. L-am compătimit sincer. Apoi nu l-am mai văzut niciodată.

Mi-am reamintit toate acestea (și multe altele) citindu-i ultima carte: *Nae Ionescu. Așa cum l-am cunoscut* (București, Humanitas, 1992, 174 pp.) Document memorialistic important, fără îndoială. Dar inegal, amestec de analize și mărturii esențiale, alături de multe detalii anodine și nesemnificative, de anecdote oarecare și scene nelegate între ele, insuficient elaborate. Uneori se simte și o anumită discreție voită. Alteori, efectul rememorării este predominant, în dauna stilizării și organizării finale a manuscrisului. Este vorba, în mod evident, de o primă redactare rămasă imperfectă. Dar și în acest stadiu textul va face, nu mă îndoiesc, referință.

Două „capitole”, mai ales, sunt de prim ordin: o analiză lucidă, obiectivă, a „mișcării legionare” și o sinteză a ideilor politice esențiale ale lui Nae Ionescu. Sensul discret apologetic și chiar de reabilitare nu lipsește. Expuneri limpezi, scrise de un profesionist al ideilor, care obligă la delimitări tot atât de limpezi. Orientările mele sunt radical deosebite. Le-am expus, de curând, în aceeași ordine de idei, într-un mic articol: „Cultură de stânga, de centru sau de dreapta?”, din *Tribuna Ardealului* (nr. 53, 15 aprilie a.c.), reprodus în vreo două-trei publicații centrale și marginale, comentat în *Timpul* și în alte locuri. Notez toate acestea doar pentru a ilustra „miza” dezbaterii. Ea este considerabilă. Esențială. Ce Românie

post-ceaușistă urmărim : de stânga, de centru sau de dreapta ? Nimeni nu se poate sustrage de la această întrebare și responsabilitate fundamentală.

Nu insist asupra capitolului „legionar” și al relațiilor lui Nae Ionescu cu „Mișcarea”. Ea revine, într-un fel, în mod inevitabil la suprafață. Se poate reține, în trecere, și faptul că în *Gazeta de Vest* (Timișoara) se reeditează chiar și articole pur legionare de... Constantin Noica, din perioada 1940. I se face un serviciu ? Nu cred. Analizele lui Mircea Vulcănescu privesc influențele interne (oameni politici, industriași, Carol II, Mareșalul Antonescu) și „externe” : Germania hitleristă, dar, se pare, și... Uniunea Sovietică. Un argument ar fi, între altele, că „șeful mișcării muncitorești s-ar fi refugiat la Moscova, după eșecul acțiunii sale, ceea ce însă pare dubios” (p. 85). Știrea, într-adevăr, nu se confirmă. Dimitrie Groza, căci despre el este vorba, s-a refugiat după 1940 în Germania. L-am întâlnit în fabrică (strungar) la Aiud. Mi-a povestit că a fost un timp deținut ca „prizonier special”, *Sonderhäftling* (dacă am reținut bine) în închisoarea Spandau de lângă Berlin. Când și cum a revenit în țară nu mi-a mai spus. Am păstrat o bună imagine : distincție și demnitate personală, ținută, o liniște superioară. Era, fără îndoială, un tip „rasat”, fără nimic „proletar” în el. Mâini îngrijite, de intelectual. Mi-a lăsat uneori să înțeleg, cu o vagă ironie, că era în atenția favorabilă a... autorităților. Este una din cele două-trei figuri legionare care mi-au rămas plăcut în memorie. Altele nu. Deloc. Exactă, în esență, mi se pare mai ales analiza „structurii mișcării” (grupul întemeietorilor, mica burghezie, muncitori,

intelectuali), chiar dacă nu completă. Unde pot fi totuși clasați, de fapt, elevii, studenții, tinerii în general, care au dat „efectivele" cele mai mari de deținuți legionari? Dar să rămân doar pe terenul strict al ideilor politice. În acest punct, despărțire netă, limpede, totală și definitivă.

Nae Ionescu, în viziunea lui Mircea Vulcănescu, apare așa cum a fost într-adevăr: un ideolog radical de extremă dreaptă, de o reală personalitate și distincție intelectuală și un adept convins al statului totalitar. Că acesta era de „dreapta" și nu de „stânga" nu mă consolează. Nu mai vreau, foarte simplu spus, dar ferm și irevocabil, nici un fel de stat totalitar: nici de dreapta, nici de stânga. Exprim o aspirație strict democratică, legitimă, conformă și cu întreaga ordine internațională actuală. Deci, chiar în termenii memorialistului, Nae Ionescu a fost un „reacționar de extremă dreaptă în tehnica politică" (p. 91). El se declarase „pentru controlul permanent al partidului, înțeles ca organ de contact cu țara și ca organ de control al aparatului administrativ de execuție, substituit parlamentului – asupra guvernului" (p. 90). Oricine vede identitatea doctrinară totală cu politica P.C.R., cu ideea statului totalitar, respectiv cel comunist-ceaușist.

„Atitudinea fățiș... antidemocratică" (p. 9) a lui Nae Ionescu îl orienta spre „naționalism-socialism", spre hitlerism, opus „societății aritmetizante, a perioadei democratice, în agonie" (p. 141). Viziune total greșită, în treacăt fie spus: democrația occidentală, îndeosebi cea anglo-saxonă, n-a fost nici înainte, nici în perioada războiului, nici după, nici azi, mai ales, „în agonie". Dovadă că ea a

învins, cel puțin pe plan politic și economic, sistemul comunist. Dar iată și imaginea statului totalitar român în concepția lui Nae Ionescu. O luăm iar de la capăt?

„I se părea că singură comunitatea spirituală, religioasă, poate justifica comunitatea politică de destin, și țara unde vedea el posibilă realizarea deplină a naționalismului socialist era mai ales Răsăritul și Sud-estul european, și mai ales România, unde scindarea apuseană a individului de grup este încă superficială și unde se poate înfăptui o comunitate spirituală deplină, pe plan religios, a societății politice, poporul fiind în întregime ortodox” (p. 142).

Că Mircea Vulcănescu nu asimilase deloc acest fundamentalism multilateral dezvoltat o dovedește între altele (inclusiv atitudinea sa politică) și constatarea că nu este vorba, de fapt, decât – atenție! – de o „fantomatică reîntoarcere la comunitatea de destin după care (Nae Ionescu, *n.n.*) alergase” (p. 62). Drept urmare, erau respinse, în mod radical, „universul și valorile epocii moderne, pe care o detesta” (p. 75). Descartes și Iluminismul, democrația și liberalismul (p. 91) figurau pe lista sa neagră. Aceste valori esențiale – într-o formă sau alta – își păstrează însă mereu actualitatea. Să nu uităm nici refuzul „ispitei occidentalizante” (p. 80), deci „Europa”, și nici idealul „dezrobirii românești de scoria tiparelor străine” (p. 61). La acest capitol, Nae Ionescu ne apare ca un super-junimist, adversar ireductibil al „formelor fără fond”. El visa „să scoată țara de pe făgașul pe care i-l croise, de aproape un secol, liberalismul, readucând România în matca dezvoltării ei firești” (p. 55). Deci, din

nou, regresiune și utopism conservator, pur reacționar. Cum pot fi întoarse din drum etapele istoriei care sunt totdeauna ireversibile?

Este de mirare că Mircea Vulcănescu nu și-a consolidat aceste constatări și observații și cu citate din *Roza Vânturilor* (București, Editura națională, 1937). Admirând stilul jurnalistic, pur ideologic, limpede, concis și uscat al acestei vestite culegeri – în totală contradicție de altfel cu dilatarea verbală descusută și adesea literaturizarea ideologică actuală – am făcut din nou o serie de confruntări și sondaje. Ceea ce m-a surprins acum mai mult decât altădată a fost nu atât antidemocratismul și antiparlamentarismul declarat („Parlamentarism? Nu", p. 273), cât dogmatismul agresiv și intolerant, utopia și contradicția flagrantă dintre premise și concluzii. Oricât ar fi elogiat Nae Ionescu „contrazicerea" și lipsa de „sistem", unele incongruențe mi se par destul de grave. Chiar foarte grave pentru un „filozof". Să luăm foarte pe scurt și în ordine aceste „năisme" triste și greșite:

1. Programul, redus la ultima esență, este de o utopie totală, o pură fantasmagorie ideologică, profund reacționară: „O decuplare a noastră de politica mondială: o închidere a noastră *cât mai departe împinsă* (sublinierea lui N.I., *n.n.*) în granițele noastre; o luare în considerație a realităților românești, o scădere provizorie a standardului de viață la nivelul acestor realități și așezarea temeiurilor unui stat țărănesc de structură țărănească, singura formă în care noi putem cu adevărat trăi după indicațiile firii noastre și singura care poate îngădui o adevărată și

completă rodire a puterilor rasei noastre” (pp. 286-287). Izolaționism, anti-occidentalism, autarhie, subdezvoltare, „țărănism” (deci nu burghezie, clase mijlocii, industrie etc.), rasism, nimic nu lipsește (articol din 1932). Numeroase pasaje condamnă fără apel și „formele arbitrare” (p. 213), formele importate, „toată falsitatea și artificialitatea culturii române, de aproape 100 de ani încoace” (de exemplu, pp. 216-217). Or, tocmai în acest punct apare din nou utopia, dar și o gravă contradicție... filozofică. Mai bine spus: logică. Ea este cam... ciudată la un „logician” brevetat...

2. Dacă este foarte adevărat că „toate se leagă în lumea asta și formează sistem” (p. 261), dacă există într-adevăr o „lege” a „corelației” (p. 215), ceea ce este iarăși incontestabil, cum se mai poate imagina o Românie integral și ermetic sustrasă „corelației” cu realitățile europene inevitabile? Cum poate fi țara noastră complet izolată de „corelațiile și structurile” (p. 301) lumii contemporane? Peste tot se face la Nae Ionescu elogiul proceselor organice. Și totuși, o gândire ce se vrea consecvent și ostentativ „organică” și „realistă” se dovedește, dimpotrivă, profund irealistă. O Românie care să nu țină seama nici de influențe, nici de legile imitației, nici de raportul internațional de forțe, nici de dinamica integrării europene, este o pură imposibilitate. Integrarea României în Europa este, deci, nu mai puțin, un proces firesc, „organic”. El nu poate fi împiedicat și interzis decât pe cale „mecanică” (p. 300). Respectiv, prin metode polițienești, teroriste, totalitare. Adică tocmai prin metodele aplicate în România de aproape cinci decenii încoace... Să le continuăm de dragul... „firii

noastre"? De sus și până jos, prin urmare, ilogism și contradicție flagrantă. Cât privește importul „formelor", singura soluție cu adevărat organică rămâne tot cea întrevăzută de E. Lovinescu: import inevitabil de „forme", care – în timp și, mai ales, în condiții de stabilitate, continuitate și dezvoltare democratică – își vor genera și „fondul" corespunzător. Toată abilitatea politică va consta doar în a organiza și stimula acest proces istoric. El va fi reluat tot mai mult și în epoca noastră. Este singura soluție lucidă, realistă și constructivă posibilă.

Că „dreapta" actuală reia în forme degradate toate ideile lui Nae Ionescu nu este însă deloc de mirare. Există un „sistem" al ideilor de „dreapta", după cum există și unul de „stânga", ambele cu logica lor intrinsecă. Faptul este de înțeles. Numai că mai există și un al treilea „sistem": cel de „centru" al cărui partizan declarat sunt (nu numai eu, de altfel), chiar dacă încă în netă minoritate și inferioritate. Și dacă am un regret este că ideologia de „centru", liberală, democratică, pluralistă, raționalistă, individualistă, „europeană" etc. etc., este încă puțin prezentă, combativă și eficientă în confruntarea ideologică actuală. (Reviste ca *Sfera politicii* și, recent, *Polis* sunt promițătoare). Șt. Zeletin sublinia această carență a liberalismului românesc încă din anii treizeci. O ideologie românească de centru este și rămâne vitală pentru viitorul democrației române, prinsă între două totalitarisme agresive, deloc dispărute. N-ar trebui să uităm niciodată și în nici o împrejurare această situație și necesitate esențială.

(1992)

IV. Aspecte documentare românești

1. „Luminile” românești și descoperirea Europei

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea, intelectualitatea românească trece printr-o adevărată „criză” de conștiință europeană. Primele semne de solidarizare spirituală cu civilizația, cultura și istoria occidentală, cu ideile și valorile sale, cu stilul și concepția sa de viață datează din această epocă. Aspirația de a pleca „înlăuntru” – cum se spunea pe atunci – era directă și invincibilă ; nevoia de a fi în „Europa”, de a o aduce la noi acasă, acută și imperioasă. Această noțiune magică avea un conținut global : admirație și complex de inferioritate, emulație și invidie, speranță și revoltă, ideal și integrare, dorință de progres, regenerare și reabilitare. Adevărată mutație spirituală, moment crucial al istoriei conștiinței românești și care se confundă cu prima sa fază de modernizare, descoperirea Europei de către „Luminile” românești pune o problemă esențială de istorie culturală și comparată și a ideilor.

Produs al unor „influențe”, al unor cauzalități istorice ? Fără îndoială. Realitatea este însă mai complexă și mai profundă și ea trebuie semnalată și istoricilor și comparatiștilor străini care încă ignoră (din lipsa unei documentări adecvate)

destinul ideii europene în această parte a continentului[1] : pătrunderea „Luminilor” europene nu constituie numai un fenomen de contaminare și circulație ideologico-literară, de influență, adaptare și remodelare, ci și de adevărată osmoză și cataliză spirituală. Luminile europene au fost într-adevăr fecunde și creatoare și în spațiul spiritual și cultural românesc, deoarece ele determină revelația propriei noastre ființe, ne dezvăluie pe noi înșine în fața propriei noastre conștiințe. Luminile europene ajută în mod hotărâtor spiritul românesc să-și descopere propria identitate, să-și formuleze propriile aspirații, convingeri și dimensiuni europene. El are dintr-o dată revelația ființei și conștiinței sale europene. Exponenții culturali ai poporului român simt și proclamă fără emfază, dar cu energia unei certitudini absolute, un fapt într-adevăr tulburător : de a fi europeni, a fi „în Europa”, a vorbi o „limbă europeană”, a trăi într-o „țară europeană”. Dacă se poate cita undeva, în sud-estul european, o asimilare într-adevăr totală și în profunzime a acestui aspect al spiritului Luminilor, cu greu s-ar găsi un exemplu mai concludent decât cel românesc. Doar în spațiul neohelenic se mai poate întâlni o asemenea asimilare, efervescență și fervoare. Acest fenomen formează o notă esențială și originală a Luminilor românești, precizându-le adevărata fizionomie în istoria comparată a iluminismului european.

Realitatea fundamentală a epocii este următoarea : pentru iluminiștii români, „Europa” nu constituia în mod esențial o noțiune geografică sau geopolitică, ci una culturală, un pol spiritual. El exprimă valori, creații și tendințe ideologice

originale; o nouă cultură și literatură; noi și înaintate instituții politico-sociale; realizarea unui înalt nivel de progres, cultură și civilizație. Dar mai presus de toate, acest concept era legat de convingerea – tot mai răspândită – că „Europa” radiază și dă impuls unui proces cultural nou, calitativ deosebit de tot ceea ce românii au cunoscut până atunci. Sensul său echivalează cu o adevărată ruptură, mutație și „revoluție” spirituală.

„Europa” avea deci toate caracterele unui „model” cultural în accepțiunile sale fundamentale: 1) ideal normativ, de „idee-forță”, care propune modele, exemple, căi de urmat, imitat, asimilat; 2) sistem ideologic, ce organizează în mod unitar, conform unei structuri de bază, toate datele care intră în sfera sa de acțiune; 3) schemă teoretică, abstractă, autonomă, ce funcționează conform „logicii” sale interioare, chiar dacă imaginea nu ține seama de toate datele realității occidentale[2]. Ideea europeană funcționează în mod unitar în toate țările românești, cu particularități regionale specifice, dar în cadrul aceluiași sistem de gândire. Modul cum românii descoperă, adaptează și formulează propria lor imagine despre „Europa”, printr-un act de adeziune spirituală spontană, constituie însuși modul de funcționare al acestui „model european”.

Să-l urmărim pe texte și documente, în general uitate sau puțin cunoscute. Studiul Iluminismului românesc are nevoie în mod esențial de o nouă și directă lectură a izvoarelor[3]. Ele rectifică multe scheme, generalități neverificate, expuneri didactice depășite, repetiții de locuri comune. Numai o hermeneutică în adâncime a textelor poate

regenera și clarifica întreaga problemă a Iluminismului românesc, care-și așteaptă încă adevărata sinteză. Ea nu poate fi elaborată decât pe baze comparatiste și prin metode de istorie a ideilor.

*

Frecvența mult mai mare a contactelor directe și indirecte (lecturi, traduceri, călătorii, activitatea instituțiilor de învățământ, a profesorilor străini, ambianța intelectuală mult mai „deschisă” și „cosmopolită” a influenței fanariote etc.) face ca „modelul european” să se precizeze și să se afirme cu putere mai întâi în țările românești, Moldova și Muntenia, la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Idealul european românesc apare sub forma noțiunii și imaginii „Apusului luminat”, ceea ce dovedește încă de la început conținutul tipic iluminist al acestei formule. Ea se menține neschimbată și în secolul următor, admirator integral al „apusului luminat al Europei”[4]. De la această „lumină” spiritele românești preiluministe și iluministe se revendică de la primii lor pași : „Dascălii Europei” – scria Ienăchiță Văcărescu în 1794 – „sunt oameni vrednici și de laudă”[5]. În 1798, arhimandritul Grigore, un luptător pentru introducerea limbii române în cântările bisericești, are următoarea imagine globală (și foarte laică) despre Europa, care-i inspiră elogii entuziaste :

> „Oamenii Evropei au minte ascuțită, sunt nepregetători și viteji ; și cum într-însa s-au născut atâția înțelepți, atâția puitori de pravile, doftori, ritori și voevozi aleși, carii au domesticit, au învățat și au biruit pre toate celelalte neamuri

ale lumii cu puterea minţii lor, a limbii şi a mâinii ; într-însă au înflorit şi înfloresc ştiinţele, meşteşugurile, bunele obiceiuri şi buna nemurire ; şi cum că iaste cu cuviinţă ca aciastă Evropă să se numească podoaba lumii”[6].

Că ne aflăm în faţa unei adevărate definiţii *ne varietur*, al unui *topos* ideologic bine constituit, o dovedeşte şi un text dintr-o cronică a lui Naum Râmniceanu, scrisă către 1800. Prestigiul teoretic al Europei era atât de mare încât umplea de admiraţie până şi „marea cuviinţă a zidirilor Evropii” (pe care autorul nici nu le văzuse). Acest continent :

„Asemenea covârşeşte şi cu mulţimea nenumărată a oamenilor întru care totdeauna au strălucit darurile fireşti şi la bunele obiceiuri, şi la ştiinţa învăţăturilor şi la iscusinţa armelor şi la tot lucrul cel de folos în viaţa oamenilor ; s-au aflat în Evropa mai toate meşteşugurile, şi mai vârtos cea mai mare laudă, – tabla corăbiilor care cu degetul arată ascuţirea minţii evropenilor, tipariul s-au aflat în anul 1440 de la Hr., praful de puşcă de oarecare Berhold la leat 1390, cum şi organele cele de război”[7].

Când atinge coarda lirică, ideea inspiră ode precum lui Paris Mumuleanu :

„Tineri, bătrâni, îndemnând,
Patria s-o folosim
La izvor nou alergând
Ştiinţe să dobândim.
Pild-avem pe europei
Astăzi s-au descoperit
Un izvor prea minunat” etc.[8].

Momentul următor – al lui Dinicu Golescu – este crucial. El este al revelației entuziaste și instructive a Europei, al marilor satisfacții intelectuale și patriotice, al aspirațiilor verificate peste așteptări – pe teren și *sur le vif* – confirmate zi de zi prin simplă plimbare în „ailvagen”. *Însemnare a călătoriii mele* este tipică pentru satisfacția intelectualului român, care găsește în „Evropa” numai „înlesnire”, adică civilizație, cultură, ordine, progres, dreptate, confort. Pe scurt, tot ceea ce acest boier patriot ar fi dorit să găsească și în țară, la Goleștii săi și peste Olt. Din această cauză, Europa, pentru Dinicu Golescu, nu are numai o dimensiune materială, ci mai ales una spirituală. Noțiunea exprimă în același timp și toate virtualitățile românești ale bunului simț natural, ale omeniei, echității și iubirii de țară. Europa, în spiritul acestui patriot român avid de „luminare”, este și rămâne, prin definiție, o posibilitate permanentă de exemple și soluții. Obsesia sa europeană va produce o adevărată tensiune și frenezie imitativă, consumată abstract, asemenea unei idei incandescente.

Logica patriotică a „modelului” european se generalizează și ea devine tot mai imperativă. Ce poate fi mai firesc, atunci când îți iubești țara, decât s-o vezi luminată? Și dacă „lumina” este valoarea supremă nu constituie un act de bun simț dar și de evidentă necesitate, de economie inteligentă de forțe, de a o lua direct de la sursă? De acolo unde ea izvorăște mai puternic și este mai strălucitoare decât oriunde? Acest mod de argumentare este tipic iluminiștilor români și el se regăsește, în zeci de variante, la poeți și

„luminători” profesioniști, la oficialități, în presă și literatură. Toți vor să lumineze nația românească :

„Negura să depărteze
Ci dimult se-au răspândit
P’acest continent slăvit”.

Era convingerea naiv exprimată, dar autentică și adâncă, a unui versificator obscur, G. Stihi[9]. Ea este însă a epocii, a curentului iluminist întreg, plin de admirație pentru „luminata Europă”[10], în cadrul căreia conștiințele românești înțeleg să se integreze și să acționeze. Nu cu ostentație, nici cu umilință, nici prin uitarea calității de român. Ci din patriotism și pură obiectivitate, din convingerea că națiunea nu se poate dezvolta spiritual decât printr-o astfel de orientare europeană. Conștiința literară a epocii se revendică de la același model, care începe să inspire și să legitimeze întreaga activitate a traducătorilor, a animatorilor teatrului național etc. Programul lor este identic cu al „europenilor”, al „Europei luminate” (texte din 1829-1830)[11].

Acest ideal european constituie în Principate prima formă de manifestare a spiritului iluminist românesc. La întrebarea esențială : cum putem fi „europeni”, răspunsul este unul singur : prin „luminare”. Reciproca este și ea la fel de valabilă, „luminarea” fiind ideologia fundamentală a începuturilor culturii și civilizației românești moderne.

În conștiința iluminiștilor români, Europa a ajuns la acest prodigios grad de „luminare” datorită unui proces istoric ascendent, propriu virtualităților și condițiilor sale de dezvoltare.

Europa este „luminată” fiindcă epoca, însuși sensul de evoluție al spiritului și culturii sale determină și încurajează difuziunea „luminii”. Europa este luminată fiindcă veacul în care „lumina” sa devine evidentă este el însuși „luminat”. Cu alte cuvinte, istoria europeană a ajuns la o etapă în care „lumina” constituie nota sa specifică și imanentă, conținutul esențial, trăsătura dominantă. Europa, pentru toți iluminiștii noștri, trăiește într-un „veac luminat”. Sub această dimensiune temporală este ea cunoscută încă de la primele contacte și la fel va rămâne în continuare. Orientarea apuseană a culturii române extinde „luminile veacului” asupra întregului său conținut. „Europa”, „lumină” și „progres” devin în felul acesta noțiuni nu numai solidare dar și sinonime. A fi neeuropean echivalează cu a fi „neluminat”, spirit retrograd, dușman al progresului, nepatriot etc. Este evident că orientarea spirituală europeană constituie structura de bază a conștiinței românești a epocii. Nu o formă ideologică de imitație, ci însuși conținutul și forma aspirațiilor fundamentale cele mai generale ale spiritului românesc pe întreaga durată a perioadei iluministe.

„Veac luminat” vrea să spună, în diferite alte variante, și veac al „științei”. Noua accepție apare pentru prima dată în cultura română în această epocă, semn că mentalitatea medieval-teologică începe să slăbească. „Lumina” veacului este produsul laicizării, al spiritului critic în plină expansiune, concepție pe care „despotismul luminat” o oficializează. În lupta sa împotriva ignoranței, prejudecăților și superstițiilor, jozefinismul transmite intelectualilor români următorul mesaj :

„Orice patriot cu gând bun consideră acest veac ca bază pentru ridicarea științelor"[12].

Teza, formulată pentru românii din Banat încă din 1776, voia să justifice politica școlară a imperiului habsburgic. Ea este însă tipică și tendințelor de luminare din Principate, care se revendică de la același principiu. În 1836, P. Poenaru, deschizând anul școlar la „Sf. Sava", făcea la o distanță de peste jumătate de veac declarații identice în spirit și literă :

„Măria Sa vă încurajează a vă face vrednici de o nouă epocă, străduindu-vă a vă pătrunde de duhul veacului de acum, care este duhul științei, al liniștei, al iubirei de oameni, al supunerii către pravilă și oblăduitori etc."[13].

Noua definiție este plină de urmări și ea duce la modificarea tuturor noțiunilor fundamentale și chiar la răsturnarea întregii scări de valori tradiționale. Una este să spui ca Dionisie Eclesiarhul : „Un veac fericit era..." sub domnitorul Al. Ipsilanti, în înțelesul că... bucatele erau ieftine (spre convingere se dau și prețurile) – și asta despre anul 1775[14], anul importantei reforme școlare a domnitorului amintit –, și alta să scrii ca Filaret, episcop de Râmnic, în *Mineiul pe luna mai* din 1780 : „auritul veacul nostru ce curge"[15], în noul său înțeles cultural și ideologic. Explicația este simplă : unul nu citise decât cărți bisericești, celălalt consultase și citase și *Enciclopedia* franceză. Două culturi, două mentalități, două stiluri de a gândi. Una este să răsfoiești *Viețile sfinților* și alta să citești traducerea manuscrisă a lui

Oxenstiern, unde există și un paragraf „Pentru haractirul veacului nostru”[16]. Cât privește pe Gh. Lazăr, acesta avea în biblioteca sa cărți care tratau tocmai această problemă : Lorenz Hübner, *Der philosophische Geist unsers Jahrhunderts* (München, 1781)[17].

Pentru întâia dată apare în felul acesta în cultura română conștiința unui adevărat „salt calitativ” pe plan spiritual ; pentru prima dată se formează convingerea că istoria face efectiv schimbări de conținut, că ruperea de trecut nu este absurdă și arbitrară, ci necesară și pozitivă, motivată de idealuri ce se impun în mod evident și cu toată autoritatea ; pentru întâia dată istoria capătă la români dimensiune și durată spirituală, în care etapele nu mai sunt fixate de cronologia domniilor, ci de idei și de schimbarea lor. Când Gh. Lazăr scria : „Iată o epohie noao, o întâmplare strălucitoare”[18], la fel C. Conachi : „Un nou veac se deșchide supt ochii noștri”[19], conținutul „veacului” nu mai este cronicăresc, tradițional. El exprimă intuiția și noțiunea unei noi realități spirituale în plină desfășurare, sentimentul participării la o nouă fază istorică, la un moment revoluționar al istoriei ideilor europene intuit cu exactitate.

Această orientare se observă nu numai la exponenții Școlii Ardelene, care vorbesc cei dintâi de „veacul luminat”, ci și la toți iluminiștii români, până la pașoptiștii revoluționari din Principate. D. Țichindeal, în 1808, era conștient de „vremile și țircumstanțele acestui veac”[20]. Asemenea lui D. Obradovici – care considera veacul al XVIII-lea „fericit”, deoarece „razele învățăturii și filozofiei ajung până la granițele tătărești”[21] – fabulistul

bănățean scrie că: „Acum au început popoarele ca din somn a se deștepta...”[22]. Ideea „deșteptării” își face deci apariția și ea va avea, după cum vom vedea, un ecou considerabil. Petru Maior era indignat la rândul său că episcopul Bob sabotează tipărirea multor „plase de cărți”. Și asta când? „Întru acest veac prea luminat!”[23] I. Budai-Deleanu își justifică *Lexiconul românesc-nemțesc* (1818) cu argumentul, după el hotărâtor, că „toate neamurile Europei, care au făcut cel mai întâi pas cătră cultură, mai întâi de toate s-au grijit de lexicon întru limba sa”[24]. „Au sosit primăvara luminii neamului românesc”, proclamă și C. Diaconovici-Loga în 1821[25]. Declarații identice pot fi întâlnite și în Principate, precum în *Oda râvnitoare spre învățătură* a lui Paris Mumuleanu:

„Fraților simpatrioți
Un veac nou ni s-au ivit
Cu bune lumini spre toți
Științe au înflorit
Rostul cel de mult ohtat
Astăzi la toți s-au ivit
În faptă invederat”[26].

Această *Odă*, împreună cu *Înștiințare*. *De toată cinstea vrednică tinerime* a lui Gh. Lazăr (1818) și *Chiemare la tipărirea cărților românești* (1821), a lui C. Diaconovici-Loga, sunt primele adevărate „manifeste” iluministe românești, concepute și redactate în acest spirit foarte modern pentru epocă. O mențiune specială cer și „Învățăturile” la *Fabulele* lui Țichindeal (1814) și pasajul din *Privirea rețensiei*... a lui Petru Maior (1816) referitor

la valorile etice ale „luminării”. Noțiunea este deci pe deplin consolidată în al doilea deceniu al secolului al XIX-lea. Generalizarea și nuanțarea sa progresivă se constată în toate provinciile românești.

Fenomenul nu este însă numai românesc, ci și european și general uman. Întreaga umanitate a făcut un mare și hotărâtor salt înainte pe un alt plan de cultură. De-abia în epoca modernă – care pentru Conachi aparține secolului al XVIII-lea – poate fi atinsă:

> „Adevărata stare a omului și a luminării lui, și pe care până acum a nu o lua însuși europenii, nu au ieșit din haosul ideilor, în care s-au tăvălit filosofia grecilor și a europenilor în șir de multe veacuri”.

Este însuși punctul de vedere al lui Voltaire, din introducerea la *Essai sur les moeurs*, al Iluminismului în genere, critic violent al Evului Mediu și puțin admirator al Antichității. Și așa cum același Voltaire declara marchizei de Châtelet că spiritul filosofic a făcut numeroase progrese în Franța de patruzeci de ani încoace, tot astfel Conachi constată că:

> „Ceața aceea carele prin stelele cele adăugitoare arătându-se cei puternici ca niște manine îngrozitoare trăgea supunere și cucernicirea, un soare a adevărului, *un vânt a veacului au risipit-o...*” (s.n.)[27].

Noul spirit al timpului – adevărat „soare” spiritual – alungă întunericul, „ceața”, *i.e.* obscurantismul, ignoranța, „prostia” din mintea oamenilor,

printr-o acțiune dublă : negativă, criticistă pentru trecut, pozitivă pentru viitor, prin noile idei pe care le introduce polemic. Esența Iluminismului european, inclusiv românesc, nu este alta. Aceasta din urmă doar împinge cu un secol înainte cronologia „veacului luminos”, esența sa rămânând una și aceeași :

> „Viforile nopții” – observă Heliade-Rădulescu în 1838 – „au trecut și dimineața rumânimii a răsărit cu soarele cel veșnic ale căruia raze sunt luminile ce încălzesc veacul al 19-lea”[28].

Veacul „nou”, veacul „luminat” este în același timp veacul „progresului luminilor”. Noțiunile devin din nou circulare și sinonime. Faptul de a fi efectiv contemporan, sincronic cu istoria, cu spiritul timpului dobândește pentru întâia dată prestigiu și valoare în ideologia românească. Acest istorism trăit și gândit autentic dovedește limpede că bazele Iluminismului românesc nu sunt abstract-metafizice, ci grefate organic pe ideea de devenire istorică. Faptul constituie o nouă rupere de nivel, de mentalitatea teologică în care prefacerea este negată, fixism specific oricărei culturi medievale. Veacul actual introduce, dimpotrivă, o realitate nouă, dinamică, dominantă, numită „progres” și autoritatea sa este invocată de iluminiștii români cu toată fervoarea :

> „Veacul al 19-lea” – constată în 1838 Florian Aaron – „fu primit de români ca un veac de încântare, veac de civilizația lor”[29].

Mesianismul său vine în întâmpinarea celei mai profunde aspirații românești : propășirea,

regenerarea rapidă pe toate planurile, recuperarea lungului somn medieval, alungat ca un vis urât. Maghiarii și ei, după I. Codru-Drăgușanu:

> „Parcă făcură un pas mare spre înaintare și au de cuget să se scuture de datinele Evului mediu, ce și așa au trecut departe marginile timpului”[30].

Aceste „margini” istorice demonstrează că istoria tuturor popoarelor este ireversibilă, că veacul nu mai îngăduie nici un fel de rămășițe medievale „într-această epocă de întrecere generală pe stadiul progresului”, după expresia lui P. Poenaru, din 1839[31]. „Veacul are înaintare”, constată și C. Bolliac în 1844, cu referiri directe la dezvoltarea virtuților morale[32]. Este o idee-forță care-și păstrează întreg prestigiul, mai ales la ideologii pașoptiști. Ziarul *Pruncul român*, prin pana lui I. Catina, declară că:

> „Orice nație care nu ia parte la muvimentul secolului, rămâne înapoiată”[33].

Principiu și azi foarte actual...

*

Acestui ideal european, definit în liniile sale generale și esențiale, îi corespunde o serie de reacțiuni nu mai puțin tipice întregului Iluminism românesc. Peste tot același miraj, aceeași fascinație și forță de atracție, aceleași aspirații de integrare, solidarizare și emulare europeană, aceeași convingere fundamentală, principiu

ideologic de bază al Iluminismului românesc: *Ex Occidente Lux*. Gest spiritual reflex, joc spontan de afinități, nostalgii sentimentale, satisfacții complexe – foarte personalizate și totodată foarte obiective, de mare entuziasm patriotic – conștiința europeană a iluminiștilor români reprezintă un act de adeziune fundamentală. Această aspirație atinge prin idealizare și frecvență dimensiunile unui adevărat curent cultural și de idei.

Animatorii săi, tot mai numeroși după 1800, sunt, după expresia lui Naum Râmniceanu, „inimile doritoare de cunoștința Evropei” (el însuși fiind astfel de „inimă”), viu preocupați de a fi „înlăuntru”. Însăși expresia „înlăuntru” este un indiciu că aceste spirite aveau conștiința de a fi integrate efectiv Europei. Situate deci „înăluntrul” acestui continent geografic și spiritual, participante și solidarizate cu destinul său istoric, cultural și politic. Nu spunea același Naum Râmniceanu, protosinghelul, făcând o întreagă alegorie, că „neamul nostru al Râmlenilor” a ieșit „din brațele Evropei”[34] ? Etimologie riscată, dar plină de semnificații. Expresia traduce o tendință precisă, o orientare lucidă spre o zonă specifică a geografiei spirituale. Europa constituie un adevărat ideal colectiv al epocii, o notă fundamentală a Iluminismului românesc. Răspândirea sa este generală. La Ion Budai-Deleanu referința la „toate neamurile politice a Europei”[35] este insistentă și fundamentală. La fel, la Petru Maior, care are nu numai noțiunea – pentru el paradigmatică – a „cumpănirilor națiilor Occidentului celor luminate”, dar și pe aceea – tipic iluministă – a cetății universale, a marii comunități a națiunilor:

„Toate națiile se cuprind în marea nație a *neamului omenesc*, iar deosebitile numiri a singuratecilor nații sunt numai *întâmplătoare*".

Pentru iluminiștii români integrarea europeană deschide o adevărată perspectivă spre universalitate. Textul lui Petru Maior datează din 1815[36].

Această conștiință prooccidentală se definește prin câteva aspecte tipice, dintre care cele mai evidente sunt participarea și solidarizarea istorico-politică. Istoria poporului român constituie un capitol al istoriei europene. Țările românești sunt în mod indiscutabil țări europene. Mai mult: prin contribuția istorică a poporului român („apărătoare și pieptul creștinătății asupra preaputincioșilor otomani"), „nația aceasta nu o dată au pus adevărate merituri pentru toată Europa"[37]. Experiența istorică a „strălucitelor ghinte ale Europei" este deci valabilă, după Petru Maior[38], și pentru poporul român, confruntat cu dificultăți identice. Această conștiință istorică este bine consolidată. Ideea identității lingvistice are aceeași putere de atracție și circulație. Limba română –, după cum se exprimă tot Petru Maior – este o „limbă de Europa"[39], de origine latină, argument fundamental al întregii concepții lingvistice a Școlii ardelene[40]. Prestigiul european și internațional al limbii latine se răsfrânge și asupra limbii române:

„Limba lătinească este una dintre cele mai învățate și mai vechi în Europa".

Din această situație decurge și argumentul utilității sale:

> „Și, drept aceasta, cea mai trebuincioasă la tot neamul românesc, fiindcă toată învățătura și toate scrisorile cele mai vechi sunt alcătuite întru această de obște limbă”.

Luminarea europeană a poporului român nu se poate deci lipsi de acest instrument lingvistic:

> „Nice să poată zice astăzi că este cineva în Europa învățat care nu va ști latinește, măcar să fie întru alte cât de procopsit”[41].

Situația particulară a limbii române de origine latină, dar scrisă în alfabet chirilic, determină pe Petru Maior să accepte aceeași comparație defavorabilă cu limbile occidentale. Condițiile istorice au făcut (din nefericire) ca

> „scrisoarea românească să ese mult mai covârșită decât toate ale apusului”[42].

Aspirația integrării europene, a participării românești la binefacerile sale spirituale, la un înalt nivel de „luminare”, este o altă consecință directă a acestei idei-forță. Ea animă, într-o fază de pionierat, a primelor inițiative de răspândire a culturii în mase, totalitatea întreprinderilor culturale ale epocii: presă, tipar, editură, cultură și literatură, învățământ. În toate aceste domenii, modelul european se dovedește dominant și determinant.

Pentru T. Racoce, care voia să scoată un ziar românesc, la Lvov (Lemberg), în 1817, românii formează o nație de mai multe milioane:

> „Care demult acum simțește bunătățile politiciei și dorește a fi părtașă culturii aceloralalte neamuri Europii”[43].

Gh. Asachi înțelege să acționeze în Moldova, în același sens și din aceeași perspectivă. În primul număr al *Albinei românești*, el face o profesie de credință europeană riguros identică (nr. 1, 1 iunie, 1829):

> „Cine nu simte în țara noastră lipsa așezământurilor prin a cărora lucrare precum suntem politicește, să ne putem face și moralicește mădulari folositoare ale familiei evropiene, a căria raze de învățătură, de atâtea veacuri, se refrânge pe orizonul nostru?”.

Introducerea culturii și civilizației, echivalentă cu integrarea europeană, constituie o vie preocupare și pentru M. Kogălniceanu, mare animator al ideii imprimeriei ca instrument de luminare:

> „Tiparul ar fi cel mai sigur și mai grabnic mijloc ca să ajungem la civilizația societății europene”[44].

Prin „canalul tiparului” – într-un cuvânt – se revarsă toată „lumina”. Preocuparea esențială devine aceea de a înmulți cât mai repede tocmai aceste „canale” și de a stimula – prin toate mijloacele – apariția de publicații și cărți românești, ieftine, accesibile și cât mai răspândite[45].

Concepția culturii active ca metodă de integrare demonstrează în mod concludent conținutul predominant al acestei aspirații, care depășește – ca intensitate, frecvență și arie de răspândire – orice altă formă de solidarizare europeană. Doar participarea la cultură, la „lumină”, poate legitima această aspirație, printr-o evidentă spiritualizare a sentimentului național. Dreptul la o identitate națională și europeană – și deci la existență a

poporului român – trece deci în primul rând prin cultură. Poziția răstoarnă în sens iluminist-progresist întreaga concepție naționalistă. Căci, după cum observă Ion Budai-Deleanu, în 1818, „neamul românesc” este o

> „nație de frunte dintru mai multe milioane alcătuită, care nu dorește alta, numa ca prin o mai mare cultură să se poată apropia de celelalte neamuri politicite a Europei”[46].

O astfel de concepție constituie prin ea însăși un act de revoluționare a tradiției, de progres ideologic și de integrare calitativă într-un sistem nou, unitar și fecund, de cultură și gândire:

> „Din prostie, din pruncie ne vom scoate” – scria D. Țichindeal – „și nu vom veni, nici nu vom cădea în barbarie, ci vom fi desăvârșiți în înțelepți bărbați, și în numărul celor înțelepte, luminate și mărite popoare ale Europei vom fi”[47].

Aspirația spre culturalizare este organică Iluminismului românesc și ea impune tuturor țărilor românești ca punct esențial de program:

> „Să îmbrățoșeze cu cea mai desăvârșită sârguință întâi învățăturile de tot feliul, care acestea aduc luminarea, strălucirea, lauda și toate îmbunătățirile la un neam, carele voiește să fie în numărul neamurilor celor luminate și mărite, iară nu să voiască a să vedea în veci cufundați în întunerecul neștiințelor și în lațurile ticăloșii”[48].

Mișcat de același impuls pedagogic superior, Gh. Asachi proclamă un ideal identic. Să studiem, căci:

„Atunce nu în zadar Europa ne va fi mărturisit atâtea simpatie, nu ni vor fi invitat în sânul familiei sale”[49].

Gh. Lazăr pune pe aceleași baze întreaga sa politică școlară. Numai prin însușirea unei înalte culturi – după cum se exprima în *Înștiințarea* sa din 1818 – poporul român poate:

„pretenderisi intrarea în numărul și ocolul cel proslăvit al celorlalte popoare luminate”[50].

Condiție elementară, absolut imperativă. Ceea ce explică și marea pasiune a epocii pentru studii în străinătate, „săvârșirea cursurilor învățăturilor în Evropa cea luminată”, cum spune și Dinicu Golescu[51], pentru metodele cele mai bune de a importa și răspândi în mase această cultură. De unde, puternicul interes arătat problemelor de învățământ și pedagogie, preocuparea febrilă de întemeiere și organizare de școli. Problema capitală este permanent aceea a:

„mijloacelor de a întemeia o sistemă de învățătură publică, înlesnitoare, potrivită cu gradul luminatei Europe și cu trebuința acestei țări”[52].

Nu poate fi trecută cu vederea nici vechea tradiție a acestei orientări, care se conturează în țările noastre, mai întâi în mediile și sfera culturii grecești, încă din secolul al XVIII-lea. În această privință, exemplul lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, care face studii în Italia, se dovedește fecund pentru toți fanarioții. În 1744, C. Mavrocordat, devenit domn în Țara Românească,

trimite doisprezece fii de boieri la Veneția, pentru învățătură. Este primul lot de „bursieri” români în străinătate, chemați acasă după trei ani, în urma unor intrigi politice[53]. La universitățile apusene este educată întreaga intelectualitate greacă, începând mai ales din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Devenise o adevărată tradiție care, atunci când împrejurările o permit, constituie un bun exemplu și pentru boierimea română. Cu prilejul deschiderii cursurilor Academiei grecești din București, marele postelnic Al. Mavrocordat face o adevărată teorie a exodului spre lumină:

> „Deși fără mijloace și săraci cei mai mulți dintre noi, lăsăm totul, și patrie și consângeni și casnici, disprețuim orice fel de nenorocire și suferință și mergem la universitățile Europei ca să ne luminăm”[54].

Aceeași preocupare se constată, după 1800, și la boierimea română. Ea preferă să-și trimită odraslele mai curând în colegii sau să le pună în pensiune la profesori particulari[55] – din prudență, pentru a nu se „evropeniza” dintr-odată prea tare – dar, în tot cazul, cum declară și boierul Gr. Brâncoveanu, la deschiderea cursurilor școlii lui Gh. Lazăr:

> „Să se bucure părinții care trimit copiii la Academiile Europei pentru a sorbi apele filozofiei”[56].

Între 1802 și 1826, Dinicu Golescu face nu mai puțin de patru călătorii în Occident, pentru a-și duce fiii la învățătură, doi în Bavaria, doi la Geneva. Toți pionierii școlii românești studiază

în străinătate cu scopul de a aduce „luminata Evropă” la ei acasă, prin introducerea sistemei sale pedagogice. Așa au procedat Gh. Șincai și Gh. Lazăr, așa mărturisește și Simeon Marcovici, în calitate de profesor la „Sf. Sava”[57] și mulți alții. Aceste profesii de credință se repetă în prima jumătate a secolului cu prilejul mai fiecărei festivități școlare. Noțiunea însăși de „Europă luminată” este un produs al acestei influențe:

> „Cum că toate neamurile Evropii sunt poleite cu învățăturile, noi vedem” – recunoștea Paris Mumuleanu – „prin lumina științelor ce dobândim de la dânșii”[58].

Dar „lumina” europeană are și un alt conținut. Efervescenței culturale generale i se asociază un puternic impuls național. „Luminile Europei” contribuie în mod hotărâtor la descoperirea propriei noastre identități etnico-spirituale și la ceea ce s-a numit „deșteptarea sentimentului național”:

> „Razele luminilor Europei” – recunoștea Florian Aaron, în 1838 – „pătrund mai de mult în pământul acesta, deșteptară simțământul național și patriotic și aceasta începu a aduce frupturile sale cele făcătoare de bine”[59].

Concepția devine între timp un adevărat loc comun, pe care pașoptiștii (prima generație de intelectuali români cu conștiință europeană deplină) și-l însușesc fără excepție. Din această împrejurare ei scot pentru țările noastre, pentru întreaga cultură românească, pentru toți exponenții săi și pentru întreaga lor activitate, o

entuziastă judecată de valoare. C. Negruzzi este, de pildă, după opinia lui V. Alecsandri, „un spirit luminat de razele soarelui occidental”[60]. Acest lucru se poate spune aproape despre toți marii scriitori din secolul al XIX-lea. Istoria literaturii române nu face, în felul acesta, decât să confirme o strălucită anticipație iluministă.

Efectele acestei „deșteptări” naționale sunt fecunde și adânci. Conștiința românească își descoperă noi necesități și obiective spirituale, cu profunde urmări culturale și ideologice : reabilitarea și emulația europeană, depășirea stării de subdezvoltare, dorința de integrare și, poate mai mult decât toate acestea, recunoașterea, validarea din partea Europei a acestor eforturi și progrese. Spiritul românesc începe să aspire, cu toată ființa sa, o anume „consacrare” europeană. El își dă seama că afirmarea sa nu este posibilă decât prin „luminare”, aliniere și participare la mediile europene pe care le admiră și le invidiază. De unde apariția unui adevărat „complex” al recuperării decalajului existent, stimulării și dobândirii unei noi identități, în același timp românești și europene. „Vremea este a ne deștepta.” Aceasta este convingerea intimă a lui Dinicu Golescu[61] și a întregului Iluminism românesc, a cărui sensibilitate pentru realitățile timpului, actualității, sincronizării necesare și inevitabile este indiscutabilă. Problema „sincronizării” în cultura română datează de altfel din această perioadă. Este o adevărată constantă a spiritului românesc în permanentă expansiune, confruntare și dezvoltare europeană, în plin elan de realizare a „modelului” european.

Încă din 1795, *Înștiințarea* unei proiectate *Societăți filosofești a neamului rumânesc în mare Prințipatul Ardealului* atrage atenția că ne aflăm în:

„Epoca vremii cei de acum, când ne deșteaptă înțeleptul Apollo și pre noi, să ne îndeletnicim a sprijini din sânul Sciințelor, darurile visteriilor sale”[62].

Prin urmare, când iluminiștii români încep să spună că „Europa cere”, spiritul lor este orientat și stimulat tocmai de acest ideal de „deșteptare”, progres și luminare. Metodă în același timp foarte eficace de incitare a spiritului românesc la creație, care-și precizează în felul acesta obiectivul prioritar și esențial.

Se pune problema adoptării alfabetului latin? Vasile Gergely de Csokotis aduce și acest argument suprem:

„Ma și Europa întreagă încă așteaptă aceasta de la noi!”[63].

Progresul multilateral devine în felul acesta o problemă de prestigiu internațional, dovadă și *Marșul românesc* din 1829, al lui Iancu Văcărescu:

„Cât de curând vă înălțați
Europa vă privește”[64].

Înființarea miliției naționale are aceeași semnificație, vezi și *Marșul* lui Vasile Cârlova:

„Vie-vă copii, aminte
Că Europa însăși simte
În ce cale ați intrat”[65].

Ideea are în această chemare o cadenţă marţială, eroică. Momentul revoluţionar 1848 este pus şi el, în toate provinciile româneşti, sub semnul aceluiaşi imperativ. Proclamaţia de la Islaz conţine acel apel:

> „Ofiţeri români! Camarazii voştri din Europa v-au dat exemple. Europa luminată e cu ochii deschişi asupra voastră”[66].

Proclamaţia partidului Naţional din Moldova are şi ea în vedere „Europa care vă priveşte”[67]. În Transilvania, peste munţi, Avram Iancu este animat de convingeri întrutotul identice:

> „Deie-şi părerea Europa, judece popoarele civilizate, noi ne luptăm pentru libertatea noastră”[68].

Europa devine prin urmare mentor, arbitru, opinie publică, juriu de onoare, comisie de premiere, autoritate care decide în toate problemele culturale, sociale şi politice esenţiale ale poporului român. În perioada tratatului de la Paris:

> „Europa azi ne cere
> Ce dorim să arătăm.
> ....
> Dreptu-ne de apărare.
> Europa l-a prescris”[69].

Acest certificat de calitate reprezintă pentru Cezar Bolliac (ca şi pentru întreaga sa generaţie) o garanţie fundamentală şi în acelaşi timp cea mai înaltă obligaţie. Trebuie să progresăm, să ne luminăm, să ne regenerăm, să facem, într-un cuvânt, figură bună, căci – atenţiune! – Europa ne priveşte, ne cere aceasta...

O astfel de psihologie își făcuse de fapt apariția în Țările românești cu cel puțin o sută de ani în urmă. Primele manifestări de emulație europeană aparțin programului cultural al fanarioților, care-și demonstrează și prin acest fapt esența iluministă. Cronicarul Ion Neculce scrie că domnitorul C. Mavrocordat, în a doua sa domnie în Moldova (1741–1742):

> „Au dat de știre tuturor mazililor ca să învețe orice limbă ce i-a fi voia, pentru ca să afle oameni învățați și în pământul nostru al Moldovei, precum sunt și prin alte țări și părți de loc”[70].

Hrisovul avut probabil în vedere de cronicar este din 9 mai 1746, care ordonă înființarea de școli:

> „Pentru ca să nu rămână de tot în prăpastia învățăturii și să fie mai jos decât alte neamuri, după împrejurul țărei noastre”[71].

Preocupări și comparații asemănătoare se constată și la Gr.Al. Ghica. El admiră „neamurile care au de mult școli”, care te „minunează” prin „rânduiala lor înflorită și prin meșteșuguri”. De aceea, în așezămintele sale, acest domnitor ia drept model tocmai aceste neamuri

> „la care vedem orânduiala pravilelor celor politicești și cele înflorite meșteșuguri”[72].

Deci, departe de a produce o „revoluție”, o inovație în sensul strict al cuvântului, Gh. Lazăr reînnoadă de fapt, în 1818, firul unei argumentări tradiționale, pe care I. Caragea o reluase și el de la predecesorii săi: „Măria sa”, după „ce au privit

celelalte popoare și limbi, mai ales evropenești”, care se află bine împodobite cu școli mari și Academii de științe strălucitoare”, a socotit că este o „rușine” ca poporul nostru :

> „Să nu aibă și el o școală mai de treabă, o Academie cu știință chiar în limba maicii sale, ci să se lase mai slab, mai scăzut și mai batjocorit decât toate celelalte limbi și popoară ale feții pământului”[73].

Motivația psihologică a emulației culturale este deci limpede. Școala „academicească” de la „Sf. Sava” este deschisă de acele „duhuri românești”, care nu mai pot „mai încolo suferi ocara neamului lor”.

Cum răspund ele acestei umilințe, acestei „provocări”, tot Gh. Lazăr ne-o spune : „Luând pildă de la celelalte popoare luminate”[74]. Este însăși esența politicii școlare a lui I. Caragea, care declară – din izvor grecesc – că „ambiționează a o orândui după modelul Academiilor europene”[75].

În acest curent de emulație se resimte, fără îndoială, influența Academiei grecești din București. Colonia elenă întreține de altfel în străinătate bursieri, care, după ce se vor reîntoarce de la studii, vor da o și mai mare strălucire școlii :

> „Dacă nu să ambiționeze întâietatea, dar măcar să se așeze alături cu cele mai faimoase Universități ale Europei”[76].

Iluminiștii români urmăreau obiective identice. Gh. Asachi dorea un învățământ „la nivel european”[77]. Prin *Regulamentul organic*, școlile

naționale sunt așezate „pe același temei, precum sunt ale neamurilor luminate”[78]. În 1845, Epitropia școalelor se apără în același mod de acuzația lipsei de progres a învățământului. Doar el „s-a făcut pe principii adoptate în țările cultivate!”[79]. Nu se poate să nu fi dat rezultate...

O notă caracteristică a perioadei iluministe constă în faptul că psihologia emulației depășește sfera școlară propriu-zisă. Ea animă, în esență, întreaga noastră mișcare culturală. Din acest unghi „european” sunt privite și rezolvate toate problemele epocii, începând cu limba și activitatea editorială și terminând cu învățătura și progresul literar, istoric și științific.

Dacă instrumentul de expresie se dovedește sărac, concluzia este evidentă și imperativă: „Trebuie să se sporească și limba noastră, precum și a altor neamuri”[80]. Asemenea lui Gh. Șincai gândeau și mulți iluminiști ardeleni, care trec neîntârziat la fapte. Când, în 1808, se proiectează *Societatea pentru cultivarea limbii române*, ea are în vedere, printre obiectivele sale, și realizarea acestui mare exemplu:

> „Azi între toate națiile Europei stăpânește dorința spre lumină, și timpurile acestea par a fi începutul unei epoce însemnate, când multe popoare ținute până acum în robie și întuneric își îndreaptă privirile spre o nouă libertate și o nouă civilizație”[81].

Un spirit de emulație filologică identică animă și pe Ion Budai-Deleanu, care pornește să compună un *Lexicon român-german*:

> „Văzând că toate neamurile Europei au de mult lexicoanele sale, numai la neamul nostru lipsește

> o carte ce se poate zice spița cea dintâia a culturii, mă simt cu totul răpit spre acest scop înalt[82].

Acordul în jurul acestei idei este unanim și cuvântul de ordine, în formularea lui Vasile Gergely de Csokotis, nu poate fi decât următorul:

> „Să nu ne lăsăm mai înapoi decât toate națiile Europei”

și să îmbogățim cât mai neîntârziat limba[83].

În materie de școli, tipărituri, cultură întâlnim același imperativ și aceeași motivare superioară: repetarea gestului infailibil de luminare al popoarelor europene:

> „Așa au făcut și alte neamuri” – scria C. Diaconovici-Loga în 1821 – „care astăzi strălucesc pe fața pământului, așa să facem și noi acum, și să ne îmbărbătăm că prea departe am rămas”[84].

Vindecarea complexului de inferioritate recomandă, prin însăși logica luminării și a spiritului de emulație, soluția imperios necesară: teoria și practica imitației. Este încă una din descoperirile ideologice ale epocii de aceeași evidentă geneză iluministă. Împrumutul de bunuri culturale constituie metoda cea mai rapidă și mai sigură de progres: regenerarea țesuturilor printr-o grefă directă și masivă. Din această cauză, cele trei probleme – reabilitarea, emulația și imitația – sunt mereu și indisolubil asociate la Eufrosin Poteca, la alții:

> „Oare noi românii... trebuie să rămânem apururea departe de neamurile cele luminate, departe de

frații noștri europeni? Oare noi, pe lângă cele puține ce știm, n-am pute să ne împrumutăm de la dânșii?”[85].

Procesul de „deșteptare” implică deci o convingere și un program unitar de acțiune:

> „Duh îndemnător de a năzui cătră dreapta luminare, cu care se îndulcește neamurile celelalte ale Europei”[86].

Să ne punem deci „la lucru” și să ne rușinăm să fim mai jos decât „pleava celorlalte neamuri”[87], luptând și pășind

> „către luminarea noastră pe toate căile care sunt deschise și înaintea altor neamuri”[88].

Repetarea obsedantă a acelorași formule este o dovadă tipică de „mentalitate colectivă”. De altfel, întreg acest studiu predominant documentar se înscrie – în felul său – tocmai într-o astfel de perspectivă metodologică.

În epoca *Regulamentului Organic*, a reformelor pozitive, problema pildelor de urmat, a imitației constructive ajunge și mai mult la ordinea zilei. Unica soluție posibilă este numai și numai imitarea „Evropei”. Iar pășirea în rândul națiunilor „luminate”, cea mai profundă și acută preocupare, inspirând un adevărat lirism al progresului „luminării” și regenerării. Aflat la Londra, în 1831, P. Poenaru știe că în țară îl așteaptă:

> „O muncă din cele mai spinoase, pentru a mă sili să întorc recunoștința mea Patriei, în schimbul

ajutorului primit de la ea și s-o fac să se împărtășească, într-un fel, de la luminile națiunilor civilizate”[89].

Problemă de esență, de conștiință, de responsabilitate morală ce poate fi satisfăcută numai prin urgentarea și intensificarea acestei integrări, a cărei primă formă – cea mai facilă și mai răspândită – este imitația:

> „Acestei puternice și luminate Europe, din care facem parte geografic” – așa cum scria un membru al Eforiei școalelor, din 1832, C. Șuțu – „și pe care dorim s-o imităm în instituții, în fericire, în științe”[90].

Tinerimea plecată la studii – pentru a aminti o imagine a timpului – este în situația „albinei” care „culege din sânul străinătății... miere... învățătura cea mult prețioasă și de toți dorită”[91]. La înapoiere, multe „lucruri folositoare aduc cu sine”[92]. Programul acestor tineri, către 1848, nu poate fi decât următorul:

> „Cunoștințele și învățăturile ce le dobândim în străinătate să căutăm a le pune în lucrare spre întâmpinarea nevoilor de față a țării noastre”[93].

Simpla emulare și incitare nu sunt totuși suficiente. Aceste atitudini nu definesc în toată complexitatea lor procesul interior al „luminării europene”. Acesta începe să determine și reacțiuni teoretice de competiție, de „concurență” directă, printr-o răsturnare dialectică a resentimentelor acumulate. Reabilitarea presupune și o anume

rivalitate creatoare, a faptei și creației competitive ca formă de compensație :

> „Vie la noi" – scria Paris Mumuleanu – „întrecerea la învățături cu celelalte neamuri, căci acesta este numai lucru ce este și va fi cu noi"[94].

Concurența este deci posibilă nu numai în condiții de egalitate, dar chiar și de superioritate. Nimic nu oprește ca poporul român să ajungă din urmă pe celelalte neamuri. Și chiar să le întreacă, așa cum preconizează – în spirit vizionar – socialistul utopic T. Diamant[95]. Pentru aceasta este însă neapărat nevoie :

> „Să credem că înrâurirea asupra luminării nu va fi mai puțin strălucită decât au fost în acele țări..."[96].

De unde această încredere totală ? Ea decurge – în spiritul epocii – din constatarea rece și obiectivă cu putință : existența legii și ritmului progresului, o altă idee tipic iluministă de mare răspândire în epocă[97]. Fenomenul, observat pe plan european, subliniat între alții și de Eufrosin Poteca[98], nu poate să nu acționeze și în țările românești cu aceeași eficiență.

Lecția pe care o scoate Iluminismul românesc este deci limpede : să avem încredere în noi înșine, să ne vindecăm de timidități, de blazare și scepticism, întrucât toate șansele sunt de partea noastră. Procesul emulației creatoare constituie cea mai bună verificare a forțelor proprii. Numai acest examen poate învinge într-adevăr șovăirile și ezitările, care însoțesc procesele de

creştere, pregătind marile elanuri şi ascensiuni ale viitorului.

Primele rezistenţe şi semne de scepticism aparţin aceleiaşi perioade, efecte ale unei stări identice de spirit. Conştiinţele româneşti încep să-şi dea seama şi de riscurile „occidentalizării” rapide şi forţate : bune intenţii neacoperite de fapte, imitaţii superficiale etc. Pentru ca integrarea europeană să devină într-adevăr o realitate de substanţă, asimilarea trebuie să devină o sinteză creatoare. Sau, cu vorbele lui Gr. Pleşoianu, din 1829 :

> „Dea Dumnezeu, d-acuma încolo să urmăm europenilor mai d-aproape ca să ne putem numi europeni şi cu faptele nu numai cu numele”[99].

Ceea ce se va numi, după formula junimistă, critica „formelor fără fond” are deci această origine, consecinţă directă şi imediată a valului de „europenizare” de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor. De altfel, frecvenţa şi amploarea acestor luări de poziţii împotriva „formelor exterioare ale Europei” (după cum se exprimă şi M. Kogălniceanu), care datează din această perioadă[100], dovedeşte că problema devenise de cea mai mare actualitate şi acuitate. Imitaţia mecanică, exterioară, neasimilată, în proporţii de masă, cu urmări profund negative : neasimilare, artificialitate, adaptare grotescă, alterarea fondului naţional începe de pe acum să producă reacţii inevitabile din partea spiritului critic, trezit, educat şi orientat de aceeaşi ideologie iluministă.

Această analiză a descoperirii Europei de către „Luminile” românești ar fi incompletă fără menționarea și a unui complex spiritual nu mai puțin caracteristic. Format în aceeași perioadă, el este consecința sa directă : un foarte insistent complex de inferioritate și superioritate, de iluzionare și luciditate, infatuare propagandistică și conștiință a participării europene efective. Obsesia de a ne face cunoscuți, recunoscuți, consacrați, elogiați de Europa are această origine și ea trădează, mai presus de orice, o aspirație organică, spontană, un sentiment elementar, înnăscut, de coexistență și coparticipare. Căci cum s-ar putea explica altfel reacțiunea lui Zilot Românul față de domnitorul Hangerli, care ne-ar fi... compromis în fața Europei (erou și scenă cu desăvârșire obscure și perfect ignorate de Europa) :

„Stricase acea mărire ce are acest Principat
Care la toată Evropa e vestit și lăudat”[101].

Iluzia atinge proporțiile unui adevărat mit și mesianism național, precum într-o prefață la o carte despre patriotism din 1822 :

„Ajungând cu toții la o râvnă și la o unire cu sporire întru cele bune pentru toată obștea, să dobândim dorite fericiri cu înălțarea neamului românesc *a fi lăudat în toată Evropa* (s.n.), ce acum stă la mirare de atâta neîngrijire a noastră”[102].

Mitul – de altfel profund stimulator, creator, al „prezențelor românești” – acum ia naștere și el impulsionează totalitatea activităților culturale și literare. Toate sunt concepute în perspectivă europeană, au o finalitate europeană, sunt destinate informării Europei, scoaterii noastre din obscuritate și uitare.

Încercările de istorie, gramatică și lexicologie românească ale lui Ion Budai-Deleanu sunt consacrate „acestei limbi puțin cunoscute până acum în Europa”, „îndepărtată și ascunsă în străfundul Europei” ; la fel „purcederea românilor” și „începutul și alcătuirea limbii românești, puțin până acum cunoscute la ceilalți europeni”[103]. Petru Maior recomandă adoptarea ortografiei italiene „fiindcă este cunoscută în întreaga Europă”[104]. Astfel de exemple sunt numeroase. Amintim doar câteva texte foarte explicite. M. Kogălniceanu publică *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* (Berlin, 1837), carte destinată să înlăture „adânca necunoștință în care se află lumea civilizată despre destinele (poporului român)”, într-o perioadă când până și „cele mai mici țări ale Africei și Americei sunt mai cunoscute decât aceste două Principate”[105]. Scriind-o, M. Kogălniceanu este conștient că face „o lucrare patriotică”. Mai ales :

> „Astăzi când amândouă principatele vin să-și reia un loc printre statele civilizate, când se ridică glasuri în Franța și în Germania în favoarea lor, mi-am impus sarcina de a face cunoscută țara mea Europei și de a da o istorie a Moldovei și a Valahiei scrisă franțuzește”[106].

A ne impune în Europa cu o carte despre *Istoria românilor* „care să merite să fie tradusă în toate limbile europene și așezată în toate bibliotecile publice ale Europei” formează și mai târziu, în 1864, o preocupare acută. Dovadă nerăbdarea și iritarea lui C. Bolliac. El se face interpretul

> „rușinii ce simte un român în conversațiune cu oamenii luminați ai Europei când îl întreabă unde poate afla istoria acestei națiuni atât de întinsă...”.

Aceleași lacune esențiale – urmate de același complex de inferioritate (E.M. Cioran are deci... precursorii săi) – se constată și în celelalte domenii ale științei :

> „Cine n-a simțit umilință când i s-a adresat vreun învățat, vreun limbist european, să-i ceară un dicționar, un vocabular, o gramatică română și a fost silit să răspunză : dicționar român, vocabular român nu avem : gramatică nu știm pe care să recomandăm...”[107].

Atitudinea față de prestigiul literaturii originale oscilează între iluzionare patriotică, exaltare, entuziasm naiv, zel propagandistic și spirit rece, pozitiv. Acesta contrastează cu mitologia începuturilor, dintr-o dată glorioase, foarte răspândită în întreaga publicistică românească a epocii.

De pildă, pentru Z. Carcalechi, Ienăchiță Văcărescu „pe care toți evropienii cei învățați îl lăudau și în veci îl va pomeni”[108] era – în 1829 ! – un nume de... reputație internațională. Literatura română – în 1840 ! – „se numără – după

Kogălniceanu – cu mândrie între literaturile Europei”. Ea a făcut „pasuri de urieș”[109]. Ca încurajare pedagogică, afirmația din programul *Daciei literare* era legitimă. Se-nțelege că și D. Cantemir și fiul său Antioh „au nemurit numele Moldovei” :

> „Toată Europa se miră de acești doi oameni însemnați, numai noi, moldovenii, am rămas nebăgători de samă la slava lor care însă se revarsă și asupra noastră”[110].

Una peste alta, concluzia lui Kogălniceanu este totuși cea justă :

> „Din zi în zi prințipaturile noastre țintesc mai mult luarea aminte a politicilor și a literaților”[111].

Versiunile franceze (1855) și engleze (1854, 1856) ale poeziilor populare culese de V. Alecsandri (care au interesat și pe Prosper Mérimée) constituiau într-adevăr un început de dovadă obiectivă. De altfel, tot după Kogălniceanu, reabilitarea noastră literară n-ar însemna, de fapt, decât restituirea unei contravalori, o competiție de la egal la egal. Dovadă acest text din 1846 :

> „Trebuie și noi să dăm ceva Europei civilizate, care ne-au dat atâta : trebuie ca și literatura noastră prin lucrările sale să înceapă a-și face loc lîngă surorile sale”[112].

Când V. Alecsandri constată, în 1842, că există străini care se ocupă de literatura română, faptul reprezintă pentru el una dintre cele mai mari și mai plăcute surprize[113].

Se poate deci spune că, sub raportul „recepției" și al sociologiei „succesului", începuturile literaturii române sunt efectiv dominate (pentru a nu spune obsedate) de prestigiul său european, latent, potențial. Chiar dacă realizările rămîn încă minore, prin „cărțile noa ce se tipăresc", „în scurtă vreme limba noastră se apropie cu literatura de surorile ei și nația română s-așază cu drept cuvânt între națiile Europei"[114]. Tonul devine moderat, realist și el își găsește cea mai potrivită expresie într-o formulă ca aceasta ce aparține tot lui Kogălniceanu :

> „O literatură de care să ne putem făli și înaintea străinilor"[115].

Venind în întâmpinarea acestui program, Gh. Asachi publică o culegere de *Nouvelles historiques de la Moldo-Roumanie* (Jassy, 1859), fiind pătruns de ideea că :

> „Prin muse și-a virtutei dorul dulce și fierbinte
> În noi lumea să cunoască strănepoți romanei ginte"[116].

De aceleași convingeri este animat și D. Bolintineanu când face nu puține eforturi să fie editat la Paris : *Brises d'Orient. Poésies roumaines (traduites par l'auteur lui-même), précédées d'une préface de M. Philarète Chasles* (Paris, 1866). Astfel de publicații reprezintă o dovadă că „desvoltarea intelectuală" a românilor constituie într-adevăr o realitate. De altfel :

> „Aceasta este o condiție *sine qua non* – scria și G. Sion în 1860 – pentru ca să poată cu drept

> cuvânt merita titlul de națiune europeană, care până acum li se contesta de către străini”[117].

O psihologie și optică identică explică și motivul pentru care intelectualul de formație iluministă trăiește o adevărată dramă când constată că minimalizarea, critica sau defăimarea patriei sale se face într-o limbă de circulație europeană. Reacțiune evidentă în polemica Petru Maior – Kopitar, Damaschin Bojinca – Tököly, la Dinicu Golescu. El traduce pe Thomas Thomson, a cărui carte vorbește în termeni critici și despre români, cărora trebuie să li se ofere totuși o compensație:

> „Ceale spre rău, hula și ticăloșua acestui dosădit norod sunt scrise și prea scrise și tipărite în toate limbile străine de mulțime de scriitori engleji, ghermani, unguri, ruși; și cei mai mulți au scris pentru păcatele neamului în limba franțuzească și pentru păcate zic: căci aciastă limbă fiind obștească în toate lumea, mai lesne s-au împrăștiat și s-au trâmbițat defăimările obidatului meu neam”.

Astfel de traduceri trebuiesc deci făcute în scop autocritic, demonstrativ și de emulație patriotică:

> „Ca să știe și cei ce scriu și în ce stare de cinste și de necinste ne au Evropenii și toate celelalte neamuri”[118].

Se pune prin urmare problema, pe de o parte, a necesității răspunsului, pe de alta a eliminării obiectului acestor critici, prin suprimarea radicală a cauzelor ce le dau naștere. Ca să nu mai fim criticați, cea mai bună soluție este să ne

corectăm, să ne regenerăm moravurile. Deci să ne „europenizăm". Demonstrație în permanență circulară în interiorul aceluiași sistem de idei:

> „Și atunci, și noi, fieșcare, vom câștiga adevărata cinste și fericire și norodul peste puțin timp negreșit va ajunge întru acea stare întru care se aflǎ noroadele a ceilalți evropei"[119].

Dezvoltarea concepției integrării social-politice, a conștiinței „poporului occidental" ce aspiră să intre în „familia europeană" formează un alt capitol solidar și distinct al „Luminilor" românești, care nu intră însă în preocupările de față. El trebuie studiat din aceeași perspectivă și după aceeași metodă, pe texte.

Această vocație a integrării europene are, în sfârșit, nevoie și de o confirmare obiectivă, de o ratificare „oficială" din partea străinătății. Prezența românească aspiră deci și la această formă de validare, care începe să se materializeze pe plan cultural destul de repede. În 1833, se produce prima participare românească la un congres științific internațional. Este vorba de *Societatea de medici și naturaliști din Iași*, care:

> „Prin lucrările sale și corespondenții științifici cu învățații Europei au atras ei luarea aminte a societății învățaților Germaniei"[120].

Societatea este invitată la Congresul de științe naturale de la Freiburg și dr. Cihac, care o reprezintă, ține să declare că țara sa, Moldova:

> „Prin a ei plecări de a se lumina înfățoșează o închiezășluire cum că se va face vrednică de

soțietatea europeană în care au întrolocat-o a sale așezământuri”[121].

Legătura între luminare, integrare și recunoaștere europeană constituie un adevărat principiu ideologic. Iar aceste participări – concepute în principiu pe picior de egalitate – vor deveni tot mai frecvente pe măsură ce cultura română se dezvoltă și țările noastre se dovedesc tot mai capabile de inițiative și manifestări pe plan internațional. În 1840, doctorii Cihac și Mayer, reprezentând aceeași societate, pleacă la un nou congres de naturaliști, la Erlangen[122]. În 1845, numita societate savantă nutrește ambiția ca „numele Moldovei să dobândească dritul cetățeniei în Evropa literară”[123]. În 1851, are loc prima participare românească la o expoziție internațională : „Expoziția universală de industrie și comerț” de la Londra[124]. În 1859, ideologul francez Royer-Collard se declară măgulit să devină la Paris corespondentul bursierilor români[125]. Societatea studenților români din capitala Franței era de altfel patronată de Lamartine, încă din 1848. La rândul lor, Edgar Quinet și Jules Michelet întrețin relații strânse și amicale cu emigrația română, pe care o patronează și o binecuvântează cu aere pontificale. Acești animatori romantici transmit țărilor noastre mesajul lor mesianic de mare elevație și forță stimulatoare întregului proces românesc de integrare, reabilitare și afirmare în Europa. Dinamica „Luminilor” românești își păstrează în permanență întreaga sa forță de propulsie și eficiență. Ea este și azi deosebit de actuală.

(1979)

2. Din istoria teoriei „formă fără fond”

În toate studiile consacrate junimismului, paternitatea cunoscutei teorii a „formelor fără fond” a fost atribuită, fără excepţie, lui Titu Maiorescu. Este în afară de orice îndoială că Maiorescu, într-adevăr, a formulat-o cu deosebită claritate, „lansând”-o în vestitul său articol, din 1868, „În contra direcţiei de astăzi în cultura română”, apoi în conferinţa din 1870, *Formă şi fond*, al cărei text nu ni s-a păstrat, comunicat numai prin rezumatul lui Miron Pompiliu, din *Convorbiri literare* (mai, 1871, p. 60). De fapt, la această dată, chiar dacă numai fugitiv şi într-o formă embrionară, teoria era pe deplin constituită în spiritul şi chiar în litera sa. Maiorescu n-a făcut în fond altceva decât s-o reia, să-i dea sistematizare, prestigiu şi strălucire polemică. Meritele sale nu sunt ştirbite prin proiectarea concepţiilor sale pe un fundal ideologic mai larg, anterior, în perspectivă istorică.

Ce reprezintă în esenţă această teorie a „formelor fără fond” în vechea noastră ideologie? Nimic altceva decât chintesenţa criticii adaptării foarte rapide a „formelor” civilizaţiei moderne, occidentale, burgheze, peste un „fond” propriu,

național, de structură încă tardiv feudală. Teoria este expresia unei anumite rezistențe, ideologice și practice, inevitabile, față de imitația mecanică, nefiltrată, a instituțiilor, moravurilor, culturii și ideilor apusene. „Rezistență” tipică forțelor interne boierești, conservatoare, dar și cercurilor burgheze moderate, îndeosebi intelectuale. Această reacțiune, cunoscută și studiată în linii mari, este mult anterioară „Junimei”, care n-a ieșit din goluri. Ea precede, fie și într-o formă incipientă, cu cel puțin două decenii, chiar și momentul 1848. Mișcare constituită cu primele valuri de „occidentalizare”, determinată de cele dintâi importuri masive de „forme” apusene în țara noastră.

Într-o măsură, aceste idei au fost atinse, în limbajul său, încă din 1909, de G. Ibrăileanu, în *Spiritul critic în cultura românească*. Critica „imitației” este urmărită aici la câțiva autori moldoveni, pre-maiorescieni (Asachi, Negruzzi, Al. Russo, Alecsandri). Azi dispunem de o documentare mai largă. În plus, „originea spiritului critic” în cultura noastră nu mai poate fi atribuită unor reacțiuni și particularități psihologice strict provinciale, ci – în esență – influenței ideologiei iluministe, răsfrântă în proporții variabile în toate provinciile românești. De bună seamă că studiul ar trebui reluat în adâncime. Se va vedea atunci că argumentele invocate de autorii citați de G. Ibrăileanu (nivel necorespunzător, neevoluat al societății noastre ; respect pentru bunele tradiții naționale ; necesitatea împrumuturilor selective „critice” ; adaptare progresivă la civilizație etc.) se regăsesc și la : C. Conachi, la pașoptiștii C. Negri, Mihail și Alecu Kogălniceanu, Ion Ionescu de la Brad, D. Rallet, Ștefan Scarlat Dăscălescu, B.P. Hasdeu ș.a.

Și mai semnificativ este faptul că exact aceeași critică a imitației formelor apusene, și deci a „formelor fără fond”, este făcută în aceeași perioadă și de o serie de scriitori, publiciști și oameni de cultură munteni, ca : Paris Mumuleanu, Heliade-Rădulescu, Gr. Pleșoianu, C. Bălăcescu, C. Caragiale, Cezar Bolliac, Ion Ghica ș.a. Texte exprimând o opoziție identică la invazia culturii și civilizației apusene, pot fi culese și din alți „autori”, mai obscuri, încă din 1820-1826, printr-o participare la un curent ideologic larg, care ar merita un studiu monografic special. În acest cadru ne mulțumim să dăm doar câteva sugestii și indicații, de aprofundat ulterior, cu toată documentarea și rigoarea necesară.

Dacă mai trebuie o dovadă suplimentară, se poate demonstra oricând, și cu citate la fel de abundente, că și ardelenii : Z. Carcalechi, Fl. Aaron, I. Codru-Drăgușanu, G. Bariț, S. Bărnuțiu, D.P. Marțian ș.a. aveau, în linii generale, aceeași orientare critică, negativă față de invazia „formelor” străine. O mențiune specială se cuvine, cum vom vedea imediat, îndeosebi lui Ion Maiorescu, foarte pre-„maiorescian” mai ales în această privință.

Este apoi această teorie a „formelor fără fond” o creație pur românească, a lui Maiorescu sau a oricărui alt „spirit critic” anterior ? Încă din 1943, în articolul său „Titu Maiorescu și gândirea post-revoluționară” (*Kalende*, II, 3), reluat și într-o sinteză[1], Tudor Vianu atrage atenția asupra faptului – esențial – că gândirea lui Titu Maiorescu nu constituie, sub raport social-politic, decât o prelungire a ideologiei europene post-revoluționare.

La gânditori politici importanți ca: Burke, de Bonald, de Maistre, critica revoluției franceze duce în mod direct la respingerea „formelor” sale politice-sociale, pe care convulsia de la 1789 le introduce în Franța și le răspândește în Europa. Ruperea firului tradiției, negarea realităților și etapelor istorice, neaderența construcției politice pur raționale la aspectele ireductibile ale specificului vieții popoarelor formează temele de predilecție ale întregii reacțiuni europene. Aceste idei au circulat și sub restaurație și sub monarhia din iulie și înainte și după 1848, și nu numai în Franța.

Pentru cine vrea să verifice rapid chestiunea, *Politiques et moralistes du dix-neuvième siècle* (vol. I) de E. Faguet ar fi încă de consultat. Dar critica „formelor fără fond” are o circulație mai largă decât rezultă din aceste cercetări, destul de depășite în ansamblul lor[2]. Chateaubriand, în *Essai sur les révolutions* (1797), pledând teza legitimistă, respinge, la fel, „această furie de a da popoarelor constituții uniforme fără nici o preocupare pentru gradul de civilizație la care au ajuns” (1, II, ch. X). Iar socialistul utopic Saint-Simon va susține și el, în *L'Industrie* (1818), că nici o instituție politică nu este „admisibilă”, nici posibilă, nici durabilă, „decât aceea care nici nu depășește, nici nu întrece starea actuală a societății”.

În ultimă analiză, ideologii noștri, atât de reticenți la imitații și adoptări de instituții străine, apusene – evoluționiști și reformiști în politică – n-au altă optică, nici alt mod de a gândi, nici alt limbaj. Ar fi, de asemenea, de adăugat, că rădăcinile acestei poziții vin și ele în aceeași ideologie iluministă a secolului al XVIII-lea, de unde pleacă

diferite fire: reformist-evoluționiste, radical-revoluționare, conservator-reacționare. Tema merită a fi studiată și ea pe larg. Deschidem acum doar pe Montesquieu: „Guvernul cel mai conform naturii este acela a cărui constituție particulară convine cel mai bine dispozițiilor poporului pentru care a fost stabilit” (*De l'esprit des lois*, 1, I, ch. III). Idei asemănătoare întâlnim și la J.-J. Rousseau (*Du contrat social*, 1, III, ch. III, IX).

Dar atunci, măcar expresia ca atare, formula pur verbală a „formei fără fond”, aparține totuși lui Titu Maiorescu. Nici acest fapt nu se poate dovedi. Expresia circula cu mult timp înainte de 1868 și am spune că ideologul junimist a găsit-o, gata constituită, chiar în... familie, la tatăl său, Ion Maiorescu. Acesta, într-o corespondență de presă din Craiova, datată 11 februarie 1838, critică în termeni violenți „maimuțăria lucrurilor străine, prea iubirea asupra tuturor lucrurilor străine și deosebit franțuzești”. Pe mine, Ion Maiorescu, „nu mă va înșela *forma din afară, niciodată*” (s.n.)[3]. Pentru el, moravurile și cultura apuseană, ideile noi, progresiste, sunt deci simple „forme”, „forme din afară”, goale. Adică așa cum va spune peste trei decenii și Titu Maiorescu. Prin tonul său, acest articol, publicat de Gh. Bariț în *Foaia* sa, a surprins, provocând o adevărată polemică, răsfrântă negativ și în cariera didactică a lui Ion Maiorescu.

Se va zice, poate, că acest critic avea în vedere doar aspectul cultural al problemei și că fiul său a generalizat formula aplicând-o totalității împrumuturilor instituționale, politice și sociale. Reticență deschisă la transplantarea directă de instituții arată însă, încă din 1846, alături de

alții, și pașoptistul moldovean Scarlat Vârnav. Și pentru acesta „formele dinafară ale civilizației” sunt deosebit de supărătoare. De notat că ideea se consolidase la Paris, în cercurile tineretului român plecat la studii:

> „Pentru noi nu este numai mângâierea aceasta singură, care trebuie să ne facă a căuta să ducem în țeară ceva mai mult decât *formele din afară ale civilizației”* (s.n.)[4].

Nu va susține și Maiorescu necesitatea umplerii cu „fond” adecvat, corespunzător, a acestor „forme din afară”? Dar înainte de junimiști, ele nemulțumeau într-un grad înalt și pe Kogălniceanu, care le respinge categoric în romanul său *Tainele inimei*, publicat în 1850: „Am luat luxul, corupția și formele exterioare a Europei...”[5]. Când, în 1851, limba greacă este scoasă din învățământ, argumentul a fost că această limbă are „trebuință de o învățătură serioasă, iar nu să figureze drept singură formă”[6]. Despre învățământul universitar, se știe, Maiorescu nu va gândi niciodată altfel, de vreme ce intenționa să suprime catedre întregi la recent înființata Universitate ieșeană. Dar, este de notat că, încă din 1855-1856, Gh. Asachi preconiza aceeași desființare a facultăților de drept și filozofie, pe motivul că ofereau studenților o slabă pregătire[7]. Așa va susține ulterior și Titu Maiorescu, nu tocmai original în toate inițiativele și ideile sale.

Că se pot produce și alte dovezi, la fel de concludente, nici nu este de mirare. În 1859, C. Negruzzi observă în cel mai pur spirit pre-junimist:

„Un popor simplu, patriarhal, ce se ocupă mai mult cu lucrarea pământului, nu avea nevoie de acest belșug de legi, apanagiu a națiunilor civilizate, de acest *nămol de forme care adese înghite fondul”* (s.n.)[8].

N. Iorga a descoperit și publicat opera cugetătorului politic moldovean Ștefan Scarlat Dăscălescu, progresist moderat, mare adversar al precipitărilor și imitațiilor politice nestudiate. El a lăsat, între altele, și o relatare de călătorie făcută în 1858, în Occident, plină de reflexii incipient junimiste. Liberalii, după el, „copiază, maimuțează instituțiile țărilor civilizate și ni le impun”. De mentalitate conservatoare, Dăscălescu refuză ideea că „ne-am civilizat și că ei sunt regeneratorii nației ; dar nu pot să nu mai repet că *civilizația e numai în forme și pe hârtie*” (s.n.)[9].

Lucrurile sunt deci limpezi și ne oprim aici, deși citatele ar putea continua. S-ar zice totuși că, în preajma lui 1868, Titu Maiorescu este singurul care exprimă această teorie și cu cea mai mare originalitate. La acea dată partidul conservator nu gândea altfel. De pildă, în 1866, în plină agitație unionistă și anti-unionistă, N. Ionescu, Manolache Costache Epureanu și alții combat ideea sufragiului universal pe considerația, tipic maioresciană, că poporul român n-ar fi încă pregătit pentru o astfel de reformă[10]. Dar chiar cu puțin timp înainte de atacul *În contra direcției de astăzi în cultura română*, B.P. Hasdeu, publică în *Românul* (11 ianuarie 1868) articolul „Caracterul naționalității române ca baza legislațiunii sale”, în care se dezvoltă o teză identică : legislația

democratică este definită „veşminte exotice, aduse cine mai ştie de unde şi croite cine mai ştie pentru cine”. La fel gândeşte şi Cezar Bolliac care, în *Trompeta Carpaţilor* (7/19 aprilie 1868), combate aceeaşi traducere formală, mecanică, de legi străine, neelaborate. De altfel, tot el declarase, în 1861, că „noi facem legi, ca să nu se ţie, facem şcoli ca să nu se poată învăţa într-însele, facem tot ce nu voim să fie”[11]. Să ne reamintim şi de Maiorescu : „Am depreţiat şi falsificat toate aceste forme de cultură”, „s-au imitat şi s-au falsificat toate formele civilizaţiunii moderne” etc.

Identitatea de gândire şi de limbaj este deci izbitoare. Ni se pare dovedit că Maiorescu este exponentul unei stări de spirit anterioare, generalizate, bine consolidate în cercurile de mentalitate conservatoare şi reformistă, sensibilizate prin reformele structurale ale lui Cuza şi mai ales de reforma agrară din 1864. Dacă formula – ce exprimă neaprobarea ideii de progres social, totala neaderenţă la noile forme instituţionale, la importul superficial de civilizaţie şi cultură – i-a fost totuşi unanim atribuită, faptul vine de acolo că Titu Maiorescu i-a dat stringenţă deosebită, o formulare precisă, categorică, de la înălţimea unui mare prestigiu cultural, social şi politic, la care nu se ridicase nici unul dintre precursorii săi incontestabili.

În materie de circulaţie a ideilor, în timp şi în spaţiu, „originalitatea” constituie o noţiune foarte relativă. De acest adevăr ne pătrundem încă o dată aruncând o privire şi peste graniţă. În 1872, criticul italian Francesco de Sanctis, într-un discurs inaugural la Universitatea din Neapole

(exprimând în mod evident convingeri mai vechi, de circulație în *Risorgimento*), combate și el „formele goale” („vacue forme”), apărute în Italia după realizarea unității politice a țării, printr-o analogie evidentă de situații. Limbajul este surprinzător de „maiorescian”. De unde rezultă că în cele două țări, aflate la același moment al evoluției istorice, afluxul de concepții și instituții democratice străine, insuficient sau greșit aplicate, a produs reacțiuni identice. Se întreba deci Francesco de Sanctis :

> „Ce este libertatea fără oameni liberi ? Sunt *forme fără conținut* (s.n.) ... rugăciuni fără credință, soldați fără patrie”[12].

Expresiile ne sunt cunoscute : „forme fără fond”, „stafii fără trup”, „iluzii fără adevăr” etc. Tonul superior distant, solemn și categoric aparține însă în tot cazul, în primul rând, lui Titu Maiorescu.

(1968)

Note

I. România și Europa

1. Pentru Europa, in: *Cotidianul. Supliment Cultural. Litere, Arte. Idei*, IV, 48, 19 decembrie 1994.

1. Adrian Marino, „Dosarul Constantin Noica”, in: *22*, **1**. III, 40, 9-13 octombrie 1992; **2**. 41, 15-21 octombrie 1992; **3**. 42, 22-28 octombrie 1992; **4**. 43, 24 octombrie-5 noiembrie 1992; **5**. 44, 12-18 noiembrie 1992.
2. Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism. The Case of Roumanian Intellectuals in the 1930's* (Oxford-New York-Seoul-Tokio, Pergamon Press, 1991). Traducere românească: „Ideologie naționalistă și antisemitism în viața intelectuală românească din anii '30” in: *Dialog. Cercul democrat al românilor din Germania*, 147/151, mai-septembrie 1993 (Dietzenbach); „Antisemitism in Post-Communist Eastern Europe: Marginal or Central Issue?” (The Hebrew University of Jerusalem, Analysis of Curent Trends in Antisemitism), in: *Acta* nr. 5, 1994; Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania* (Berkeley-Los Angeles-Oxford, University of California Press, 1991); „From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe”, in: *East European Politics and Societies*, vol. 8, nr. 2, Spring 1994, pp. 225-255, în special „Exemples from

Romania”, pp. 236-250 ; Dan Pavel, „«Deşteaptă-te, Române !». O cercetare în ideologia naţionalismului”, in : *Polis*, 2/1994, pp. 153-190.

3. Sorin Alexandrescu, „Pentru o secularizare a culturii române”, in : *22*, IV, 43, 26 octombrie-1 noiembrie 1994.
4. Mai multe texte personale pe această temă centrală. Ultimul : „Păturile mijlocii – o problemă esenţială”, in : *România Liberă*, 1406, 8 noiembrie 1994.
5. *Tribuna Ardealului*, I, 53, 15 aprilie 1992.
6. Adrian Marino, „Literature and Ideology in the Republic of Letters”, in : *Aesthetics and the Literature of Ideas. Essays in Honor of A. Owen Aldridge*. Ed. by François Jost (Newark, University of Delaware Press ; London and Toronto, Associated University Press, 1990), pp. 214-224.
7. H.R. Patapievici, „Anatomia unei catastrofe”, in : *22*, IV, 42, 19-25 octombrie 1994.

2. Integrarea culturală a României în noua realitate europeană (Răspunsuri la un chestionar italian). La chestionarul pe care mi l-a adresat prof. G. Caragiani (Roma) cu prilejul vizitei sale la Cluj (15 august 1994) în vederea unei anchete italiene în pregătire, pe această temă, n-am răspuns la primele 7 întrebări.

1. Adrian Marino, „Marxist Ideology and East European Comparative Studies”, in : *Europa Provincia Mundi.* „Essays” in : *Comparative Literature and European Studies Offered to Hugo Dyserinck on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday.* Ed. by Joep Leersen and Karl Ulrich Syndram (Amsterdam--Atlanta, Ga., Rodopi, 1992), pp. 45-51.

3. Cultura română între Est şi Vest. Intervenţie la Colocviul revistei *Familia*, 6 mai 1993 (29, 5-6, mai-iunie 1993).

4. Literatura română „intră” în Europa, in: *22*, IV, 51, 29 decembrie 1993-4 ianuarie 1994.

5. Difuzarea criticii românești în străinătate. Comunicare prezentată la „Colocviul Traducătorilor și Editorilor de Literatură Română”, Sinaia, 20-21 iunie 1991, in: *România Literară*, XXIV, 27, 4 iulie 1991.

II. Ideea europeană și literatura europeană

1. Idei „simple” despre Europa, in: *Secolul 20*, „Europele în Europa”, număr monografic, 10-12/1999, 1-3/2000.

2. Europa : o idee în expansiune, in: *Transilvania*, serie nouă, XXI, 3-4, 1992, pp. 6-10 (număr „european” monografic). Text tradus în limba maghiară în revista *Korunk*, 6/1992 (Cluj); reprodus în versiunea română a redacției și în *Cumpăna. Antologia revistei de cultură „Korunk”* (Cluj, 1994), pp. 55-59.

1. Adrian Marino, „Les Lumières roumaines découvrent «l'Europe»”, in: *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres* (Bucarest, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982), pp. 10-48.
2. *Idem*, „La «letteratura europea», oggi”, in: *I Quaderni di Gaia*, 1/1990, pp. 103-116; tr. rom. in: *România Literară,* 34, 22 august 1991.
3. Carla Valentino, *Idee d'Europa nella cultura letteraria del Novecento* (Roma, Editrice Dimensione Europea/European Dimension, 1990), p. 95.

3. Literatura europeană, azi, in: *România Literară*, XXIV, 34, 22 august 1991, pp. 12-13 (versiunea românească a textului publicată în *I Quaderni di Gaia*, 1/1990, pp. 103-116).

1. Carla Valentino, *Il concetto di Europa Letteraria nella Comparatistica del Novecento*, Tesi di Laurea. Anno Accademico 1987/1988, Università degli Studi di Roma „La Sapienza”, Cattedra di Letteratura Comparata, 247 pp., Relatore : Prof. Armando Gnisci, *idem*, „Appendice bibliografico sul concetto di Europa letteraria”, in : Armando Gnisci, *La letteratura del mondo* (Roma, 1991), pp. 153-157.
2. Denis de Rougemont, *Lettre ouverte aux Européens* (Paris, 1970), pp. 23, 25, 66-67, *passim*.
3. Constantin Noica, *De Dignitate Europae*, trad. germ. (Bucureşti, Kriterion Verlag, 1988) pp. 44-48.
4. O antologie de texte „europene-comparatistice” : Armando Gnisci, *La letteratura del mondo* (Roma, 1991).
5. Două texte puţin citate : R.D. Jameson, „A Comparison of Literatures” (London, 1935), p. 13 ; Wladimir Weidlé, „L'Unité littéraire del'Europe”, in : *La Table Ronde*, 9/juin 1948, pp. 1011-1017.
6. Claudio Guillén, *Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la literatura comparada* (Barcelona, 1985), pp. 60-63.
7. Leo Ferrero, 1929, *cf.* Armando Gnisci, „L'Europa nella parola letteraria”, in : *Appuntamenti* (Palermo, 1988), pp. 37-38.
8. Goethe, „Ferneres über Weltliteratur”, in : *J.A.*, B. 38, pp. 202-203 ; „Allgemeine Betrachtungen über Weltliteratur” (1829), in : *Werke* (Stuttgart, 1967), 29, pp. 672, 674.
9. O sinteză şi o reactualizare in : Adrian Marino, ch. 7, „Relations, échanges, coopération” ; ch. 8, „Communications libres”, in : *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, 1982), pp. 107-148.
10. Villemin, *Études sur l'antiquité* (Paris, 1847), p. 11 ; T.W. Danzel, 1847, in : *Meisterwerke Deutschen Literaturkritik,* Hrgb. Hans Mayer (Berlin, 1956), III, p. 367.

11. N. Lemercier, *Principes et développements sur la nature de la propriété littéraire* (Paris, 1826), pp. 6-7.
12. Thomas Mann, „Welt-Zivilisation”, in : *Gesammelte Werke* (Oldenburg, 1960), XII, pp. 692-697.
13. Jules Michelet, *Histoire de France au XVI-ème siècle. Reforme* (Paris, 1855), pp. 488-490.
14. La documentarea Carlei Valentino, *op.cit.*, pp. 147-153, se mai pot adăuga : Felix Vodička, *Die Struktur der literarischen Entwicklung* (München, 1976), pp. 206-226 ; Halina Janaszek Ivanickova, *cf. Canadian Review of Comparative Literature. Revue des revues*, VII, 3, Summer 1980, p. 313.
15. Adrian Marino, „Les Lumières roumaines découvrent «l'Europe»”, in : *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres* (Bucarest, 1982), pp. 10-48.
16. Constantin Noica, *op.cit.*, pp. 52-53 (*Wann beginnt die europäische Kultur ?*).
17. Număr tematic : „Littérature coloniale”, in : *Cahiers de littérature générale et comparée*, 5/automne 1981.
18. Earl Miner, „Études comparées interculturelles”, in : *Théorie littéraire. Problèmes et perspectives...* (Paris, 1989), pp. 163, 177-178.
19. René M. Guastalla, *Le Mythe et le Livre* (Paris, 1940), p. 45.
20. Claudio Guillén, *op.cit.*, p. 55.
21. A. Owen Aldridge, „Foreword”, in : *Chinese-Western Comparative Literature. Theory and Strategy*. Ed. by John J. Deeney (Hong-Kong, 1980), pp. V-VI.
22. Adrian Marino, ch. 4, „Contre l'europécentrisme” ; ch. 5, „Contre l'impérialisme et le colonialisme”, in : *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, 1982), pp. 51-81.
23. Desiderio Navarro, „Otras reflexiones sobre eurocentrismo y antieurocentrismo en la teoría literaria de la América Latina y Europa”, in : *Casa de las Américas*, XXV, 150/1985, pp. 68-78 (autorul are și alte contribuții în același sens).

24. Un excelent rezumat la Earl Miner, *op.cit*., pp. 129, 165, 166, 168 ; A. Owen Aldridge, *op.cit.*, p. IV.
25. Ramón Menéndez Pidal, *España, eslabón entre la Cristianidad y el Islam* (Madrid, 1968[2]).
26. Alexandre Soljénitsyne, *Les droits de l'écrivain suivi de Discours de Stockholm*, tr. fr. (Paris, 1972), p. 122.
27. Constantin Noica, „La ruse de la raison et le destin d'un homme", in : *70 Duiliu Sfintesco. L'ingénieur et l'homme* (Orléans, 1980), p. 384.
28. Adrian Marino, *Comparatisme et théorie de la littérature* (Paris, 1988), pp. 291-296 ; unele din ideile acestui text au fost expuse și în articolul „Literatura universală", in : *Convorbiri literare*, 7/1989.

4. Literatura „europeană" și „universală" : o nouă perspectivă comparatistă. Comunicare prezentată la al XIII-lea Congres al „Asociației Internaționale de Literatură Comparată" (Tokyo, 23-30 august 1991), in : *Luceafărul*, serie nouă, 10 (109), 25 martie 1992, pp. 10, 12. Versiunea engleză : „«European» and «World» Literature. A New Comparatist View", in : *Proceedings of the I.C.L.A. '91, Tokyo Congress, Section V*. În ediția de față, pp. 159-171.

1. Adrian Marino, „The Modern Trend of Comparatism", in : *Comparatistica. Annuario italiano*, II, 1990, pp. 137-151.
2. *Idem*, *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, Gallimard, 1982).
3. De ex., Florian Potra. „O «Comunitate literară europeană» știrbă", in : *Viața românească*, 12/1984, pp. 25-27.
4. Desiderio Navarro, „En ejemplo de lucha contra el esquematisimo eurocentrista en le ciencia literara de la América latina y Europa", in : *Casa de las Américas*, 1/1980, pp. 79-81 ; „Eurocentrismo y antieurocentrismo en la teoría literaria de América Latina y Europa", in : *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*, 16/1982 ; „Otras reflexiones

sobre eurocentrismo y antieurocentrismo en la teoría literaria de la América Latina y Europa", in : *Casa de las Américas*, 150/1985, pp. 68-78.
5. H.H.H. Remak, *cf.* Roland Mortier. „Cent ans de littérature comparée", in : *Proceedings of the IX Congres of I.C.L.A.* (Innsbruck, 1981), I, p. 12.
6. Adrian Marino, „La «letteratura europea», oggi", in : *I Quaderni di Gaia*, 1/1990, pp. 103, 116.
7. Théophile Obenga, „Culture et intégration africaine, Fondements culturels du Panafricanisme", in : *Afrika, Afrique, Africa* (Leuven, 1991), p. 22.
8. Nagendra, „Editor's Note", in : *Comparative Literature* (Delhi University, 1977).
9. Daniel-Henri Pageaux, „Pour un nouveau programme d'études en littérature comparée : les relations interlittéraires et interculturelles", in : György M. Vajda, Janos Riez (Hg), *The Future of Literary Scholarship...* (Frankfurt a. M.- New York, 1986). p. 69.
10. Hans Magnus Enzesberger, *Einzelheiten* (Frankfurt a. M., 1962) pp. 265-266.
11. Hen-hsiang Yuan, „East-West Comparative Literature...", in : *Chinese-Western Comparative Literature. Theory and Strategy...* (Hong Kong, 1980), p. 1.
12. Ernest Erich Noth, „Literature and International Relations", in : *Yearbook of Comparative and General Literature*, VII (1958), pp. 23-30.
13. Deguchi Hiroshi, „Accumulative Character of Japanese Culture and Modernization", in : *Hikaku Bunka Zasshi, The Annual of Comparative Literature*, Tokyo, vol. 5/1991, pp.14-15.

III. Cultura europeană – cultura de „centru"

1. Cultură de stânga, de dreapta sau de centru ?, in : *Tribuna Ardealului*, I, 53, 15 aprilie 1992. Text reluat de mai multe ori, uneori cu titlul schimbat, și

de alte câteva publicații. Reprodus și în *Contrafort*, 1, octombrie 1994 (Chișinău).

2. Din nou : stânga, centru sau dreapta? in : *22*, III, 32, 14-20 august 1992.

IV. Aspecte documentare românești

1. „Luminile" românești și descoperirea Europei, in : *Revista de istorie și teorie literară*, T. 28, nr. 1, 1979, pp. 27-48. Versiune franceză : „Les Lumières roumaines découvrent «L'Europe»", in : *Littérature roumaine. Litteratures occidentales. Rencontres.* Traduction par Annie Bentoiu (Bucarest, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982), pp. 10-48. Versiune germană : „Die rumänische Aufklärung und die «Entdeckung» Europas", in : *Komparatistik*. Theoretische überlegungen und südosteuropäische Wechselseitgkeit. *Festschift für Zoran Konstantinovič* (Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1981), pp. 457-465.

1. Două exemple culese aproape la întâmplare : Denis de Rougemont, *Vingt-huit siècles d'Europe* (Paris, 1961) ; Roland Mortier, „Diversité des «Lumières» européennes", in : *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte*. *Cahiers d'histoire des littératures romanes*, I, 3/1977, pp. 281-292.
2. Al. Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă* (București, 1978), p. 186.
3. O primă și sumară sistematizare, în articolul nostru anterior de aproape 5 decenii : „Iluminiștii români și «afacerile Europei»", in : *Lumea*, II, 39, 24 septembrie 1964.
4. V. Alecsandri, *Opere complete* (București, 1876), III, p. 556.
5. Ianache Văcărescul, „Istorie a prea puternicilor imperați othomani", in : *Tesaur de monumente istorice pentru România (*București, 1863,) II, p. 287.

6. Grigore Arhimandrit, *Triod* (București, 1798), *cf.* Ioan Bianu-Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche* (București, 1910), II, p. 406.
7. Șt. Bezdechi, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanul*, Partea I (Cluj, 1944), p. 67.
8. Paris Mumuleanu, *Rost de poezii adecă stihuri* (București, 1822, ed. a 2-a), p. 5.
9. G. Bogdan-Duică, *Eftimie Murgu* (București, 1937), p. 63.
10. D. Țichindeal, *Filosoficești și politicești prin moralnice învățături* (București, 1838) (fab. 139, *Învățătura*), p. 355.
11. Adrian Marino, „Lumières roumaines : Idées sur le théâtre, la poésie et la littérature", in : *Cahiers roumains d'études littéraires*, 2/1977, p. 33.
12. *Din istoria pedagogiei românești* (București, 1956), p. 86.
13. V.A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800-1864* (București, 1892), I, p. 317.
14. Dionisie Eclesiarhul, „Hronograful Țărei-Rumânești, de la 1764 până la 1815", in : *Tesaur de monumente istorice pentru România* (București, 1863), II, p. 166.
15. Ioan Bianu-Nerva Hodoș, *op.cit.*, II, p. 258.
16. Ioan Bianu, *Catalogul manuscriptelor românești* (București, 1899), I, p. 220.
17. G. Bogdan-Duică, *op.cit.*, p. 155.
18. G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr* (București, 1924), p. 20.
19. Logofătul Costachi Conachi, *Poezii. Alcătuiri și tălmăciri* (Iași, 1887^2), p. 323.
20. Ioan Bianu-Nerva Hodoș, *op.cit.,* II, p. 528.
21. M. Jivcovici, „Dositei (Dimitrie) Obradovici", in : *Studii de literatură universală*, 1961, III, p. 133.
22. D. Țichindeal, *op.cit.* (fabula 84, *Învățătura*), p. 165.
23. Petru Maior, „Disertație pentru literatura cea vechie a Românilor", 4, in : *Istoria pentru începutul Românilor în Dachia* (Buda, 1834), p. 258.

24. Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice* (București, 1970), p. 167.
25. C. Diaconovici-Loga, *Chiemare la tipărirea cărților românești* (Buda, 1821), p. 8.
26. Paris Mumuleanu, *op.cit.*, p. 1.
27. Logofătul Costachi Conachi, *op.cit.*, pp. 327-328, 325-326.
28. D. Țichindeal, *op.cit.*, prefața, pp. XII-XIII.
29. V.A. Urechia, *op.cit.*, II, p. 105.
30. I. Codru-Drăgușanu, *Peregrinul transilvan*, ed. Șerban Cioculescu (București, 1942), p. 56.
31. V.A. Urechia, *op.cit.*, II, p. 105.
32. Cezar Bolliac, *Pagini alese*, ed. Andrei Rusu (București, 1961), p. 167.
33. Nerva Hodoș-Al. Sadi Ionescu, *Publicațiunile periodice românești* (București, 1913), I, p. 531.
34. Șt. Bezdechi, *op.cit.*, pp. 67-68.
35. Ion Budai-Deleanu, *Scrieri inedite*, ed. Iosif Pervain, (Cluj, 1970), p. 199.
36. Petru Maior, *Scrieri*, ed. Florea Fugariu (București, 1976), II, pp. 217, 241.
37. Ion Budai-Deleanu, *op.cit.*, p. 175.
38. Petru Maior, *op.cit.*, I, p. 190.
39. *Idem*, *op.cit.*, I, p. 260.
40. Victor V. Grecu, *Școala ardeleană și unitatea limbii române literare* (Timișoara, 1973), p. 27.
41. Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, p. 170.
42. Petru Maior, *op.cit.*, II, p. 218.
43. Ioan Lupaș, *Din trecutul ziaristicei românești* (Arad, 1916), p. 70.
44. M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, ed. Dan Simonescu (București, 1956), p. 209.
45. Adrian Marino, „Iluminismul românesc: idei despre carte, editură, lectură”, in: *Limbă și literatură*, 2/1977, pp. 419-428.
46. Ion Budai-Deleanu, *op.cit.*, p. 188.
47. D. Țichindeal, *op.cit.* (fabula 120, *Învățătura*), p. 271.

48. Dinicu Golescu, *Starea de acum... a Prinţipaturilor Valahiei şi a Moldovei* (Buda, 1826), p. XV.
49. *Cf.* N.C. Enescu, *Gheorghe Asachi, organizatorul şcolilor naţionale din Moldova* (Bucureşti, 1962), p. 248.
50. G. Bogdan-Duică, *op.cit.*, p. 81.
51. Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriii mele*, ed. Perpessicius (Bucureşti, 1952), p. 21.
52. V.A. Urechia, *op.cit.*, I, pp. 106, 287.
53. N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc* (Bucureşti, 1928), p. 87.
54. N. Iorga, *Amănunte din istoria noastră în veacul al XIX-lea*, An. Ac. Rom., Mem. secţ. ist. s. II, T. XXXVII (Bucureşti, 1916), pp. 381-382.
55. *Idem*, *Viaţa şi domnia lui Barbu Dimitrie Ştirbei* (Bucureşti, 1905), p. 327.
56. *Idem*, *Etudes roumaines* (Paris, 1924), II, p. 61.
57. I. Verbină, „Simeon Marcovici, traducător şi teoretician al problemelor sociale şi literare”, in: *Studii literare*, IV, 1948, p. 3.
58. Paris Mumuleanu, *op.cit.*, p. 1.
59. Arune Pumnul, *Lepturariu românesc* (Viena, 1862), IV, 2, p. 54.
60. V. Alecsandri, *Opere complete* (Bucureşti, 1876), III. p. 574.
61. Dinicu Golescu, *op.cit.*, p. 21.
62. *Cf.* Romul Munteanu, *Contribuţia Şcolii ardelene la culturalizarea maselor* (Bucureşti, 1962), p. 224.
63. Vasile Gergely de Csokotis, *Omu de lume...* (Viena, 1819), „Cuvânt înainte”.
64. Poeţii Văcăreşti, *Scrieri alese*, ed. Elena Piru (Bucureşti, 1961), p. 110.
65. Vasile Cârlova, *Poezii...* (Bucureşti, 1906), p. 151.
66. N. Bălcescu, *Opere,* ed. G. Zane (Bucureşti, 1940) I, 2, p. 153.
67. *Anul 1848 în Principatele române* (Bucureşti, 1902), I, p. 458.

68. *Texte privind dezvoltarea gândirii social-politice în România* (București, 1954), I, p. 268.
69. Cezar Bolliac, *op.cit.*, p. 102.
70. Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. I. Iordan (București, 1959), p. 386.
71. V.A. Urechia, *op.cit.*, I, p. 14.
72. *Cf.* Ștefan Bârsănescu, *Academia domnească din Iași* (București, 1962), pp. 54, 56.
73. G. Lazăr, *Înștiințare*, *cf.* G. Bogdan-Duică și G. Popa--Lisseanu, *op.cit.*, pp. 19-20.
74. Gh. Lazăr, *Prochiamarea la subscriere pentru publicarea unui curs de mathematică* (1822), *cf.* P. Poenaru, *Memoriu despre școala lui Georgiu Lazăr* (București, 1871), pp. 39-40.
75. N. Iorga, *Amănunte din istoria noastră în veacul al XIX-lea*, p. 382.
76. *Idem*, *op.cit.*, pp. 382-383.
77. N.C. Enescu, *op.cit.*, p. 159.
78. V.A. Urechia, *op.cit.*, vol. I, p. 193.
79. *Idem*, *op.cit.*, vol. II, p. 280.
80. Gh. Șincai, *Catehismul cel mare cu întrebări și răspunsuri* (Blaj, 1783), „Cuvânt înainte”, *cf.* Romul Munteanu, *op.cit.*, pp. 210-211.
81. Z. Pâclișanu, „O veche societate pentru cultivarea limbii române”, in: *Revista istorică,* VII (1921), pp. 129-130.
82. Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice,* p. 163.
83. Arune Pumnul, *op.cit.*, vol. IV, 1, p. 37.
84. Const. Diaconovici-Loga, *Chiemare la tipărirea cărților românești*, p. 8.
85. G.Dem. Teodorescu, *Vieața și operile lui Eufrosin Poteca* (București, 1889), p. 57.
86. Iordache Mălinescu, „Precuvântare”, in: Petru Maior, *Istoria pentru începutul Românilor în Dachia,* (Buda, 1834).
87. I. Heliade-Rădulescu, *Curierul românesc*, no. 1, 8/20 april 1829.

88. N. Iorga, *Istoria presei românești* (București, 1922), p. 67.
89. N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea,* II, *Scriitori mireni*, An. Ac. Rom., Mem. Secț. Lit., s. II, T. XXVII, (București, 1906), pp. 18-19.
90. V.A. Urechia, *op.cit.*, IV, p. 260.
91. N. Iorga, *op.cit.*, p. 186.
92. Vasile Popp, „Către cinstit dumnealui Ioan Prale”, in : *Psaltire... în versuri* (Brașov, 1821).
93. N. Iorga, *op.cit.*, p. 239.
94. Paris Mumuleanu, *Caracteruri* (București, 1825), p. 50.
95. *Texte...*, p. 44.
96. N. Iorga, *op.cit.*, p. 61.
97. Adrian Marino, „Iluminiștii și progresul”, in : *Lumea*, 31/1965, pp. 21-23 ; *idem*, „Iluminiștii români și progresul științei”, *ibidem*, 20/1965, pp. 21-22.
98. G.Dem. Teodorescu, *op.cit.*, p. 55.
99. Gr. Pleșoianu, in : Marmontel, *Aneta și Luben* (București, 1829).
100. Adrian Marino, „Din istoria teoriei «formelor fără fond»”, in : *Anuar de lingvistică și istorie literară* XIX, 1968, pp. 185-188 ; în ediția de față, pp. 151-156.
101. B.P. Hasdeu, *Ultima cronică română din epoca fanarioților* (București, 1889), p. 5.
102. *Cf.* Emil Vârtosu, *1821, date și fapte noi* (București, 1932), p. 221.
103. Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, pp. 42, 46 ; *idem*, *Scrieri inedite*, pp. 173, 209.
104. Petru Maior, *op.cit.*, II, p. 257.
105. M. Kogălniceanu, *Opere, Scrieri istorice*, ed. Andrei Oțetea (București, 1946), I, p. 49.
106. *Idem*, *Scrisori*, ed. P.V. Haneș (București, 1913), p. 236.

107. Cezar Bolliac, *op.cit.*, p. 199.
108. Ioan Lupaş, *Studii, conferinţe şi comunicări istorice* (Sibiu, 1941), III, p. 136.
109. M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, ed. Dan Simonescu (Bucureşti, 1956), p. 164.
110. Dan Simonescu, „Mihail Kogălniceanu, ca tipograf şi editor la Iaşi", in: *Studii şi cercetări de bibliologie,* II, 1957, pp. 178-179.
111. M. Kogălniceanu, *op.cit.*, p. 169.
112. *Idem*, *op.cit.*, p. 197.
113. V. Alecsandri, *Corespondenţă*, ed. Marta Anineanu (Bucureşti, 1960), p. 50.
114. Gr. Pleşoianu, *Frumoase dialoguri franţezo-româneşti* (Craiova(?), 1830), „Prefaţa".
115. M. Kogălniceanu, *op.cit.*, p. 300.
116. Gh. Asachi, *Scrieri alese*, ed. N.A. Ursu (Bucureşti, 1961), p. 32.
117. *Cf.* Dan Berindei, „Proiecte de infiinţare a unei societăţi academice în vremea lui Alexandru Ioan Cuza", in: *Studii şi articole de istorie*, III, 1961, p. 225.
118. (Dinicu Golescu), in: *Starea de acum ... a Prinţipatelor Valahiei şi Moldovei* (Buda, 1826).
119. (Dinicu Golescu), *Însemnare a călătoriii mele*, p. 93.
120. V.A. Urechia, *op.cit.*, II, p. 63.
121. A.D. Xenopol şi C. Erbiceanu, *Serbarea şcolară de la Iaşi* (Iaşi, 1885), p. 154.
122. V.A. Urechia, *op.cit.*, II, p. 181.
123. *Idem*, *op.cit.*, II, p. 305.
124. Gh. Georgescu-Buzău, „Aspecte ale dezvoltării manufacturilor în Ţara Românească şi Moldova", in: *Studii privind Unirea principatelor* (Bucureşti, 1960), p. 1.
125. V.A. Urechia, *op.cit.*, III, p. 117.

2. Din istoria teoriei „formă fără fond", in: *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, Tomul XIX, 1968, Iaşi, pp. 185-188.

1. Șerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Tudor Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, I (București, Casa Școalelor, 1944), p. 193-196.
2. Noi elemente, între alții, la B. Reizov, *L'Historiographie romantique française*, 1815-1830 (Moscou, Editions en langues étrangères).
3. Ioan Maiorescu („Corespondență din Craiova"), in: *Foaie literară*, nr. 16, 16 aprilie 1838, pp. 121-123.
4. *Anul 1848 în Principatele Române* (București, 1902), I, p. 24.
5. M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, ed. Dan Simonescu (București, ESPLA, 1956), p. 150.
6. N. Iorga, *Istoria învățământului românesc* (București, 1928), p. 288.
7. N.C. Enescu, *Gheorghe Asachi, organizatorul școlilor naționale din Moldova* (București, 1962), pp. 100-181.
8. C.Em. Krupenski, „Patru scrisori ale lui Costache Negruzzi către Ioan Ionescu (de la Brad) din 1859", in: *Convorbiri literare*, XXXI, 1902, pp. 608-617.
9. Ștefan Scarlat Dăscălescu, „Călătoria mea în Europa occidentală făcută în anul 1858", in: *Cuget clar,* V, 1-4, ianuarie-februarie 1932, p. 48.
10. A.D. Xenopol, *Istoria partidelor politice* (București, 1910), pp. 535-536.
11. Cezar Bolliac, *Opere alese* (București, 1950), p. 256.
12. Francesco de Sanctis, *Saggi critici* (Milano, 1933), III, p. 269.

*

Pentru orientarea generală, în lipsa unui studiu serios, care să urmărească formarea și dezvoltarea ideii „europene" în cultura și ideologia românească, rețin foarte selectiv și alte câteva contribuții anterioare, paralele sau posterioare textelor personale. Nu

împărtășesc, în toate cazurile, unele dintre tezele sau concluziile lor. Notez, într-o minimă sistematizare, doar contribuții semnate (deocamdată) aproape exclusiv de autori români. Semnificativă mi se pare, în primul rând, imaginea noastră despre noi înșine.

I. Studii în limbi străine

1. Pompiliu Eliade, *L'Influence française sur l'esprit public en Roumanie* (Paris, 1898 ; tr. rom., București, Univers, 1982).
2. Eugène Ionesco, „The Austro-Hungarian Empire. Forunner of a Central European Confederation”, in : *Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture,* 4 (1985), pp. 3-8 (tr. by Susan Huston) ; tr. rom. in : *Aurora,* nr. 4/1994, pp. 33-36.
3. Neagu Djuvara, *Les Pays Roumains entre Orient et Occident* (Paris, Publications orientalistes de France, 1983).
4. Eugenio Coșeriu, *Limba română în fața occidentului*, (tr. rom. Cluj, Dacia, 1994).

II. Prezentarea și integrarea literaturii române

1. Basil Munteanu, „La littérature roumaine et l'Europe” (1941), in : *Permanențe românești. Discursuri și portrete.* Ediție îngrijită de Eugen Lozovan și Ruxandra Shelden (Cleveland, 1994), pp. 228-288.
2. Virgil Ierunca, „Littérature Roumaine” (în secțiunea „Littératures balcaniques”, situată editorial între cea bulgară și albaneză) in : *Histoire des Littératures. Littératures occidentales.* Sous la direction de Raymond Quéneau (Paris, Gallimard, 1957), II, pp. 1389-1403.
3. D. Micu-N. Manolescu, *Rumänische Literatur der Gegenwart, 1944-1966* (München, 1968).

4. Dora Litani-Littmann, „Rumanian Literature”, in: *Encyclopedia Judaica* (Jerusalim, The Macmilian Company, 1971), vol. 14, col. 416-428.
5. Virgil Nemoianu, „Recent Romanian Criticism: Subjectivity as Social Response”, in: *World Literature Today*, 51, 4, Autumn 1977, pp. 560-563.
6. Marian Popa, *Geschichte der Rumänische Literatur.* Deutsch von Thomas Kleininger (Bukarest, Univers, 1980).
7. Virgil Nemoianu, „Romanian Literature”, in: *Encyclopedia of World Literature in the 20th Century*. Rev. ed. (New York, 1984), 4, pp. 79-84 (*In German*, Virgil Nemoianu, p. 72; *In Hungarian*, Ann Demaitres, pp. 85-86).
8. Keith Hitchins, „Moldavian (S.S.R. Literature)”, in: *op.cit.*, 4, pp. 297-298.
9. Marcel Corniș-Pop, „Marin Preda and the Poetics of Contemporary Political Fiction”, in: *Critique*, Winter 1986, pp. 117-128.
10. Matei Călinescu, „Romanian Literature: Dealing with the Totalitarian Legacy”, in: *World Literature Today,* Spring, 1991, pp. 244-248.
11. *Lettres Européennes, Histoire de la Littérature européenne*. Sous la direction d'Annick Benoit--Dusausoy et de Guy Fontaine (Paris-Bruxelles, De Boeck, 1992).
12. Marcel Corniș-Pope, „Critical Theory and the «Glasnost» Phenomenon: Ideological Reconstruction in Romanian Literary and Political Culture”, in: *College Literature,* General Issue, 21, 1, February 1994, pp. 131-155.
13. Eva Behring, *Rumänische Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Konstanz, UVK, Universitätsverlag, 1994, 315 pp.). Două prezentări critice românești: în *România Literară*, 47/1994, de Ovid. S. Crohmălniceanu, și în *Cotidianul. Supliment Cultural. Litere, Arte, Idei*, 5 decembrie 1994, de Adrian Marino.

III. Contribuţii româneşti la istoria ideii de „Europa”

1. B. Munteanu, „Les «Européens»”, in : *Panorama de la littérature roumaine contemporaine* (Paris, Ed. du Sagittaire, 1938), pp. 172-175.
2. Adrian Marino, „Contre l'européocentrisme”, in : *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, Gallimard, 1982), pp. 51-62.
3. Gh. Ceauşescu, „Laus Europae, Manilius, «Astronomica»”, 4, 681-695, in : *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, XXIII, 3, 1985, pp. 249-251.
4. Constantin Noica, *De dignitate Europae*, tr. germ. (Bukarest, Kriterion, 1988) ; *Modelul cultural european* (Bucureşti, Humanitas, 1993).
5. Gh. Ceauşescu, „Der Europabegriff”, in : *Synthesis*, XX, 1993, pp. 3-10.
6. Veniamin Ciobanu, „Evoluţia conceptului de „Europa” şi «European». Câteva consideraţii istoriografice”, in : *Istoria ca lectură a lumii*. Profesorului Alexandru Zub, la împlinirea vârstei de 60 de ani. Volum coordonat de Gabriel Bădărău, Leonid Boicu şi Lucian Năstasă (Iaşi, 1994), pp. 145-153.

IV. Numere monografice recente de reviste

1. „Naţionalism şi europeism”, in : *Alternativa. Supliment politic, Cotidianul*, II, 11, 5 noiembrie 1993.
2. „Europa actuală : criză şi misiune”, in : *Transilvania*, XXI, serie nouă, 3-4/1992.
3. *Cumpăna. Antologia revistei de cultură „Korunk”*, I, Cluj, 1994.

(Numeroase articole pe tema „Europa”, „Europa centrală” şi relaţiile Est-Vest.)

V. Studii și articole românești

1. G. Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura română* (Iași, 1909 ; ed. a II-a, Iași, 1922).
2. „Orient sau occident ? Orientalism sau europeism ? Europeism sau românism ?”, in : Eugen Filotti, *Gândul nostru* (1924) ; Liviu Rebreanu, „Europeism sau românism ?” (1924) ; Eugen Filotti, „Europeism sau românism ?” (1924) ; Mihai Ralea, „Europeism sau tradiționalism ?” (1924), in : *Dreptul la memorie*. În lectura lui Iordan Chimet (Cluj, Dacia, 1993), IV, pp. 220-233.
3. E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne* (București, Ancora, I, 1924 ; II, 1925 ; III, 1925).
4. *Idem*, „Biruința occidentului”, in : *Aquaforte* (București, Editura contemporană, 1941), pp. 240-243.
5. Anton Dumitriu, *Orient și Occident* (București, 1943) ; nouă versiune : *Culturi eleate și culturi heracleitice* (București, Cartea Românească, 1987).

5bis. Al.A. Philippide, *Puncte cardinale europene. Orizont romantic* (București, Eminescu, 1973.)

5ter. Adrian Marino, *Caiete europene* (Cluj, Dacia, 1976 ; reeditare Polirom, 2004).

6. Adrian Marino, „L’Indépendance de la Roumanie – Conscience nationale, Conscience européene”, in : *Cahiers roumains d’études littéraires*, 3/1977, pp. 35-40.

6bis. *Prezențe românești și realități europene* (București, Albastros, 1978 ; reeditare 2004).

6ter. Al. Duțu, *Cultura română în civilizația europeană modernă* (București, 1978).

7. Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea* (București, Editura Eminescu, 1980).

7bis. Mihai Șora, „Unitas in pluralitate ou l’ Europen son entier”, in : *Secolul 20*, 7-8-9, 1980.

8. Adrian Marino, „Occident și Orient”, in : *Hermeneutica lui Mircea Eliade* (Cluj, Dacia, 1980), pp. 302-314 ; tr. fr., pp. 293-306.

9. Sorin Alexandrescu, „Taking a View of Europe: Adrian Marino”, in: *International Journal of Rumanian Studies*, vol. 2 (1980), Nr. 3/4, pp. 117-121.
10. Mircea Martin, *G. Călinescu și „complexele” literaturii române* (București, Albatros, 1981).
11. Alexandru Paleologu, „A fi european”, in: *Alchimia existenței* (București, Cartea românească, 1983), pp. 7-14.
12. Sorin Alexandrescu, „«Junimea»: Discours politique et discours culturel”, in: *Libra. Etudes roumaines offertes à Willem Noomen...* (Groningen, 1983), pp. 47-79.
13. Ilie Bădescu, *Sincronism european și cultură critică românească* (București, 1984).
14. Al. Zub, „Integrare «europeană» și solidaritate „balcanică”, in: *Istorie și istorici în România interbelică* (Iași, 1989), pp. 203-211.
15. *Liga Pro Europa, Scurt istoric, Platforma*, Târgu-Mureș, 31 decembrie 1989.
16. *L'Appel de la Ligue „Pro Europa” de Târgu-Mureș, Roumanie, aux peuples de l'Europe,* 1990.
17. Al. Zub, „Europa, o problemă deschisă”, in: *Convorbiri literare*, serie nouă, 32-33, octombrie 1990.
18. Adrian Marino, „Revenirea în Europa”, in: *Tribuna*, nr. 2, 11 ianuarie 1990.
19. *Idem*, „Revenirea în Europa”, in: *Dreptatea*, XXII, s IV, 142, 28 iulie 1990 (textele nu sunt identice).
20. *Idem*, „Ieșirea din Europa?”, in: *Agora*, II, 7, februarie 1991.
21. Szilágyi Iulia, „Europa mea”, in: *Korunk*, iunie 1990 (în limba maghiară).
22. Alina Mungiu, „Salvați Statele Unite ale Europei”, in: *22*, 5-11 iulie 1991.
23. Dan Petrescu: „Tentatio Orientis interbellica”, in: *Cultură și societate. Studii privitoare la trecutul românesc*. Ed. Al. Zub (București, Ed. Științifică, 1991), pp. 397-442.

24. Adrian Marino, „Cum se manipulează informația în presă. Imaginea României în presa occidentală”, in: *Cotidianul*, II, 104, 1 iunie 1992.
25. *Liga Pro Europa – Scurtă prezentare*, 1993.
26. Victor Durnea, „Europenitate și europeism în revista «Ideea europeană», in: *Echidistanțe*, nr. 3-4, martie 1993, pp. 8-11.
27. Ion Negoițescu, „Românii între Europa și Occident”. Convorbire cu Ion Solacolu înregistrată pe bandă, 17 iulie 1991, in: *Scriitori contemporani* (Cluj, Dacia, 1994), pp. 515-534.
28. Virgil Neumann, *Tentația lui Homo Europeus. Geneza spiritului modern în Europa centrală și de sud-est* (București, Ed. Științifică, 1991); tr. engl. *The Temptation of Homo Europeus* (New York, Columbia University Press, 1994).
29. Adrian Marino, „Intrarea în Europa?”, in: *Tribuna Ardealului*, I, 13, 19 februarie 1992.
30. Octavian Paler, „Noi și Europa”, in: *România liberă*, 6 martie 1992.
31. Alexandru Paleologu, „Europa și «triburile» sale”, in: *22*, 25, 1992 (tr. rom. a textului publicat în *Express*, Neuchâtel, 18 mars 1992).
32. Andrei Pippidi, „Les «Formes Vides», Hier et aujourd'hui”, in: *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, XXX, 3-4, 1992, pp. 209-216.
33. László Ferenc, „Spre Paneuropa”, in: *Korunk*, iunie 1992 (în limba maghiară).
34. Victor Neumann, „Europa centrală: semnificația istorico-politică a conceptului”, in: *22*, IV, 19, 20-26 mai 1993.
35. Octavian Paler, „«Europa» o diversiune?” (I, II, III), in: *România Liberă*, 1 iunie 1993, 4 iunie 1993, 5 iunie 1993.
36. Adrian Marino, „A «intra» în Europa...”, in: *Dreptatea*, seria V-a, 4, 13-20 octombrie 1993.
37. *Dosarul „Aurorei”: identitatea Europei centrale*. Antologie de texte de Ion Simuț, John Wilett, Milan

Kundera, Czesław Miłosz, Vladimir Tismăneanu: „Europa centrală: o comunitate de supliciu și memorie”, in: *Aurora*, 2, 1993, pp. 111-137; 3, 1994, pp. 9-11, 47-74; 4, 1994, pp. 33-48.
38. Al. Husar, *Ideea europeană sau Noi și Europa (istorie, cultură, civilizație)* (Iași, Institutul european; Chișinău, Hyperion, 1993).
39. Sorin Antohi, „Europa comunitară, Europa culturală: Identități reticulare” (Alocuțiune la „Forumul Rețelelor Culturale Europene”, Peleș, Sinaia, 17 septembrie 1993), in: *22*, IV, 37, 22-28 septembrie 1993.
40. Adrian Niculescu, *Prima intrare a României în Europa: pașoptiștii,* in: *22*, V, 37-43, 28 septembrie-3 noiembrie 1993.
41. Adrian Dinu Rachieru, *Cele două Românii?* (Timișoara, Helicon, 1993).
42. Al. Zub, „Europeism și francofonie”, in: *Dacia literară*, IV (serie nouă), 4 (II) 1993, pp. 3-5.
43. „Istoriografie românească și sincronism european” (grupaj de articole de Liviu Antonesei, Valeriu Gherghel, Al. Zub, Andrei Pippidi), in: *Xenopoliana*, I, 1-4/1993, pp. 5-31.
44. Mircea Iorgulescu, „Stânga de dreapta și dreapta de stânga”, in: *22*, 37, 14-20 septembrie 1994.
45. Octavian Paler, „Vest contra est”, in: *România Liberă*, 19 ianuarie 1994.
46. „Naționalism cu față umană. Patru întrebări pentru Alexandru Paleologu”, in: *Cuvîntul*, V, 3, 18-24 ianuarie 1994.
47. Romul Munteanu, „Mondializarea culturii române, Dialogul dintre culturi sau cine dă și cine profită”, in: *Jurnal de cărți* (București, Libra, 1994), 5, pp. 11-13, 14-18.
48. Andrei Marga, „Ideea unificării europene”, in: *Tribuna*, 15-16, 14-27 aprilie 1994.

49. *Idem*, „Europa și spiritul european” (I-II), in: *Tribuna*, VI, 48, 25 noiembrie-2 decembrie 1994; 51, 16-22 decembrie 1994.
50. Dialog cu prof. dr. Andrei Marga, „Apartenența culturală se judecă considerând stări de fapt, dar și idealuri definitorii pentru Europa”..., in: *Tribuna*, 48, 25 noiembrie-2 decembrie 1994.
51. Radu Antim, „Taxa pe prostia adăugată” (Ortodoxie și europeism), in: *România Liberă,* 3 decembrie 1994.
52. Octavian Paler, „Iliescu și Montesquieu”, in: *România Liberă*, 9 decembrie 1994.
53. Mioara Apolzan, „Occidentul e în Est” (*cf.* Al. Paleologu), in: *Cotidianul. Supliment cultural. Litere, Arte, Idei*, 12 decembrie 1994.
54. Sorin Antohi, *Civitas Imaginalis. Istorie și utopie în cultura română* (București, Litera, 1994).
55. Marius Ghica, „Europa, azi”, in: *Ramuri*, 9-10-11, septembrie-octombrie-noiembrie 1994, pp. 8-9.
56. Gabriel Chifu, „Estul Europei și moștenirea comunistă”, in: *Ramuri*, 9-10-11, septembrie-octombrie-noiembrie 1994, pp. 1-27.
57. Smaranda Enache, „Din Raportul Anual pe 1993 al L.P.E.”, in: *Pro Europa. Buletin Informativ al Ligii Pro Europa*, nr. 1/1994.
58. Marian Chiriac, „România la porțile Uniunii Europene”, in: *22*, VI, 2, 1-17 ianuarie 1994.
59. Viorel Roman, *România în Europa* (1992). Ediția a 2-a completată și actualizată. Postfață: Mihai Ungheanu (București, Editura Tehnică, 1994).
60. Radu Enescu, „Europa centrală: între helvetizare și balcanizare?”, in: *Aurora*, 3/1994, pp. 70-74.
61. Andrei Marga, „Șansa renașterii europene”, in: *Familia*, 30/12, decembrie 1994, pp. 9-18.
62. Virgil Mihaiu, „Cât de Central? Cât de European?”, in: *Aurora,* 4/1994, pp. 45-48.

63. *Sud-Estul și contextul european.* Academia Română. Institutul de Studii Sud-Est Europene, Buletin II, 1994.
64. Roxana Iordache, „Un pericol major și o șansă istorică”, in: *România Liberă*, 1483, 11 februarie 1995.
65. Mioara Apolzan, „«Stânga» și «dreapta» în cultură”, in: *Cotidianul. Supliment cultural. Litere. Arte. Idei*, 13 februarie 1995.
66. Șerban Lanescu, „Provocarea europeană”, in: *Luceafărul*, 6 și 7/15-22 februarie 1995.
67. Laurențiu Ulici, „Strategia integrării”, in: *Luceafărul*, 7/22 februarie 1995.
68. Dan Stanca, „Să nu ne facem iluzii”, in: *România Liberă*, 1493, 23 februarie 1995 (problema viitoarei federalizări a Europei).
69. Dr. Ștefan Issarescu, „Angajat în construcția Europei unite”, in: *Jurnalul literar,* VI, 5-8, februarie-martie 1995 (Contribuția diplomatului Leontin-Jean Constantinescu; revista conține și alte materiale pe această temă și bibliografia lucrărilor sale pro-europene.)
70. Adrian Marino, „Dificultățile integrării europene”, in: *Românul Liber*, XI, 3, martie 1995.
71. Varujan Vosganian, „România și integrarea europeană”, in: *Românul Liber,* XI, 3, martie 1995.
72. Ioan Anghelescu, „Vânt de Răsărit, Vânt de Apus”, in: *Românul Liber*, XI, 3, martie 1995.
73. Alexandru George, „România în Europa și Europa în România”, in: *Luceafărul*, 9, 8 martie 1995.
74. Emil Hurezeanu, „Bravos, Lume nouă”, in: *22,* 10, 8-14 martie 1995.
75. Mircea Mihăilescu, „Integrarea europeană condiționată de infrastructură”, in: *Dreptatea*, 70, martie 1995.
76. Maria Bîrsan, „Integrarea economică europeană. Introducere în teorie și practică”, vol. I (Cluj-Napoca, Ed. Carpatia, 1995).

77. *Revenirea în Europa. Idei și controverse românești, 1990-1995*. Antologie și prefață de Adrian Marino (Craiova, Aius, 1996).
78. Victor Neumann, *Identități multiple în Europa regiunilor. Interculturalitatea Banatului* (Timișoara, Hestia, 1997).
79. Ovidiu Pecican, *Europa – o idee în mers* (Cluj-Napoca, Ed. EFES, 1997).
80. Ladislau Gyémánt, *Preistoria construcției europene* (Cluj-Napoca, Ed. EFES, 1999).
81. Nicolae Păun, *Istoria construcției europene* (Cluj-Napoca, Ed. EFES, 1999).
82. *Hotărâri ale Curții Europene a Drepturilor omului. Culegere selectivă*. Ediție îngrijită de Monica Macovei. Cuvânt înainte de Lucian Mihai (Iași, Polirom, 2000).
83. „Europele din Europa", in *Secolul 20*, 10-12/1-3/2000.
84. Victor Neumann, *Ideologie și fantasmagorie. Perspective comparative asupra istoriei gândirii politice în Europa Est-Centrală* (Iași, Polirom, 2001).
85. Andrei Marga, *Filozofia unificării europene* (Cluj-Napoca, Ed. EFES, 2001); ed. 2-a 2005.
86. Alexandru Paleologu, *L'Occident est à l'Est* (Cluj-Napoca, EST. Samuel Tastet Editeur, 2001).
87. *Nostalgia Europei. Volum în onoarea lui Alexandru Paleologu*. Volum îngrijit de Cristian Bădiliță, în colaborare cu Tudorel Urian (Iași, Polirom, 2003).
88. *Noi și Europa*. Volum coordonat de Adrian Neculau (Iași, Polirom, 2002).
89. Nicolae Păun, Adriana Ciprian Păun, Georgiana Ciceo, *Europa unită, Europa noastră* (Presa Universitatea Clujeană, 2003).
90. *Instituțiile Uniunii Europene*. Volum coordonat de Nicolae Păun (Cluj-Napoca, Ed. EFES, 2003).
91. *Korunk* (traducere din limba maghiară, 8 august: *România și integrarea europeană*, pp. 4-6).

Post-scriptum

Pregătind pentru reeditare *Pentru Europa*, carte apărută în 1995 și programată să reapară la începutul lui 2005, deci după zece ani, la aceeași editură Polirom, care și-a inaugurat activitatea prin această „lansare”, constat că pentru mine (cel puțin) problemele și dificultățile temei au rămas aceleași. Trec peste obstacolul major al disocierii dintre rezolvarea teoretică și practică a problemei „Europei”. Altfel spus, între realizarea politică a acestui obiectiv esențial, respectiv „integrarea europeană”, și definirea sa conceptuală sau ideologică ; între situarea sa istorică și accepțiile imediate ale definiției de bază, care tind să elimine orice rigoare, aruncându-se în plină aproximație ; între semantica precisă urmărită pe texte originale prin lecturi sistematice de bibliotecă și expedierea lor superioară, rapidă, care mimează în stil „eseistic”, o competență absentă. „Eseul”, boala publicisticii românești, fără tradiție teoretică, documentară și mai ales sistematică. Preocupat doar să rezolve repede orice problemă, dificultate sau exigență a cunoașterii în profunzime.

Unele deplasări de accente se constată, totuși, din 1995 încoace. Ideea de „Europa” este concurată tot mai insistent de ideea de „globalizare”, cu tendința de a se suprapune și a se impune integral. S-ar părea că noua realitate culturală „globală” defavorizează

profund micile culturi precum a noastră, care ar pierde astfel, prin integrare, „specificitatea". În realitate, „integrarea" – adevărată obsesie națională – nu dispare ci doar își schimbă conținutul și mai ales mecanismul. Textele despre „literatura universală" prefațează, într-un fel, „soluția viitorului". Creațiile individuale, profund originale, își pot găsi „corespondențe" și termeni de comparație, oriunde în spațiul „literaturii universale", inclusiv orientale, exotice etc. De abia în această ipoteză, virtualitățile și valențele „universale" ale oricărei creații individuale „naționale", din orice literatură a lumii, pot fi într-adevăr puse în lumină și valorificate din plin. Ipoteză aparent îndrăzneață, dar pe care tendința „globalizării" – dusă până la capăt – o poate face posibilă. Textul-cheie este *Literatura „europeană" și „universală"; o nouă perspectivă comparatistă*. Este chiar atât de „aventuros" – păstrând toate proporțiile – să presupunem că, în condiții specifice de raportare, un autor român, sub un aspect sau altul, poate să intereseze undeva, selectiv, în spațiul literaturii universale? Deci selectivitate fără frontiere, prin depășirea complexelor subalterne și a subordonării mimetice și sterile. În ce ne privește, ne-am revendicat – și nu o dată, inclusiv în această carte – calitatea de „român" și „european" în același timp. Și ceea ce ar fi valabil pentru operele literare, devine virtual posibil și pentru critica și estetica literară. Studiile literare „comparatiste", de orientare ideologică și teoretică „globală", întrevăzute și în această carte, pot deschide o perspectivă în această direcție. Deocamdată, orientarea predominantă este de a se menține pe linia comparatismului clasic, tradițional, academic, al „raporturilor de fapt". *Acta Iassyorum Comparationis* (1/2003), la început de drum, căruia îi urăm succes, pare să confirme încă această tendință.

Pentru Europa își reafirmă deci intenția de bază de a fi o carte introductivă, aproape un „manifest", în favoarea „ideii europene". Pe toate planurile. Studiată istoric și prin bibliografii sistematice – chiar dacă nu exhaustive – și cât mai multe citate concludente, ea urmărește să ofere o altă imagine a „Europei" decât cea curentă. Scopul este să documenteze și să rectifice falsa percepție a acestei realități. Deși, în mod evident, „Europa" este gândită și simțită, pentru majoritatea românilor în primul rând, ca o mare zonă de civilizație și bună stare materială (este și motivul, de altfel, al migrației actuale, în masă), există și un grup tenace de intelectuali deciși să nu abandoneze imaginea unei Europe pur spirituale, exclusiviste. Partizanii necondiționați ai canonului occidental trec însă cu vederea că această adeziune, între altele, ne transformă inevitabil într-o eternă „colonie culturală". Problemă ce ar merita să fie discutată pe larg. A-ți afirma propria personalitate nu înseamnă „naționalism", ci autenticitate, originalitate și conștiința, temperată de *understatement*, a acestei originalități.

Tipică pentru această mentalitate este culegerea de articole a lui Alexandru Paleologu *L'Occident est à l'Est* (EST, București, 2001), într-o limbă franceză *apprêtée*, chiar *guindée*. Foarte critică pentru ceea ce autorul numește „la suffisance occidentale" (p. 85), pătrunsă în același timp de un mare scepticism față de Europa apuseană pentru că valorile sale spirituale nu mai sunt prețuite în Occident, care s-ar fi „mutat", cu valori cu tot, în... Est. Apare și sofismul conform căruia Platon, Aristotel și alți filozofi și autori ai Antichității ar fi de fapt... „balcanici". Efect de pură optică actuală. Când, în realitate, în epoca istorică respectivă, doar ei reprezentau

„Europa spirituală”. Pe atunci, Occidentul actual era încă în Evul Mediu. Și, de altfel, noțiunea de „balcanism” nici nu exista.

Un subiect de meditație este și faptul că importul „formelor occidentale” reprezintă o adevărată constantă a culturii și civilizației române. Suntem, după toate aparențele, în perpetuitate, „victimele” acestei situații istorice ? Un fel de „damnare” istorică, într-o țară unde 45% din populație este încă rurală. „Europa” este însă un concept și o realitate prin excelență citadine. Și numai existența și dezvoltarea păturii mijlocii predominant urbane o face posibilă, pe deplin asimilată și consolidată.

Nu este singura problemă de actualitate pe care *Pentru Europa* încearcă să o reactualizeze. O recentă polemică „între intelectuali” (vorba vine) a contestat legitimitatea disocierii „dreapta-stânga”, inclusiv în politică. Noțiunea a reapărut la noi după 1989. Noi înșine am discutat-o în mai multe rânduri în 1992 și nu se poate spune că a fost ignorată. Bibliografia respectivă o dovedește. Între altele, reeditarea masivă a filozofilor și eseiștilor de „dreapta” între cele două războaie (Nae Ionescu, E.M. Cioran, Mircea Eliade) nu reprezintă o continuare și deci o supraviețuire a ideologiei de „dreapta”? O reeditare recentă din publicistica lui Mircea Eliade : *Texte „legionare” și despre românism* (Cluj-Napoca, Dacia, 2001) este „liberală”, „democratică”? Unde pot fi clasate și lucrări gen Răzvan Codrescu : *Spiritul dreptei* (București, Anastasia, 1997) ; *Exerciții de reacționarism* (Cluj-Napoca, Dacia, 1999) ; *În căutarea legiunii pierdute* (București, Vremea, 2001) ? Cum se explică respingerea acestei publicistici de dreapta, evident regretabile, dacă ea nu ar exista (Ion Constantinescu, *Despre exegeza extremei drepte românești. Însemnări polemice*, Iași, Junimea, 1993) ? Sau, și mai aproape

de noi, fenomenele negative amintite în *Cruciada ortodoxă în școli* (*Evenimentul zilei*, 4 oct. 2004). Politologi străini ca Norberto Bobbio și români precum Cristian Preda continuă să includă această dicotomie tradițională, uzuală, dar utilă, în *Mic dicționar de gândire politică liberală* (București, Humanitas, 2004, p. 45). A susține că nu mai există în cultura română, din ultimul deceniu, un conflict între „dreapta" și „stânga" (reformulate în termeni actuali) înseamnă pur și simplu a sfida evidențele. O discuție serioasă, în astfel de condiții, pe această temă, nu poate avea loc.

Un lucru este sigur: adepții de extremă dreaptă a „Ființei românești" de pildă nu vor asimila niciodată ideea de „Europa". Noțiunea tinde, în perspectivă, să fie înlocuită, cum știm, de „globalizare". Dar și în această ipoteză (sau mai ales în această ipoteză), naționalismul – pe care noi cel puțin îl situăm la extrema dreaptă – continuă să se opună oricăror forme de „europenizare" și „globalizare". Chiar și atunci când se camuflează în formule ca „specific național" și „culoare locală".

În sfârșit, „Europa" se identifică tot mai mult, pentru pătura cultivată, cu ideea de libertate, spirit critic, democrație și progres. După decenii de dictatură de extremă dreaptă și extremă stângă, o „evadare" în „Europa liberală" – într-un spațiu fără cenzură, dogme, normative și fundamentalisme – reprezintă o condiție nu numai de supraviețuire și salvare, dar și de progres prin realizarea graduală în România a ideii de libertate integrală în toate domeniile. Cu această profundă convingere republicăm, după un deceniu, *Pentru Europa*. Este emblema, simbolică în primul rând, a întregii mele activități.

A.M.

Cluj-Napoca, 12 octombrie 2004

Cuprins

II. Ideea europeană și literatura europeană

III. Cultura europeană – cultura de „centru”

IV. Aspecte documentare românești

În colecția PLURAL

au apărut :

1. Adrian Marino – *Pentru Europa. Integrarea României. Aspecte ideologice și culturale*
2. Lev Șestov – *Noaptea din grădina Ghetsimani*
3. Matei Călinescu – *Viața și opiniile lui Zacharias Lichter*
4. Barbey d'Aurevilly – *Dandysmul*
5. Henri Bergson – *Gândirea și mișcarea*
6. Liviu Antonesei – *Jurnal din anii ciumei : 1987-1989*
7. Stelian Bălănescu, Ion Solacolu – *Inconsistența miturilor : Cazul Mișcării legionare*
8. Marcel Mauss, Henri Hubert – *Teoria generală a magiei*
9. Paul Valéry – *Criza spiritului și alte eseuri*
10. Virgil Nemoianu – *Micro-Armonia*
11. Vladimir Tismăneanu – *Balul mascat*
12. Ignațiu de Loyola – *Exerciții spirituale*
13. *** – *Testamentum Domini* (ediție bilingvă)
14. Adrian Marino – *Politică și cultură*
15. Georges Duby – *Anul 1000*
16. Vasile Gogea – *Fragmente salvate (1975-1989)*
17. Paul Evdokimov – *Rugăciunea în Biserica de Răsărit*
18. Henri Bergson – *Materie și memorie*
19. Iosif Sava – *Radiografii muzicale. 6 Serate TV*
20. Gabriel Andreescu – *Naționaliști, antinaționaliști... O polemică în publicistica românească*
21. Stelian Tănase – *Revoluția ca eșec*

22. Nikolai Berdiaev – *Sensul istoriei*
23. Françoise Thom – *Sfârşiturile comunismului*
24. Jean Baudrillard – *Strategiile fatale*
25. Paul Ricœur, J.L. Marion ș.a. – *Fenomenologie și teologie*
26. Thierry de Montbrial – *Memoria timpului prezent*
27. Evagrie Ponticul – *Tratatul practic. Gnosticul*
28. Anselm de Canterbury – *De ce s-a făcut Dumnezeu om ?*
29. Alexandru Paleologu – *Despre lucrurile cu adevărat importante*
30. Adam Michnik – *Scrisori din închisoare și alte eseuri*
31. Liviu Antonesei – *O prostie a lui Platon. Intelectualii și politica*
32. Mircea Carp – *„Vocea Americii" în România (1969-1978)*
33. Marcel Mauss, Henri Hubert – *Eseu despre natura și funcția sacrificiului*
34. Nicolae Breban – *Riscul în cultură*
35. Iosif Sava – *Invitații Eutherpei. 8 Serate TV*
36. Arnold Van Gennep – *Formarea legendelor*
37. Claude Karnoouh – *Dușmanii noștri cei iubiți. Mici cronici din Europa Răsăriteană și de prin alte părți*
38. Cristian Bădiliță (ed.)–*Eliadiana*
39. Ioan Buduca – *Și a fost seară, și a fost dimineață*
40. Pierre Hadot – *Ce este filosofia antică* ?
41. Leon Wieseltier – *Împotriva identității*
42. * * * – *Apocalipsa lui Pavel*
43. Marcel Mauss – *Eseu despre dar*
44. Eugeniu Safta-Romano – *Arhetipuri juridice în Biblie*
45. Guy Scarpetta – *Elogiu cosmopolitismului*

46. Dan Pavel – *Cine, ce și de ce ?*
47. Vladimir Jankélévitch – *Iertarea*
48. Andrei Cornea – *Penumbra*
49. Iosif Sava – *Muzica și spectacolul lumii. 10 Serate TV*
50. Pierre Hadot – *Plotin sau simplitatea privirii*
51. Cristian Bădiliță – *Călugărul și moartea*
52. * * * – *Convorbiri cu Schopenhauer*
53. Dan Pavel – *Leviathanul bizantin*
54. Sorin Antohi – *Civitas imaginalis*
55. Basarab Nicolescu – *Transdisciplinaritatea. Manifest*
56. Emanuel Swedenborg – *Despre înțelepciunea iubirii conjugale*
57. Jacques Derrida – *Despre ospitalitate*
58. Paul Barbăneagră – *Arhitectură și geografie sacră. Mircea Eliade și redescoperirea sacrului*
59. François Furet – *Revoluția în dezbatere*
60. Claude Karnoouh – *Comunism/Postcomunism și modernitate târzie. Încercări de interpretări neactuale*
61. Carlo Maria Martini, Umberto Eco – *În ce cred cei care nu cred ?*
62. Romano Prodi – *O viziune asupra Europei*
63. Adam Michnik – *Restaurația de catifea*
64. * * * – *Tony Judt. România : la fundul grămezii*
65. Vladimir Tismăneanu – *Scrisori din Washington. Reflecții despre secolul douăzeci*
66. Basarab Nicolescu – *Noi, particula și lumea*
67. Andrei Cornea – *Turnirul khazar. Împotriva relativismului contemporan*
68. Aleš Debeljak – *În căutarea nefericirii*
69. * * * – *Evanghelia după Toma*
70. Adrian Marino – *Pentru Europa. Integrarea României. Aspectele ideologice și culturale* (ediția a II-a)

www.polirom.ro

Coperta: Ionuț Broștianu
Tehnoredactor: Luminița Modoranu

Bun de tipar: februarie 2005. Apărut : 2005
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. Box 266
700506, Iași, Tel. & Fax (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33,
O.P. 37 • P.O. Box 1-728, 030174
Tel.: (021) 313.89.78; E-mail : polirom@dnt.ro

Tiparul executat la S.C. Polirom ABB S.A.
700265, Iași, Str. Bucium nr. 34
Tel. : (0232) 230323; Fax: (0232) 230485

Valoarea timbrului literar este de 2% din prețul de vânzare
și se adaugă acestuia. Sumele se virează la Uniunea
Scriitorilor din România, cont nr. 2511.1-171.1/ROL